

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI

2008–2010

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Közleményei
2008–2010

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Közleményei
2008–2010

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Budapest, 2010

Ez a kiadvány

nka

Nemzeti Kulturális Alap

a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

Főszerkesztő
Fehér György

Szerkesztő
Estók János

Fotók
Cseh Andrea, Papp Tibor

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

© Szerzők, 2010

© Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2010

Tartalom

<i>Molnár Erzsébet</i> Kéziratós térképek a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Térképgyűjteményében	7
<i>Farkas Gyöngyi</i> Plakátok a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban	23
<i>Vörös Éva</i> Erdélyi Mór fotográfiái a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Eredeti Fényképek Gyűjteményében	33
<i>Beck Tibor</i> Hagyományos borkészítés a Magyar Mezőgazdasági Múzeum régí fényképein	51
<i>Csoma Zsigmond</i> A mustnyerés és -feldolgozás eszközei a magyarországi szőlő-borágazatban	63
<i>Nagy Ágota</i> A paprikatermesztés eszközei a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban	83
<i>Szabó László</i> A magyar méhészet tárgyi emlékei	95
<i>Székelyhidy Iván</i> A magyar halászat múltja	111
<i>Bányai József</i> A vadászat tárgyi eszközei	125
<i>Kotlár Károly – Oroszi Sándor</i> A Magyar Mezőgazdasági Múzeum vadászfegyvereinek (tűzfegyvereinek) fejlődéstörténeti áttekintése	139
<i>Kárpáti Elemérné</i> Textilgyűjtemény a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban	149

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Kéziratos térképek a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Térképgyűjteményében

MOLNÁR ERZSÉBET

A térképek a mindennapoknak, de a történetírásnak is fontos eszközei, amelyeket nagy előszeretettel használnak civilek és szakemberek egyaránt. A térképek között is kiemelt helyet foglalnak el a kéziratos térképek, amelyek iránt legnagyobb érdeklődést a történelemmel foglalkozó kutatók körében találunk.

A kéziratos térképek nagy része a XVIII. és XIX. század folyamán készült. Ezeknek legtöbbje egyedi darab és sok olyan információt őriz, amely csak ezeken a térképeken található meg. Ebből kifolyólag számos különböző kutatás forrásául szolgálhatnak, amelyek közül mindenekelőtt a helytörténet, a településtörténet és gazdaságtörténet említendő, de fontos helyet foglal el az egykori vízrajz, a hadtörténet és politikatörténet is.

A régi térképek fontos dokumentumai a tájban végbemenő változásokat figyelemmel kísérő történeti földrajznak, de fontos a földrajzi névadási gyakorlat és a nyelv térbeli változásait tanulmányozók számára is.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum létrejötté óta gyűjti a különböző témájú és kivitelezésű térképeket, amelyeket leginkább kiállításaihoz használt fel illusztrációként.¹ Az elmúlt évtizedek során nagy mennyiségű térképanyag került a múzeumba,² de önálló gyűjteményként csak 1964-től működik.³ Létrejötté egybeesik a többi adattári gyűjtemény kialakításával, amelynek előzményei 1962-ig nyúlnak vissza. A múzeum adattárának kialakulásában jelentős szerepe volt a Földművelésügyi Minisztérium által 1962-ben meghatározott távlati irányelvnek, amely kimondta, hogy az agrártörténeti kutatómunka mellett fokozni kell a tárgyi és dokumen-

¹ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum épületének és gyűjteményeinek a létrejötté az 1896-os magyar millenniumi országos ünnepségekhez köthető. Dr. Szabó Lóránd: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve*. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve*. Szerk.: Szabó Lóránd. Budapest, 1986. 5.

² A tanulmány nem tér ki a gyűjteménytörténet összegzésére, mert a meglévő nagy mennyiségű térképanyag csak egy keskeny sávban egyeztethető össze a korai írott anyaggal. Ezekből csupán izelítől említünk néhány adatot. A térképek nagy része a kezdetekben magánszemélyek és intézmények adományaként került a múzeumba. Például a Berettyó Ármentesítő Társaság 39 darab vízrendezési térképet ajánlott fel a múzeumnak. Ezeket részleteiben nem ismerjük. Lásd: MMgMA IX. 56/1896. Egy 1899-ből származó lista 184 darab, a múzeum tulajdonában lévő térképlapot sorol fel. Sajnálatos módon ezek sem egyeztethetők össze a mai anyaggal. Lásd: MMgMA IX. 915/7. „A m. kir. Mezőgazdasági Múzeum leltára 1902. év végéig” bejegyzései alapján térképeket adományoztak a múzeumnak a következők: Országos Haltenyésztők Felügyelete, Kogutovitz és Társa, a Földművelési Minisztérium, Somogy megye, Szolnok-Doboka megye, Esztergom vidéki Gazdasági Egylet, Zselénszky Róbert, a Podmaniczky család, Győr városa, a Selyemtenyésztési Felügyelőség, Kisbér, Bábolna, Gődöllő, a Magyaróvári Gazdasági Akadémia, Rimbauer Nándor, a Kulturmérnöki Hivatal, stb. 1904-ben a m. kir. Földtani Intézet küld agrogeológiai térképet a múzeumnak. Lásd: MMgMA IX./921/74. További egyéni térképlapok bekerülési adatait: Lásd: Takáts Rózsa: *Az Agrártörténeti Iratok Gyűjteményének története*. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 2005-2007. 125-150. (A továbbiakban: Takáts. 2005-2007.)

³ Az adattári gyűjtemények kialakításáról lásd: Dr. Knézy Judit: *Az adattári gyűjteményeink története*. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve*. Szerk.: Szabó Lóránd. Budapest, 1986. 147-156. (A továbbiakban: Knézy. 1986.)

tációs anyag gyűjtését és feldolgozását.⁴ Ennek következményeként 1963-ban, Matolcsi János⁵ főigazgatója alatt létrejött a múzeum Agrártörténeti Osztálya,⁶ amelynek feladata volt az agrártörténeti dokumentációs bázis fokozatos kiépítése. Az Agrártörténeti Osztály vezetőjének Wellmann Imrét nevezték ki, aki igényes távlati munkatervet dolgozott ki osztálya számára.⁷ Igényességét tükrözi az az esemény is, hogy a múzeum Agrártörténeti Osztályának munkatervét 1963 február 21-én a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottsága tárgyalta.⁸ A múzeum agrártörténeti osztálya hivatásának tekintette a tervszerű agrártörténeti kutató és feldolgozó munkát, amelyhez az MTA Agrártörténeti Bizottságának az irányelveit kívánta követni. Elsődleges feladatai közé sorolta a hazai agrártörténet forrásanyagának megismerését. Ennek érdekében elhatározta, hogy agrártörténeti archívumot létesít, amelyet fokozatosan bővít és amely apránként felöleli az agrártörténet legkülönbözőbb forráscsoportjait. A forrásfeltárások témakörét öt pontban határozták meg, amelyek a következők voltak: 1.) Munkaeszközök, 2.) Újabbkori ábrázolások, 3.) Térképek, 4.) Fontosabb levéltári források, 5.) Könyvtári források.

Látható, hogy a térképek gyarapítása az Agrártörténeti Osztály létrejötte óta a gyűjthető forrásanyagok között nevesítve szerepel, s annak fontosságát a következőképpen fogalmazták meg: „Levéltárak és más gyűjtemények, részben szétszórta, számos kéziratos térképet őriznek főképp a XVIII. századtól fogva, amelyek láthatóan jelenítik meg a mezőgazdasági tevékenység színterét, a térben érzékelhetően adnak képet egy-egy falu termelési ágairól, határhasználatának módjáról, művelési rendszeréről, földközösségi formáiról, lakóinak társadalmi tagozódásáról stb.”⁹ A térképeket az agrártörténeti dokumentumok forrásanyagaként kezelték és tették méltó helyére a gyűjtemények sorában.

Ilyen szellemben indult el 1964-ben az Agrártörténeti Osztály adattári gyűjteményei között a Térképgyűjtemény önálló útja, amely a VIII-as megkülönböztető számot kapta. Ekkor kezdődött el a meglévő térképanyag rendszerezése és leltár-

⁴ Pintér János: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattári Osztálya a tudományos kutatás és ismeretterjesztés szolgálatában. In: *Agrármúzeológiai Füzetek*, Budapest, 1981. 34.; Knézy. 1986. 149.; Takáts. 2005–2007. 136.

⁵ Matolcsi János (1923–1983) nyomdász, agrárpolitikus, archeozoológus, múzeumi főigazgató. Lásd: *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*. Budapest, 2002. 590–592. (A továbbiakban: Magy. Múz. Arcképcs.)

⁶ Wellmann Imre: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Agrártörténeti Osztályának megalakulása. In: *Agrártörténeti Szemle*, V. 1963. 1–2. 215–216.

⁷ Wellmann Imre (1909–1994) történész, levéltáros, levéltár-igazgató, múzeumi osztályvezető. Lásd: *Magy. Múz. Arcképcs.* 952–954.

⁸ Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának 1963. évi február hó 21-én tartott üléséről. MMM Könyvtára, A 1286. A Jegyzőkönyv alapján a munkaterv megvitatásában számos neves kutató vett részt. Az ülést Dr. Lázár Vilmos egyetemi tanár, az Agrártörténeti Bizottság elnöke vezette. Jelen voltak: Dr. Hoffman Tamás, a történettudományok kandidátusa, az MTA Agrártörténeti Bizottságának titkára, továbbá az Agrártörténeti Bizottság tagjai: Dr. Balassa Iván, a történettudományok kandidátusa (Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztály), Dr. Berend József egyetemi docens (Agrártudományi Egyetem Agrártörténeti Tanszék), Dr. Dadai András ny. egyetemi tanár, Dr. Kiss Albert egyetemi tanár, (Agrártudományi Egyetem Statisztikai Tanszék), Dr. Maknai László a történettudományok kandidátusa (Történettudományi Intézet), Matolcsi János a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója, Dr. Penyigei Dénes egyetemi tanár (Agrártudományi Egyetem Mezőgazdasági Kar dékánja), Dr. Szabad György kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Lóránd Tudomány Egyetem Bölcsészettudományi Kar), Dr. Székely György egyetemi tanár (Eötvös Lóránd Tudomány Egyetem Bölcsészettudományi Kar), Dr. Tóth István egyetemi tanár (Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar). Meghívott vendégek voltak: Dr. Mócsy András az MTA Régészeti Bizottságának titkára, Dr. Fülepp Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, Dr. Mór József osztályvezető (FM Szakoktatási és Kísérletügyi Főigazgatóság), Dr. Wellmann Imre osztályvezető (Magyar Mezőgazdasági Múzeum), Danyi Dezső a Statisztikai Könyvtár igazgatója, Barbarits Lajos főigazgató helyettes (Mezőgazdasági Múzeum), Lonti Györgyné (MTA Agrártudományi Osztálya), Gunszt Péter az Agrártörténeti Szemle szerkesztője (Történettudományi Társulat). Kimentették magukat: Dr. Pach Zsigmond Pál egyetemi tanár (Közgazdaságtudomány Egyetem rektora) és Tordainé Péter Erzsébet (Országos Mezőgazdasági Könyvtár). (A továbbiakban: Jegyzőkönyv.)

⁹ Jegyzőkönyv. 1963. 7.

könyvbe való bevezetése, valamint újabb térképanyag gyűjtése a fent megfogalmazott útmutatók alapján.

A Térképgyűjtemény első leltárkönyvét 1964. december 1-jén Wellmann Imre főigazgató-helyettes nyitotta meg.¹⁰ Minden térképlap, amely a leltárkönyvbe bekerült, elhagyva az előző nyilvántartási azonosítóját, új leltári számot kapott, amelyek a mai nyilvántartás szerint is érvényesek. Számos térképlap azonosítására, a múzeumba való bekerülési körülményeinek tisztázására azonban nem volt mód, ezért a leltárkönyvben ezekhez a darabokhoz a „régí anyag” bejegyzés került. Az újabb beszerzéseknél már ügyeltek a fenti körülmények feljegyzésére, de a „beszerzés módja” rovatban, így sem szerepel több mint: „vétel” vagy „ajándék”. Néhány esetben a megadott rovatokban az adományozó, vagy eladó vezetőneve is szerepel.

A még régebbi, 1945 előtti térképek bekerülési körülményeire esetenként lehet utalásokat találni a múzeumi ügyiratokban, például nagyobb ajándékozások vagy hagyatékok vétele esetében. Néhány esetben a térképek hátlapjain ezeket az ügyirat-számokat, más esetben a reprofelvétel negatív számait találhatjuk felírva.

A leltárkönyvi nyilvántartáson kívül, azzal egy időben a térképekről készültek katalóguscédulák is. Három fajta kereső katalógusrendszert állítottak fel, amelyek a következők:

1. szerzők szerinti alfabetikus katalógus
2. földrajzi nevek szerinti katalógus
3. leltári számok szerinti katalógus

Ezek a katalóguscédulák azonban nem tartalmaznak több információs közlést a leltárkönyvi rovatoknál.

Nem készültek annak idején a térképekről leírókartonok és ez hiányzó része ma is a gyűjteménynek, így ha egy-egy térképről, annak tartalmáról a címben foglaltaknál többet akarunk megtudni, akkor magát a térképlapot kell a helyéről kiemelni.

A Térképgyűjtemény leltározott darabjai a 2008. év végi állása szerint: 6851 tétel, amely 11 119 darab térképlapot tartalmaz.

A gyűjtemény elsősorban a mai Magyarország, valamint a történeti Magyarország területeire vonatkozóan gyűjt kézíratos és nyomtatott térképeket, de számos térképlapot őrzünk a Magyarországon kívüli területekről is. Legkorábbi eredeti térképeink a XVIII. századból valók, néhány korábbi térképről csak másolataink vannak. A térképek részben, vagy egészben agrártörténettel kapcsolatosak. Vannak köztük: határ, birtok, gazdasági, kataszteri, talajismereti, talajhasznosítási, geológiai, erd-

¹⁰ Ez a leltárkönyv még nem a maihoz hasonló szabályos leltárkönyv volt, ez a rovatából is kiderül. A leltárkönyv rovatai a következők: Leltári szám, Kelet, A könyv szerzője és címe, Kötet száma, Beszerz. módja, Ár, Raktári jelzet, Jegyzet. A leltári számok összetevői is eltértek a mai leltározás szabályaitól. A leltári számot a gyűjtemény száma és a gyarapodás növekvő számsorrendje képezte. (Pl: VIII. 856.) Ezt a fajta leltárkönyvet 1991-ig használtuk. 1991-ben a gyűjtemény áttért a szabályos gyűjteményi leltárkönyv használatára, amelynek a rovatai már sokkal részletesebbek voltak, sokkal több adatfelvétellel volt lehetőség, mint az előzőnél, amelyek a következők: 1. Leltári szám, 2. Megnevezés, leírás, 3. Mennyiség (db, lap), 4. Méret, méretarány, 5. Tervező, szerző, készítő neve, 6. A származás helye és időpontja, 7. Jellege, 8. A szerző, gyűjtő, ajándékozó, átadó neve és címe, 9. A megszerzés módja és ideje, vételára, 10. A leltározó neve és a leltározás ideje, 11. Fotónegatívok és egyéb adatok, 12. Állapot, 13. Megjegyzés, 14. Revízió. A leltárkönyvet Dr. Pintér János, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgató-helyettese nyitotta meg 1991. január 1-jén. A leltári számok még ebben a leltárkönyvben is az előző leltárkönyv szerintit követték, a gyűjteményszám és a számozás növekvő sorrendjében. Kezdd leltári szám: VIII. 6763. A gyűjtemény a leltári számozás és fajta módját 2006. december 31-ig használta, ahol az utolsó bejegyzett leltári szám: VIII. 6838. 2007-től a térképek leltározása a muzeális intézmények nyilvántartásának szabályszerű rendjéhez igazodik. (A nemzeti kulturális örökség miniszterének 20/2002. (X. 4.) NKÖM rendelete a muzeális intézmények nyilvántartási szabályzatáról.) 2007. november 27-től a gyűjtemény a „Történeti Tárgyak és Dokumentumok Leltárkönyvét” használja, a leltári számot pedig az előírás szerint (évszám, tételszám, darabszám) határozza meg. A 2007. évi leltárkönyvet Dr. Szatmári Sarolta főigazgató-helyettes nyitotta meg.

szeti, néprajzi, történeti és vízrajzi térképek, XVIII–XIX. századi katonai felmérések fotokópiái, atlaszok és falitérképek, valamint egyéb ide be nem sorolt térképek.

A Térképgyűjteményben lévő 6 851 tételből, 131 darab a kéziratos térkép.¹¹ A kéziratos térképanyag nagy része még az Agrártörténeti Osztály létrejötte előtt került a múzeumba. A leltárkönyvek beszerzési rovataiban 52 esetben találkozunk a kéziratos térképekre vonatkozóan „régí anyag” bejegyzéssel. A fennmaradt 79 esetben a térképek egy néhány alkalom kivételével vétel útján kerültek a gyűjteménybe. A gyűjtés terén nagyobb lendület látszik az 1966 és 1968 közötti esztendőkből, majd kisebb szünet után az 1980-as években.

A kéziratos térképek tartalmát tekintve a gyűjtemény heterogén. A különböző témájú térképek az alábbi felsorolás szerint csoportosíthatók: határ és birtoktérképek, majd ezt követik a vízügyi térképek, a látképek és alaprajzok, az erdőterképek, a gazdasági térképek és kataszteri térképek. Jelen tanulmánynak nem célja a kéziratos térképanyag teljes ismertetése, csupán átfogó tájékoztatást ad a fent említett térkép-típusokról, egy-egy példát kiemelve.¹²

A „régí anyagban” két nagy uradalomhoz csoportosulnak térképek,¹³ az alcúti uradalomhoz és a magyaróvári uradalomhoz.

Az alcúti uradalomhoz köthető kéziratos anyagban nemcsak kimondottan kéziratos térképeket találhatunk,¹⁴ hanem az uradalom épületeiről rajzolt színes látképet,¹⁵ az uradalom területi kimutatásait,¹⁶ présház rajzát,¹⁷ istálló rajzát,¹⁸ az

¹¹ Kéziratos térképek a következő leltári számmal rendelkező térképek: VIII.187., VIII.210., VIII.617., VIII.660., VIII.779., VIII.1157., VIII.1236., VIII.2847. VIII.3311., VIII.3313., VIII.3314., VIII.3315., VIII.3316., VIII.3347., VIII.3349., VIII.3350., VIII.3351., VIII.3352., VIII.3353., VIII.3357., VIII.3358., VIII.3359., VIII.3360., VIII.3361., VIII.3362., VIII.3363., VIII.3364., VIII.3365/1-2., VIII.3366., VIII.3367., VIII.3368. VIII.3369., VIII.3370., VIII.3371., VIII.3373. VIII.3374., VIII.3375., VIII.3376., VIII.3377., VIII.3378., VIII.3379., VIII.3380., VIII.3381., VIII.3382., VIII.3383., VIII.3384., VIII.3385., VIII.3386., VIII.3387., VIII.3388., VIII.4538., VIII.4544., VIII.4545., VIII.4546., VIII.4547., VIII.4548., VIII.4549., VIII.4550., VIII.4551., VIII.4552., VIII.4553., VIII.4554., VIII.4555., VIII.4560., VIII.4561., VIII.4562., VIII.4563., VIII.4566., VIII.4567., VIII.4568., VIII.4570., VIII.4571., VIII.4919., VIII.4922., VIII.4923., VIII.4924., VIII.4925., VIII.4926., VIII.4927., VIII.4928., VIII.4929., VIII.4930., VIII.4931., VIII.4932., VIII.4933., VIII.4934., VIII.4935., VIII.4938., VIII.4940., VIII.4950., VIII.4954., VIII.5228., VIII.5714., VIII.5716., VIII.6522., VIII.6655., VIII.6666., VIII.6667., VIII.6668. VIII.6669., VIII.6670/1-2., VIII.6671., VIII.6672., VIII.6673., VIII.6674., VIII.6675., VIII.6676., VIII.6677., VIII.6678., VIII.6679., VIII.6680., VIII.6681., VIII.6682., VIII.6683., VIII.6690., VIII.6691., VIII.6692., VIII.6696., VIII.6740., VIII.6754., VIII.6763., VIII.6764., VIII.6801., VIII.6809., VIII.6811., VIII.6813., VIII.6815., VIII.6816., VIII.6825. A hiányjegyzékben szereplő kéziratos térképek a felsorolásban nem szerepelnek.

¹² Az anyag rendezésénél figyelembe vettem és részben követtem Papp-Váry Árpád: *Magyarország története térképeken* című kiadványát, azzal az eltéréssel, hogy a térképtípusokra a saját gyűjteményünkből állítottam példát. Elkülönítve emlitem a „régí anyagot” az újonnan beszerzettekől, ezzel némiképp követve a gyűjtemény folyamatos gyarapodását.

¹³ Uradalom: a nagybirtokok birtokainak igazgatási és gazdálkodási egysége Bán Péter: *Magyar történelmi fogalomtár* I–II. Budapest, 1989. II. 222.) (A továbbiakban: Bán. I. II.).

¹⁴ Az alcúti uradalomhoz tartozott: Acsa, Alcúti, Hatvan, Vérth Szent György pusztja. V. Ferdinánd, 1836-ban az acsai uradalom neve alatt lévő birtokokat t.í. Alcútot, Acsát, Hatvan és Vértszentgyörgy pusztákat, amelyek akkor a székesfehérvári káptalanhoz tartoztak, más családi birtokokért felcserélve „alcúti uradalom” elnevezéssel József nádornak adományozta és utastotta a káptalant, hogy Ő felségét a birtokba ünnepélyesen iktassa be. „Alig volt az országban valamikor ilyen fényes ily ünnepélyes és annyi ember jelenlétében eszközölt beiktatás”, írja Károly János a székesfehérvári káptalan nagyprepostja és kanonokja 1899-ben kiadott munkájában és öt oldalon sorolja a megjelent előkelők névsorát. Károly János: *Fehér vármegye története* III. Székesfehérvár, 1899. 88–111. V. Ferdinánd, (1793–1875) osztrák főherceg, a Habsburg-Lotharingiai-ház tagja, 1830–1848-ig magyar király, 1835-től I. Ferdinánd néven osztrák császár, 1836-tól cseh király. József nádor, Habsburg-Toscanai József Antal János főherceg (1776–1847) német-római császári herceg, osztrák főherceg, magyar királyi herceg, császári-királyi tábornagy, 1796-tól haláláig Magyarország nádora. József nádor a magyar reformkor idején élt. Sokat tett az ország gazdasági és kulturális felemelkedéséért. Alcúti uradalomban kiépítette az alcúti kastélyt, az uradalomban mintagazdaságot rendezett be. A kastély parkjában arborétumot létesített, háromszáznál több növényfajjal, amely még ma is látható.

¹⁵ Leltári száma: VIII. 4563. Alcúti 1840.

¹⁶ Leltári száma: VIII. 4560. Alcúti uradalmi birtok 11872 m.h.

¹⁷ Leltári száma: VIII. 4567. Présház 1839. Gőböljárású présház.

¹⁸ Leltári száma: VIII. 4566. Tehénistálló, 1845.

uradalomhoz tartozó erdők jövedelem-kimutatásait,¹⁹ valamint vetésforgók tervezett táblaképeit is láthatjuk.²⁰ Az említett dokumentumok egy részét nyomon követhetjük a múzeum 1913. évi ismertetőjében,²¹ ahol ezek az anyagok a gazdaságtörténelmi osztály akkori kiállítási anyagát képezték.

Az alcsúti uradalomhoz tartozó térképek közül értékes agrártörténelmi adatokat őriznek Horváth János,²² földmérő térképei, amelyeket 1828, 1830 és 1831-ben készített az uradalom területein, mint „Ország szerte elismert hiteles mérnök”. Térképei a később tárgyalt birtoktérképek közé sorolhatóak, de Alcsút kapcsán itt teszünk róluk említést. Látszólag az Institutum Geometricum elvégzése után az itt végzett felmérései a korai munkái közé tartozhattak.²³ Horváth János 1831-ben térképet készített az alcsúti uradalomról és a hozzá tartozó birtokokról „Atsa és Alcsuth általános térképe a hozzá tartozó Mária völgy, Hatvan és Vérth Szent György birtokokkal” címmel.²⁴ A mi gyűjteményünk ennek a térképnek a hiteles másolatát őrzi, amelyet 1841-ben Nagy István,²⁵ szintén hiteles mérnök készített. A térkép részletesen ábrázolja az uradalomhoz tartozó birtokok határait, határbeosztásait, allodiális és úrbéres földjeit,²⁶ legelőit, erdőterületeit, úthálózatát és a helységekben lévő épületek alaprajzait. A térkép kiválóan alkalmas az uradalomhoz tartozó korábbi részlettérképek helyi beazonosítására, amelyeket korábban a már említett Horváth János, vagy más ismeretlen földmérő készített. Ennek alapján tudjuk elhelyezni az 1830-ban ismeretlen földmérő által felmért, Atsához tartozó Ó-haraszti erdő²⁷ és a Csaplári erdő térképeit.²⁸ A két térkép nagyban hasonlít egymáshoz, megmutatkozik ez a kartus és a felszíni fás felület hasonló rajzolatában is, amiből arra következtethetünk, hogy a két térkép ugyanazon földmérőtől származik.²⁹ Ugyancsak ehhez az uradalomhoz kapcsolhatjuk Horváth Jánosnak az 1830-ban készült német nyelvű, Bánya-völgyről készült térképét,³⁰ amely az épületek alaprajzait és környezetük parkosítását ábrázolja. Magyar nyelvű felirattal készült a hatvani majorsághoz

¹⁹ Leltári száma: VIII. 4561. „Az alcsúti uradalomban az 1839/40.ik évben kiültetett fagavak és csemeték kimutatása; Az alcsúti erdőkből az 1839-dik évben előállított szál, -szerszám- és tüzelőfa; Az alcsúti erdőrészek mellékhaszonvétele az 1839-dik évben.”

²⁰ Leltári száma: VIII. 3362. *Tabella Oeconomiae Cambialis Verthensis.*

²¹ *A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum ismertetője.* Budapest, 1913. 33–34. A Gazdaságtörténelmi Osztályon kívül térképeket állítottak még ki a Gazdasági Statisztika, az Agrogeológia, a Kertészet, a Szőlészet és borászat, a Tejgazdaság, a Meteorológiai, az Állategészségügyi, a Mezőgazdasági szakoktatás, a Folyósabályozás és talajjavítás, valamint az Erdészeti szakosztályokon.

²² Horváth János 1802-ben született Etyeken (Fejér m.). Oklevelét 1826. április 20-án kapta meg az Institutumban. 1833-ban mint okleveles mérnök Budáról pályázott a Tisza-felméréshez. In: Fodor Ferenc: *Magyar vízmérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei.* Budapest, 1957. 53. (A továbbiakban: Fodor. 1957.)

²³ Institutum Geometricum et Hydrotechnikum, Mérnöki Intézet, amelyet II. József 1872-ben alapított a budapesti egyetem bölcsészeti karán. Az Institutumból kerültek ki a legkiválóbb vízmérnökeink. 1782–1850-ig állt fenn és fennállása alatt 1275 mérnököt képezett ki. In: Fodor. 1957. 12–13.

²⁴ Leltári száma: VIII. 3363. „Mappa Generalis Possessionum ATSA et ALCSUTH Praediorumque Vallis Mariannae, Hatvan et Verth Sz György.” Ekkor az uradalom még a székesfehérvári káptalanhoz tartott és acsai uradalom néven volt ismert, csak 1836-tól neveztek alcsúti uradalomnak. (Lásd a 14. jegyzetet.)

²⁵ Ebben az időben két Nagy István mérnök létezett. Az egyik a dunántúlon dolgozott, a másik a Tisza felmérésein. Mivel a térképmásolat a Tisza-mappáció irodájában készült, nagy valószínűséggel arról a Nagy Istvánról van szó, akit a Tisza mérnökének is neveztek. Oklevelét 1801-ben vette át az Institutumban.

²⁶ Allodium: a feudális földesúrnak a jobbágytelkekkel ellentétben a saját kezelésében tartott földje, amelyre más közép-latin kifejezések (terra dominicalis, curia propria) mellett a XIV. század elejétől terjedt el az allodium, allodiatura névszóport. (Bán: I. 1989. 28.). Az allodiumokon fejlődtek ki a későbbi majorságok.

²⁷ Leltári száma: VIII. 3364. Grundriss des Herrschaftlichen All-Haraszter Waldes zu Atsa 1830.

²⁸ Leltári száma: VIII. 3371. Grundriss des Ertz Herzoglichen Lust Waldes Csaplár in Alcsuth 1830.

²⁹ Kartus: gazdagon díszített keretező ornamentika, amelynek a közepén találjuk a címfeliratot.

³⁰ Leltári száma: VIII. 3368. Grundriss des Ertz Herzoglichen Wirthchaft Hofes zu Bánya Völgy.

tartozó, Vérthi határban felmért táblák rajzolata, amelyet ugyanő készített, szintén 1830-ban.³¹

További agrártörténeti vonatkozású adatokat őriznek Horváth János 1828-ban és 1830-ban készített térképei. Mindkét térkép az acsai határt ábrázolja. Az 1830-ban készült térképen az urbariális területek, (az Urbariális III. Vető és az Urbariális II. Vető) kidolgozatlanok, míg a határ többi része kidolgozott.³²

Horváth János legszebb kivitelű, a megyei méltóságok viaszpecsétjeivel is hitelesített térképe 1828-ban készült, amely az Acsa határában a legelő megosztáskor cserélt urbariális rétekeknek és földeknek rajzolatát mutatja.³³ Itt az Első Vető és Második Vető területeit kenderföldek és legelők választják el egymástól. A dűlőket megnevezve, a parcellákat számozással jelöli.

Ma már az egykori Gazdaságtörténelmi Osztály kiállítási darabjait csak kis részében tudjuk azonosítani, ezek főként a látképekre vonatkoznak, a térképlapok a leltári számokból következtetve nem egy időben kerülhettek be a múzeumba.

A Magyaróvárhoz tartozó kiállítási anyag hasonló kivitelezésben készült,³⁴ mint az alcsúti. A rajzolatok és térképek egységes kivitelezésű karton keretbe foglaltak, így már látszatra is elkülönülnek a többi gyűjteményi anyagtól. Itt nem vagyunk olyan szerencsés helyzetben, mint Alcsútnál, nem rendelkezünk az uradalomhoz tartozó összesített térképpel, így azokat a címben megfogalmazottak, illetve kivitelezésük alapján gondolhatjuk összetartozónak. Magyaróvárnál dominálnak a színezett, feliratozott látképek, némely esetben gazdasági adatok feltüntetésével. Ilyen például „Magyar-Óvár” színezett tusrajza az uradalom épületeivel, kertjeivel és az uradalom állatállományának feltüntetésével az 1812-1813. években, illetve az 1832-1833. években.³⁵ Az összehasonlító adatok az uradalomhoz tartozó ló, szarvasmarha és birkaállományt tüntetik fel. Hasonló rajzos, színezett, feliratozott, az uradalomhoz tartozó látképek még a következők: Az uradalmi igazgatóság épülete,³⁶ A Féltoronyi kastély, 1820.,³⁷ M.-Óvár, 1839. A királyi pár fogadtatása³⁸ és a Lajta torkolata M. Óvárnál.³⁹

A látképek mellett eredeti térképekkel, illetve azok másolataival is találkozunk a Magyaróvárhoz tartozó anyagban, ezek időben korábbra, a korai térképezés idő-

³¹ Leltári száma: VIII. 4568. „Hatvani Majorsághoz Wérthi Határban osztott Táblák Rajzolatya.”

³² Leltári száma: VIII. 3365/1-2. „Az Acsai határban három majorságra osztott urasági földek rajzolatya. Készítettett 1830.ik Esztendőben Horváth János Ország szerte hitt. Földmérő által”.

³³ Leltári száma: VIII. 3366. „Tekintetes Nemes Szék-Fehér Vármegyében helyheztesített Acsai Helység Határjában Legelő megosztáskor különös földesurasági kegyességből kiosztott földek ugynémely ált. cserélt Urbariális földeknek, s rétekek rajzolatya. Készítettett 1828. Esztendőben Horváth János Orsz. szerte Hites Földmérő által”.

³⁴ Magyaróvár, főhercegi uradalom, Mária Terézia királynő 1766-ban adta hozományul leányának, Mária Krisztinának, aki ekkor ment nőül Albert Kázmér szász-tescheni herceghez, III. Ágost Frigyes szász-lengyel király fiához. Albert Kázmér herceg ekkor a magyar királyi helytartótanács elnöke volt. A herceg 1813-ban egyéb birtokai mellett Magyaróvár irányítását Witmann Antal ügyvédre bízta, aki ekkor Magyaróvárra költözött. Az ő tervei alapján jött létre 1818-ban a Magyar-Óvári Gazdasági Magán-tanintézet. A tanintézet igazgatását Witmann Antal uradalmi főigazgató látta el 1818–1832 között. 1874-re a hazai mezőgazdasági szakoktatás legmagasabb fokú intézetévé lépett elő, amely ekkor „Akadémia” címet kapott. Az Akadémia további történetét lásd: Borsa Károly: *A Magyaróvári vár és a Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola rövid története* Mosonmagyaróvár, 1973. (A továbbiakban: Borsa. 1973.); Pintér János: Witmann Antal (1770–1842). In: *Magyar Agrártörténeti életrajzok R–ZS.* Szerk.: Für Lajos és Pintér János. Budapest, 1989. 651–654. (A továbbiakban: Pintér. 1898.)

³⁵ Leltári száma: VIII. 4544. Magyar-Óvár. Az uradalom állatállománya.

³⁶ Leltári száma: VIII. 4547. Urad. igazgatóság.

³⁷ Leltári száma: VIII. 4551. Féltoronyi kastély, 1820.

³⁸ Leltári száma: VIII. 4546. M.-Óvár, 1839.

³⁹ Leltári száma: VIII. 4548. A Lajta torkolata M. Óvárnál. Az utóbbi három rajzon a „Hrobenty Béla Budapest” aláírást láthatjuk. A képek hasonló kivitele miatt arra gondolhatunk, hogy a többi szignó nélküli rajz is az ő munkája lehet.

szakára vezetnek vissza. A török-kori Óvár látható az „Óvár 1628”⁴⁰ című térképen, amelynek felirata: „Alten Burg in Ungaria”. A vár ábrázolása madártávlati rajzzal kiegészített alaprajz. Az ilyen fajta szemléltetés a kor megszokott ábrázolási módja volt, amely azt jelentette, hogy a várat, annak területét, azon belül az utcákat, a várarkokat, a környező mocsarakat, az odavezető utakat alaprajzban ábrázolták. A véderőműveket, a bástyákat, a várfalakon belüli házakat viszont madártávlati nézetben szemléltették. A magyarországi várak térképeit rendszerint a Habsburgok szolgálatában álló külföldi (osztrák, olasz, francia) mérnökök készítették.⁴¹ A korai Óvár látképe a fent leírtak jegyeit viseli magán, amelyeket még a méretarány feltűntetésével is kiegészítettek.

Ugyancsak a várat és tágabb környezetét ábrázolja a Lajtával együtt egy 1793-ban készült térkép,⁴² amelyet Laáb Gáspár⁴³ rajzolt. A térkép részletes helyszínrajzot és magyarázatot ad a korabeli Magyaróvárról. Feltünteti a Lajta kanyarulatait, a rajta lévő malmokat, hidakat, épületek alaprajzait, utakat, parkosított részeket. A térkép Laáb Gáspár saját kezű feliratozását és kézjegyet őrizte meg az utókor számára. Rendelkezünk Laáb Gáspárnak még egy korábbi térképével is, amely az uradalomhoz tartozó „Lehndorf 1785”-ből való erdőterületeit ábrázolja.⁴⁴ A térkép egy eredeti térképlapból kivágott, újra kasírozott és feliratozott változat.

A következő két térkép már az uradalom gazdálkodásáról ad tájékoztatást az 1820-as években. Ezeket a tematikus térképek sorába is illeszthetjük. Az egyik az uradalomhoz tartozó Márialiget művelési ágait ábrázolja.⁴⁵ Informatív, részletes alaprajz. A másik térképen az uradalom juhászatának 1825-ös elosztását láthatjuk.⁴⁶

A „régí anyag”-ban való tallózás után átterünk a hatvanas évek szerzeményeire, s a témánál maradván, természetesen itt is csak egynéhány kéziratot térképre térünk ki. A hatvanas évek eleje, a fokozott gyűjtés időszaka volt a múzeum életében. Valóságos gyűjtőhálózat alakult ki külső, szerződéses munkatársakkal, akik tanári, levéltárosi, történészi vagy mezőgazdász végzettséggel különböző témákban végeztek gyűjtést az ország számos területén.⁴⁷ Talán ilyen múzeumbarát gyűjtő lehetett Nagyszokolyai Béla is, akitől több térképet is vásároltunk 1968-ban.⁴⁸

Az ekkor vásárolt térképek többségében színezett helyszínrajzos határtérképek, hangsúlyozott vízzrajzzal, ilyen például a Zomborral határos Kunszállás területe.⁴⁹

⁴⁰ Leltári száma: VIII. 4545. Magyaróvár, 1628. felnagyított kópia, karton keretben. A térképen Pietro Paulo Floriani olasz hadmérnök erődítési terve látható Magyaróváról az 1820-as években, amelyet 1828-ban megjelentetett. (Borsa. 1973. 8.)

⁴¹ Papp-Váry Árpád–Hrenyko Pál: *Magyarország régi térképeken*. Budapest, 1989. 16. (A továbbiakban: Papp-Váry–Hrenyko. 1989.)

⁴² Leltári száma: VIII. 3357. *Planum Geometricum Fluvii Laitha et aliorum Ramorum circa Oppidum Magyar Óvár e dicto fluvio Laitha originem summentum*.

⁴³ Laáb Gáspár 1747-ben született a Moson megyei Bezenye községben. Az első magyar mérnökök közé tartozott, akik legelsőnek találták magukat szembe a vízvilággal. Még az Intitutomot megelőző, Mária Terézia által, 1766-ban Szencen megalapított Collegium Oeconomicumban tanult. (Fodor. 1957. 12., 76.) 1770-től Moson megye mérnökeként dolgozott, a Mosoni-Duna, a Lajta, a Fertő és a Hanság szabályozásán (Bezenye falu honlapja).

⁴⁴ Leltári száma: VIII. 4549. *Mappa Praedii Lendorff 1785*.

⁴⁵ Leltári száma: VIII. 4554. A magyaróvári főhercegi uradalomhoz tartozó Márialiget Tervrajza 1820. Márialiget, Wittmann Antal által kialakított gazdasági kerület volt, amelyet a Lajta lecsapolása által nyert termőterületen alakított ki. (Pintér. 1989. 653.)

⁴⁶ Leltári száma: VIII. 4555. A magyaróvári uradalom Juhászatának elosztása 1825. Wittmann Antal 1820-ban könyvet írt az uradalmi juhászatról, tárgyalva a juhok tartását, istállóban való takarmányozását, a juhbetegségeket és a magyaróvári törzsállományt. (Pintér. 1898. 652.) Térképünk nagy valószínűséggel ezen munka alapján készült.

⁴⁷ Takáts. 2005–2007. 136–137.

⁴⁸ „Dr. Nagyszokolyai Béla, Gyűjtő, Budapest II. Budakeszi u.” felirat áll a térképgyűjtemény levelei között fellelt iktatószám nélküli, a vásárlást igazoló levelén.

⁴⁹ Leltári száma: VIII. 4926.

Ezek a térképek részletesen kidolgozott határtér-részleteket ábrázolnak, dűlőnevekkel és egyéb földrajzi elnevezésekkel, de nem tüntetik fel sem a felmérő nevét, sem a készítés idejét. Formai jegyek alapján készítésüket a XVIII. század végére, XIX. század elejére tehetjük. Ilyen év nélküli térképlapokat emelhetünk ki a teljesség igénye nélkül, mint: Parasznya térképe,⁵⁰ Kethely határának térképe,⁵¹ Várba határának térképe,⁵² Ónod határának térképe,⁵³ Tiszaladány határa,⁵⁴ a Miskolc határával szomszédos Bogdány térképe,⁵⁵ Emőd és Hejőkeresztúr közötti terület stb.⁵⁶

Ezekkel a térképekkel egy időben került be a gyűjteménybe a XVIII. század neves térképészének, Kneidinger Andrásnak két térképe, amely a diósgyőri uradalomhoz tartozó két szomszédos erdőterületet ábrázol.⁵⁷ A „Mappa praedii Szentlélek”⁵⁸ és a „Mappa praedii Tebe”⁵⁹ részleteiben is finoman kidolgozott, rajzos, a domborzatot is ábrázoló térkép, amely feltünteteti nevesítve a hegyeket, dűlőket, utakat, vízfolyásokat, vashámorokat, kutakat. A lap jobboldali alsó sarkában kereten kívül látható Kneidinger kézjegye.

Később került a gyűjteménybe Kneidingernek ugyanezen területekhez kapcsolódó felmérése, amely Kisgyőrt ábrázolja, „Mappa Territorii Kis Győr” címmel.⁶⁰ Kisgyőr, Tebével határos. Határának belső kidolgozása hasonlít a tebei és szentléleki határok kidolgozásához, de mégis különbözik azoktól. Különböző színekkel választja el a szomszédos határokat, a belterület lakott részeit utcákkal szabdalts piros tömbrajzok érzékeltetik és különítik el a lakatlan területektől. Domborzatot, szőlőhegyet, utakat jelöl, dűlőket nevez meg. A térkép papírányaga különbözik az előzőekétől, de csak kis időkülönbség lehet a két felmérés között. Keret nélküli térkép, a jobb alsó sarokban Kneidinger kézjegyével.

Gyűjteményünk kéziratos térképeinek többsége birtoktérkép. Ezeknek egy része a „régí anyagban” található, egy nagyobb csoportja, amely a Pozsony megyei Békei uradalomra vonatkozik, 1966-ban került a gyűjteménybe, de természetesen vannak későbbben beszerzett egyéni darabok is.⁶¹

⁵⁰ Leltári száma: VIII. 4923.

⁵¹ Leltári száma: VIII. 4922.

⁵² Leltári száma: VIII. 4924.

⁵³ Leltári száma: VIII. 4927.

⁵⁴ Leltári száma: VIII. 4929.

⁵⁵ Leltári száma: VIII. 4931.

⁵⁶ Leltári száma: VIII. 4919.

⁵⁷ Kneidinger András, kamarai mérnök volt, aki a XVIII. század közepétől csaknem a század végéig temérdek térképet készített az ország kamarai birtokain. 1767-ben dolgozott a diósgyőri uradalom területén. (Fodor. 1957. 70–71.) Mivel a térképeken évszám nem található, feltehető, hogy a szentléleki és tebei erdők térképei ugyanebben az évben készültek. Gondolhatunk erre azért is, mert Mária Terézia éppen ekkor, 1767-ben állt elő az erdőgazdálkodás központi szabályozásának halaszthatatlan igényével. 1767-ben két rendtartási utasítási tervezet készült és azokat kipróbálásra átadták néhány erdőgazdaságnak. A kísérleti utasítások felhasználási tapasztalatait is hasznosították a végleges királyi erdőrendtartási rendelet összeállításánál, amely 1769-ben jelent meg. (Erdő-, bánya-, barlang és várostérképek. In: Papp-Váry–Hrenyók. 1989. 29.) Elképzelhető, hogy Kneidinger szentléleki és tebei erdőfelméréseinek tapasztalatai is hozzájárultak, vagy épp alapjául szolgáltak az 1769-es királyi erdőrendtartás szabályaihoz. Fodor 1957-ben még elveszettnek hitte a diósgyőri uradalomban felmért lapjait (Fodor. 1957. 71.). Azóta az Országos Levéltár, 1978-ban kiadott Kamarai térképek katalógusában ugyanezen térképekre rálehetünk, amely a készítés valószínűségét szintén 1767-re teszi. A Magyar Országos Levéltár Térképeinek katalógusa 2., Kamarai térképek I. rész. Sorozatszerkesztő: Bendefy László. Szerk.: Lakos János. Budapest, 1978. 85. S 11. No. 65., 86. S 11. No. 73.

⁵⁸ Leltári száma: VIII. 4932.

⁵⁹ Leltári száma: VIII. 4935.

⁶⁰ Leltári száma: VIII. 6522.

⁶¹ A 16 darab térképlap vétele gr. Apponyi Béke (Pozsony megye) uradalmairól. Eladó: Smith Oszkár, Csákalja (Bács-Kiskun m.), Vevő: Wellmann dr. és Für dr. Budapest, 1966. augusztusa 15. – ügyiratszám nélküli levél a gyűjtemény levelei között. Ugyanezen levélen találhatóak a térképek leltári számai is, amelyek megegyeznek a leltárkönyvi beírásokkal is. A leltári számok a következők: VIII. 3373., VIII. 3374., VIII. 3375., VIII. 3376., VIII. 3377., VIII. 3378., VIII. 3379., VIII. 3380., VIII. 3381., VIII. 3382., VIII. 3383., VIII. 3384., VIII. 3385., VIII. 3386., VIII. 3387., VIII. 3388.

A birtoktérképek között a gyűjteményünkben négyféle térképtípust különíthetünk el, amelyek a következők: birtokhatár-vita térképek, telepítési térképek, úrbéri térképek és tagosítási térképek. Az említett térképtípusokból az alábbiakban csak példákat emelünk ki.

Vitás határterületek minden időben voltak, de térképi megjelenítésükkel csak a XVIII. századtól találkozunk. A török idők után, az újonnan visszafoglalt területeken az új birtokadományok alkalmával indultak el a határ-vita-térképek. A jogi eljárás során felmerülő viták tisztázásához a birtokosok gyakran felmérték földjeiket és a vitatott területet térképen is rögzítették. Az ilyen térképeken erőteljes, kiugró vonalak határolják körül a vitatott területet és jelzik a javasolt határvonalat is, feltüntetnek birtoktesteket és jelölik a művelési ágakat.⁶² Gyűjteményünkben egy XIX. század elejéről származó határvitát rögzítő térképet őrzünk, amely a Veszprém megyei Teszér és Tamási birtokosai között keletkezett.⁶³ A térképet 1805-ben Kiss András hites mérnök készítette.⁶⁴ A vita tárgyát a két helység közötti erdős terület képezte, ahol piros színezéssel jelölték a vitatott határt és halmos jelöléssel szemléltették a javasolt határvonalat. A térkép részleteiben finoman kidolgozott. Jelöl minden utat, a régieket is megnevezi. Jelöli a vízfolyásokat, a Bánya-éren lévő malmokat és malomgátákat tulajdonosa szerint említi. Feltünteti a kutakat, pl. Fenyő kút, Fűzfa kút, Hideg kút és más határjeleket, pl. háromágú cserfa. A térképet 1810-ben Halász Ignác,⁶⁵ „hiteles és rendes földmérő” hitelesítette kézjegyével és viaszpecsétjével.

A telepítési térképek szép példányát őrzi gyűjteményünk az Arad megyében lévő Nadab-Somos helységről. A XVIII. század derekától az állami betelepítések elsősorban a kamarai birtokokon mentek végbe. A telepítések során mérnöki kitűzéssel meghatározott parcellák várták a betelepülőket. A telepes falvak kijelölésében és tervezésében jelentős szerepük volt a földmérőknek. Ők választották ki a megfelelő helyet, majd a terület jól megközelíthető központi helyén kitűzték a település helyét. Az új településeket derékszögű úthálózattal alakították ki. Először kijelölték a középületek helyeit, mint a templom és a paplak, iskola és tanítólak, postaállomás, községház, vendégfogadó, vásártér stb. Ezt követte a téglalap alakú telkek kitűzése az utcahálózat kialakításával. A kijelölt parcellákon jelölték a házak helyét és a lakótelkeket sorszámolták.⁶⁶

Nadab-Somos település terve a fent leírtaknak teljes mértékben megfelel. Az Erdőhegy-Simánd közötti főútvonalon helyezkedik el, főtere a templommal együtt

⁶² Papp-Váry Árpád: *Magyarország története térképeken*. Budapest, 2002. 23. (A továbbiakban: Papp-Váry. 2002.)

⁶³ Leltári száma: VIII. 6655. *Mappa Plagae Controversa inter Possessiones Teszér et Tamási*.

⁶⁴ Kiss András 1794. augusztus 29-én geometria praktikából és mechanikából tette le szigorlatait és nyert képesítést. 1794. május 28-án ünnepélyes körülmények között 130 frt. jutalmat kapott (Rite percepi florenos 130.). 1795. május 4-én oekonomia rusztikából, május 8-dikán hidrotechnikából szigorlatozott és nyert képesítést. 1791. április 12-én a már régebben levizgázott és képesített geometra diplomáját megkapta. (Lósy-Schmidt Ede a darmstadti és budapesti műegyetem volt assistense, illetve adjuntisa. Művelődéstörténeti vázlatok a magyar technika sok évszázados múltjából II. In: *Ponticulus hungaricus*). <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/limes/losy-schmidt-2.html> 1822-ben a Baranya megyei dárdaí uradalom földmérője. A Drávába folyó Fekete-víz rendezési tervén dolgozott. „A Fekete víz és mellékágai melletti mocsarak kiszáritása, címmel tanulmányt is írt. 1822–24 között Póka Antal és Csonka Ignác mérnökkel felmérte a Drávát. In: Lósy-Schmidt: *Művelődéstörténeti vázlatok a magyar technika sok évszázados múltjából I.* <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/losy-1.html>

⁶⁵ Halász Ignác Veszprém megye „hites és rendes” földmérője volt. Tésről, Bándról és Noszlopról készült térképeit a Veszprém Megyei Levéltár őrzi. 1834-ben Beszédes József, Póka Antal, Vörös László neves térképészekkel együtt elkészítette a Sió és Balaton rendezési tervét, amelyet az OSZK-ban őriznek. TK 2179.

⁶⁶ Papp-Váry. 2002. 24.

a központi helyet foglalja el. Az utcások merőlegesek, az egyenlő méretű parcellák számozottak, a házak szimmetrikusan vannak elhelyezve, a temető a falun kívül kapott elhelyezést.⁶⁷ A térképen Sebestyén kézjegyét láthatjuk.⁶⁸

Nadab a mai Románia területén lévő Kisjenő település része, attól 5 kilométerre helyezkedik el délre. A Somos nevű határrészen feküdt az egykori Kissomos falu, amelynek lakosai 1824-ben József főherceg⁶⁹ határrendezése során Nadabra települtek be.⁷⁰ A kissomosiak Nadabra egy tervezett és megépített faluba költöztek, amelynek térképi tervezetét gyűjteményünk őrzi.

A birtoktérképek következő csoportját az úrbéri térképek alkotják. Mária Terézia 1767-es úrbéri rendelete intézkedett az úrbéri viszonyok összeírásáról és országosan szabályozta a földesúri szolgáltatásokat, de még nem tette kötelezővé a térképek készítését.⁷¹ A területek pontos összeírása azonban szükségessé tette a területek felmérését. A földesurak közül elsőként azok mérették fel földjeiket földmérő megbízásával, akik a jobbágyok rovására kedvezőbb birtoklási helyzetet kívántak elérni. Egyike volt az ilyen törekvésnek, hogy a határrendezés során, a jobbágytelkeket soványabb területekre szorították, vagy előfordult, hogy a be nem vallott jobbágyföldet földesúri földeknek mérték be.

Az úrbéri térképek részletesen ábrázolják a vízrajzot, az úthálózatot, a kültéri építményeket (présház, romok vagy híd), a tájékozódást segítő tárgyakat (útszéli kereszt). A belterületen feltüntetik a középületeket, legtöbb esetben a templomot és a házakat. Külterületen a határhasznosítás területeit, mint szántó, rét, legelő, bokros terület, erdő, mocsaras terület, homokos terület stb. Gyakran eltérő színekkel jelzik a tulajdonviszonyokat.

Az ilyen korai úrbéri térképezéshez sorolhatjuk a gyűjteményünkben lévő, Pozsony megyei Béke helység térképét,⁷² amely ekkor még az éberhardi uradalomhoz tartozott,⁷³ tulajdonosai pedig köznemesek voltak, mint az Apponyi család,⁷⁴

⁶⁷ Leltári száma: VIII. 3361. Plan von dem, im Jahre 1824. contrahirt regulirten Dorfe Nadab–Somos. Nadab (Nadab, Románia) a kisjenői (Chisineu-Cris, Románia) uradalomhoz tartozott.

⁶⁸ „Delineavit Sebestyén” – sajnos többet nem tudunk róla, valószínűleg kamarai mérnök lehetett.

⁶⁹ József főherceg, a későbbi József nádor, nádorságának első éveiben lett a kisjenői uradalom tulajdonosa. Tudatos gazdasági intézkedése révén korszerű földművelés és állattenyésztés mintagazdaságot hozott létre. Magyarországon itt tenyésztették először mangalica sertést, itt használták először gyári készítésű vaskéket. (József Nádor Kislexikon, Szerk.: Hegedűs Sándor. Budapest, 2008.)

⁷⁰ Olvashatjuk Nadab honlapján.

⁷¹ Mária Terézia (1717–1780) VI. (III.) (Habsburg) Károly német-római császár, magyar és cseh király, valamint Erzsébet Krisztina braunschweig-wolfenbütteli hercegnő leánya. 1740-től Magyarország és Csehország királynője. 1745-től férje, I. (Lotharingiai) Ferenc révén német-római császárné, akivel 1736-ban kötött házasságából tizenhat gyereke született. (Magyar Kódex 3. Szultán és császár birodalmában. Szerk.: Szentpéteri József. Budapest, 2000. 57.) (A továbbiakban: Magyar Kódex. 2000.)

⁷² (Béke–Mierovo, Szlovákia) Leltári száma: VIII. 3373. Mappa Terreni Possessiones Béke universa Tenuta Juvium E. Familiae Comitum ab Apponyiensen : Baronum Jeszenák et Balassa tum Dominália, tum Colonialia remonstrans, ad J Dominium Eberhard spectans.

⁷³ (Éberhard, Malinovo, Szlovákia) Az éberhardi uradalmat az Apponyi család a XVIII. század második felében szerezte meg, amelyet akkor már a Jeszenák és a Balassa bárók is birtokoltak. Borovszky Samu: *Magyarország vármegyei és városai*. Budapest, 683. (A továbbiakban: Borovszky.) A szerző és évszám nélküli térképlapot ezen adat segítségével helyezhetjük el a XVIII. század végére, vagy a XIX. század elejére.

⁷⁴ Apponyi: (Nagyapponyi gróf) Első ismert őse Legh, a XIII. század végén élt. Ennek utóda Veres Péter, aki 1392-ben nyerte Appony várat, (ma Oponice, község Szlovákiában a nyitrai kerületben, a nagytopolcsányi járásban), ahonnan a család nevét vette. A család a XVIII. század második felében a báró Maholányi család után szerezte az éberhardi uradalmat, a XIX. században már kizárólagos ura lett. (Borovszky. 683.) Az Apponyi család családfáját lásd: Nagy Iván: *Magyarország családai* I. Pest, 1858. 57–62. A továbbiakban: Nagy Iván.)

valamint a Jeszenák⁷⁵ és a Balassa⁷⁶ bárók. A térkép jelzi a belterületek épületeit, az utcákat, a határban lévő utakat, vízkanyarulatokat, mocsaras részeket, réteket, legelőket és szántóföldeket. A körülhatárolt földbirtokokat a tulajdonos betűjelével különíti el egymástól, valamint a jobbágyok földjeitől. Az egykori dülők magyar nyelven vannak feltüntetve. A térkép kiváló szemléltető eszköze a kor határhasználatának.

Magyarországon sokkal később, csak 1836-ban foglalták törvénybe a földesurak és a jobbágyok közötti jogviszonyt (1836. évi V., VI., VII., IX. és X. tc.), ugyanakkor született meg a tagosításról szóló törvény is (1836. XII. tc.),⁷⁷ míg 1848-ban az utolsó rendi országgyűlés meghozta a jobbágyfelszabadításról szóló törvényt.⁷⁸

Az úrbéri viszonyok végleges rendezéséhez már szükség volt egy-egy település határának a pontos felmérésére. Csak gondosan felmért térképek segítségével lehetett ugyanis kideríteni, hogy egy-egy család mekkora fölterületen gazdálkodik, s a különböző törvények alapján őket mekkora földterület illetné meg. Ezek a munkálatok 1 366 739 úrbéri, vagy allodiális függőségben élő családot érintettek. Magyarországon – Erdélyt leszámítva – az úrbérrendezési munkálatok 8052 települést érintettek, ennyiről kellett legalább egy térképet készíteni.⁷⁹

Az úrbéri felmérések kivitelezésére, a térképek szerkesztésére az eddigi kutatás még nem talált utasításokat. Plihál az Institutum Geometricum tankönyvei közül Rauch Ferenc munkáinak egyikét emeli ki, amely a gyakorlati földméréstannal foglalkozik. Rauch az Institutum Geometricumban a gyakorlati földmérés-tannal foglalkozó munka Petzel József előadásainak magyar nyelvű fordítása, amely 1845-46-ban jelent meg, majd a 2. kiadás 1847-ben látott napvilágot. Az úrbérrendezésben részt vett mérnökök legtöbbje 1845 után kapott oklevelet. A felmérések legnagyobb üteme 1853 és 1864 között zajlott. Ezek a földmérők minden bizonnyal Petzel útmutatásait figyelembe véve készítették térképeiket.

Visszakanyarodva a Békei határ felméréséhez,⁸¹ az 1837/38-ban, Seydl Károly által felmért térkép,⁸² az 1836-os rendelet utáni, korai felmérésű térképek közé tartozik. Béke helység ekkor már csak az Apponyiak tulajdonában volt. A tulajdonviszonyok

⁷⁵ Jeszenák báró (királyi báró) Temes vármegyéből származik. A család a XVI. században Báthori István erdélyi fejedelemtől címeres nemeslevelet nyert. Pál († 1762-ben) nagy kiterjedésű birtokokat szerzett Pozsony vármegyében, s Királyfiára kir. adományt eszközölt ki. Fia Pál 1871-ben bárói rangra emeltetett. A XVIII. században Fél, Csütörtök, Cseszte helységekben volt birtokos. A XIX. század első felében Éberhard, Gomba, Hídeghét és Királyfia helységekben voltak részbirtokai. (Borovszky. 691.) Részletesebb családi vonatkozású adatokat lásd: Nagy Iván. 1859. 333–335.

⁷⁶ Balassa báró: Balassa Balázs 1638-ban nyert címeres nemeslevelet III. Ferdinánd királytól. A család először Győr vármegyében telepedett le, ahol Ásvány helységre nyert kir. adományt. Tagjai közül János (szül. 1748, †1828) Pozsony vármegyébe költözött. Sándor (1823) Éberhardon, János (1828) Pozsonyban lakott. (Borovszky. 684.) Nagy Iván ennél kevesebb adatot közöl.

⁷⁷ A tagosításról szóló törvény a szétszórtan fekvő birtokrészek egyesítését szabályozta.

⁷⁸ Az úrbérrendezést előkészítő rendeletekről és törvényekről lásd: Plihál Katalin: Úrbéri térképek. In: *Geodézia és Kartográfia*, 1983/3. 195–201. (A továbbiakban: Plihál. 1983.)

⁷⁹ Plihál. 1983. 195–196.

⁸⁰ „Geometria practica in usum geometrarum Regni Hungariae et provinciarum eidem adnexarum.” (Plihál. 1983. 198.)

⁸¹ Leltári száma: VIII. 3374. Tekintetes Nemes Pozsony Vármegyében helyzetetett Békei Határnak térképe.

⁸² Seydl Károly a jelenlegi térkép alapján, ekkor Pozsony megye 1. mérnöke volt. 1838-ban készítette, szintén a gyűjteményünkben lévő Torcs határának térképét. (Leltári száma: VIII. 3378.) Egy 1843-ban szintén a gyűjteményünkben lévő térképen a békei határt mérte fel (Leltári száma: VIII. 3375.). 1853-ban és 1856-ban Doborgaz térképét készítette el. Az 1861-es megyei tisztújításkor Pozsony megye főmérnökéként említi. (Borovszky. 659.)

elkülönítését színezéssel is jelzi a térkép. Apponyi József gróf⁸³ és Apponyi György gróf⁸⁴ a legnagyobb területeket birtokolták. Elkülönültek a jobbágyságok, zsellérek földjei, és templomi, plébániai, községi földek és legelők. A XVIII. századi felméréshez képest a táblák formái kis mértékben megváltoztak, némelyikük parcellákra osztott, a határ egy-egy területén változott az úthálózat, a legelők ugyanazon a helyen maradtak, a belterület részletesebb kidolgozása. A térkép hitelesítésénél jelen volt Zsitnyán János, Pozsony megye földmérője.⁸⁵

Az 1843-ban Béke helységről készült térképünk már a tagosítási térképekhez tartozik.⁸⁶ A helység birtokosai továbbra is Apponyi József gróf és Apponyi György gróf. A térképen megváltozik az eredeti határbeosztás, megváltozik az úthálózat. Nyílegyenes utak választják el az uraság és a jobbágyság közötti határterületeket. A határ a következő felosztásban látható, Apponyi József gróf, Apponyi György gróf, Lelkész, Templom, Jobbágyság, Belső telkek és Haszonvehetetlen földek. A térkép hitelesítésénél ebben az esetben is jelen volt Zsitnyán János, a megye 2. mérnöke.

Rendelkezünk még Béke határának egy későbbi felméréseivel is, ez 1871-ben készült.⁸⁷ A térkép felirata alatt Répásy kézjegye látható.⁸⁸ Határának beosztása megegyezik az előzőekben tárgyalt határleírással, azaz a különbséggel, hogy Apponyi József gróf birtokán már majorsági épületeket tüntet fel.

A tagosítási térképek reprezentatív darabjaival rendelkezünk még más Pozsony megyei helységekről is, mint: Csütörtök (Štvrtok na Ostrove), Doborgaz (Dobrohost) és Királyfia (Kráľovianky) határa.

Csütörtök határának térképét⁸⁹ 1859-ben készítette Mihályffy Ádám mérnök.⁹⁰ Itt Apponyi György grófnak voltak nagyobb birtokai, de birtokolt itt Jeszenák Alojz báró is. A térképet 1860-ban Seydl Károly hitelesítette.

Doborgaz helység térképezése esetében olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a határ ábrázolását láthatjuk a tagosítást megelőzően és láthatjuk azután is.

Mindkét térképet Seydl Károly készítette. A tagosítás előtti térkép⁹¹ 1853-ban, míg a tagosítás utáni 1856-ban készült.⁹² A határhasználat újra rendezése a két térképen

⁸³ Apponyi József Eusták (Nagyapponyi gróf) (1784–1863) császári királyi kamarás, 1808-ban emelkedett grófi rangra. Nagy Iván szerint a pápai és szent-györgyi uradalmak birtokosa. Térképünk szerint a békei uradalomban is birtokolt földet az 1836-os, 1837-es, 1843-as és az 1871-es felmérések szerint.

⁸⁴ Apponyi György (Nagyapponyi gróf) (1808–1899) császári és királyi kamarás, az aranygyapjas rend vitéze, magyar királyi udvari kancellár, országbíró, a Lipót-rend nagykeresztese. Logi tanulmányait 1823 és 1826 között végezte. Az 1840. évi országgyűlés után a királyi kúriához táblai bírónak, 1847-ben főkancellárnak nevezték ki. Békén 1837-ben, 1843-ban, 1871-ben térképeink szerint birtokos.

⁸⁵ Zsitnyán János Bann nevű községben született, Trencsén megyében 1788-ban. Oklevelét az Institutumban 1824-ben szerezte. 1827-ben Huszár Mátyás vezetésével a Dunát mérte. (Fodor. 1957. 134.) 1838-ban a Pozsony megyei Királyfia helység tagosítás előtti és tagosítás utáni térképét hitelesítette, Pozsony megye 2. földmérőjeként. (Leltári száma: VIII. 3379. és VIII. 3380.)

⁸⁶ Leltári száma: VIII. 3375. Tekintetes Nemes Pozsony megyében bekebelezett Béke helysége összesített határának térképe készült 1843.ik évben.

⁸⁷ Leltári száma: VIII. 3376. Tekintetes Nemes Pozsony megyében bekebelezett Béke helysége összesített határának térképe.

⁸⁸ Ezen térképnél Répásy személyére vonatkozó egyéb adatot nem ismerünk.

⁸⁹ Leltári száma: VIII. 3382. Tekintetes Nemes Pozsony Megye bekebelezett Csütörtök Mező Város Határának tagosítási térképe 1859.

⁹⁰ Mihályffy Ádám mérnök, a jelenlegi térképen kívül már korábban 1852-ben elkészítette Kis Kürti Puszta térképét (Leltári száma: VIII. 3384.), 1856-ban pedig a Békéhez tartozó Német-Sóki puszta térképét (Leltári száma: VIII. 3386.). Egyéb, a személyére vonatkozó adatot nem ismerünk.

⁹¹ Leltári száma: VIII. 3383. Tekintetes Pozsony megyében bekebelezett Nemes Doborgaz helység határának felvételi térképe, készült 1853.ik évben.

⁹² Leltári száma: VIII. 3381. Tekintetes Pozsony megyében Nemes Doborgaz helység határának Őszvetési térképe készült 1856.ik évben.

részleteiben követhető. Mindkét térkép hitelesítésénél jelen volt Gasztány Ferenc a compromissionális bíróság által megválasztott mérnök.⁹³

Reprezentatív darabjai a gyűjteménynek a Pozsony megyei Királyfia helységet ábrázoló, tagosítás előtti⁹⁴ és tagosítás utáni térképek.⁹⁵ Mindkét térkép egy időben készült az 1836-os úrbéri rendelet megjelenési idejével. A térkép szerint Királyfia birtokosai ez idő szerint: Apponyi József gróf, Jeszenák János báró és a Botló család.⁹⁶ Mindkét térképet Dobner János földmérő készítette, amely a térkép kivitelezésében is tükröződik.⁹⁷ A hitelesítésnél itt is jelen volt Zsitnyán János, Pozsony megye 2. földmérője.

A kéziratos térképek következő csoportját a vízügyi térképek alkotják. Sajnálatos módon, ahhoz képest, hogy a XVIII. és XIX. században a nagy kiterjedésű mezőgazdasági területeket a folyószabályozások és vízlecsapolások révén nyertük,⁹⁸ a múzeum térképgyűjteménye kevés vízügyi térképpel rendelkezik.

A múzeum korábbi életében a vízügyeknek még külön szakosztálya volt, Folyószabályozás és Talajjavítás címmel,⁹⁹ de a háborús időszakok, az újraépítések nem kedveztek a múzeum gyűjteményeinek. Az 1934-es újjászervezés alkalmával megváltoztak a múzeumi kiállítások területi kiterjedései, egyesek kibővültek, mások csökkentek. A vízépítést csökkentett területen mutatták be. A korábbi kiállításokhoz képest a kiállító területe a kétharmadára csökkent.¹⁰⁰ A kiállítások átszervezésével, a zsúfoltság csökkentésével a múzeum kiállításai inkább látogatóbaráttá váltak, de a kiállításokba be nem épített tárgyak selejtezésre kerültek, vagy a múzeum pincéjében kaptak elhelyezést, rossz tárolási körülmények között. A vízügyekkel kapcsolatos kiállítási anyag azon része, amely nem került be az új kiállításba, sajnálatos módon ekkor került el a múzeumból, köztük a térképek is.¹⁰¹

⁹³ Gasztány Ferenc személyére a fent nevezett adatokon kívül más adattal nem rendelkezünk.

⁹⁴ Leltári száma: VIII. 3379. „Földképe a Tekint. Ns. Pozsony Vármegyében helyzetetett Királyfiai Nemes Közbirtokosságnak.”

⁹⁵ Leltári száma: VIII. 3380. „Földkép az új Elosztás szerint a Tekint. Ns. Pozsony Vármegyében helyzetetett Királyfiai Nemes Közbirtokosságnak.”

⁹⁶ Botló család, királyfiai nemesi család, Nagy Iván szerint a Botló család régi adomány jogán lett Királyfian birtokos. (Nagy Iván. II. 220.) Térképünk szerint 1836-ban Királyfian a Botló család volt a legnagyobb birtokos, nagyobb területeket birtokoltak, mint Apponyi József gróf és Jeszenák János báró. A térkép 1836-ban a Botló család következő férfi tagjait tünteti fel birtokosként: Öreg Botló András Úr, Öreg Botló István Úr, Ifj. Botló István Úr, Botló János Úr, Botló Dávid Úr, Botló Antal Úr, Botló Ignác Úr árvái, birtokosok Botló Sándor Úr után, birtokosok Botló József Úr után.

⁹⁷ Dobner János, a nevezett térképek szerint Pozsony megyében földmérő. Egyéb adattal a személyére vonatkozóan nem rendelkezünk.

⁹⁸ Dóka Klára: *A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918)*. Budapest, 1987. 3–384.

⁹⁹ *A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum ismertetője*. Budapest, 1907. 373–388., *A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum ismertetője*. Budapest, 1913. 46–49.

¹⁰⁰ Pintér János: A múzeum kiállításai az alapítástól napjainkig. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve*. Szerk.: Szabó Lóránd. Budapest, 1986. 46.

¹⁰¹ Takáts. 2005–2007. 135. Jelen tanulmánynak nem célja az elkerült térképanyag sorsát részleteiben követni, de nagy valószínűséggel az elkerült anyag is alapjául szolgált a későbbi Duna Múzeum – Magyar Környezetvédelmi és Vízügyi Múzeum Térképgyűjteményének létrehozásában. (Lásd a Duna Múzeum honlapját: „Amikor 1934-ben a Mezőgazdasági Múzeumot átszervezték, az új vízügyi bemutatón fel nem használt anyagot a múzeum meg kívánt szabadulni. Sajó Elemér vette kezébe a dolgok irányítását, a műszereket a Műgyetem vízépítési tanszékének jutatták, a dokumentációs anyagot pedig a Földművelésügyi Minisztérium vette át. Innen az anyag jelentős része a Vízrajzi Intézethez került, ahol megalakították a Vízrajzi Intézet Múzeumát, ahol már korábban is gyűjtötték a megszűnt vízügyi állami hivatalok iratait és terveit.)

A jelenlegi gyűjtemény „régí anyagából” egy darab kéziratos térképet említhetünk meg, amely a Duna fő ágát ábrázolja a Morva-torok és Vének között.¹⁰² A térkép készítője ismeretlen. A térképen a Duna folyó 1853. évi vízrajzi állapotát láthatjuk, amely feltünteti az addig végzett vízszabályozásokat, amelyek helyi jellegűek voltak. A térkép minden szigetet névvel jelöl.

A kéziratos vízrajzi térképek nagyobb csoportja az 1980-as években, vétel útján került a gyűjteménybe.¹⁰³ Ezen térképek témájukat tekintve főleg lecsapolási¹⁰⁴ és öntözési tervek,¹⁰⁵ malomárkok helyszínrajzai.¹⁰⁶ Készítési idejük pedig a XX. század első negyedére tehető.

Végül ki kell térnünk a gazdasági térképek csoportjára, amelyek igen silány kivitelezésűek.¹⁰⁷ Kivétel nélkül mindegyik kézzel rajzolt vázlatrajz, feljegyzésekkel, évszám nélkül. A vázlatrajzon megtaláljuk a gazdaság elnevezését, területi kimutatását és határhasználatát.

Összegezve a fent elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Térképgyűjteményében őrzött kéziratos térképek fontos forrásértékű történeti dokumentumok, amelyek számos különböző kutatás forrásanyagául szolgálhatnak. Ilyen tekintetben mindenekelőtt említhetjük a helytörténettel, településtörténettel, gazdaságtörténettel foglalkozó kutatókat, de eligazítást nyerhetnek a vízüggyel, vagy tájtörténettel foglalkozók is. Ilyen elgondolással, más közintézmények példáját követve kéziratos térképanyagunkat a közeljövőben katalógus formájában kívánjuk közreadni, hogy hozzáférhetővé váljon a legkülönbözőbb témákban kutatók számára.

¹⁰² Leltári száma: VIII. 1236. *Uebersicht's-Karte des Donau Stromes von der Oesterreichpjtischen Grenze bei Theben biz zur Einmuendung des Wieselburger Donau Armes naechst Vének 1853.* A térkép hasonmása az OSZK-ban is megtalálható. 1989-ben a „Válogatás 400 év térképeiből” című kiállítás anyaga között szerepelt. *Földabroszok Magyarországról 1528–1900. Válogatás 400 év térképeiből.* Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása a 14. Térképészeti Világkonferencia alkalmából. Budavári Pálota, 1989. 108. 40.

¹⁰³ A hiánypótló gyűjtést Dr. Fehér György, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum jelenlegi főigazgatója végezte.

¹⁰⁴ Lecsapolási térképek a következők: Leltári szám: VIII. 6670/1-2. – Ürbég-pusztai lecsapolás terve. Helyszínrajz. Pozsony 1909. Leltári szám: VIII. 6672/1-2. – A győri székeskáptalani uradalom gyirmóti „Holló Fészek” legelője lecsapolási terve. Helyszínrajz. Komárom 1913. Leltári szám: VIII. 6673. – A győri székes káptalani uradalom nádaslakai nagylapos lecsapolásának terve. Terveírás Komárom, 1913.

¹⁰⁵ Öntözési tervek a következők: Leltári száma: VIII. 6671/1-2. – Mautner Henrik novák pusztai permetező öntöző vízhasználatának terve. Helyszínrajz. Győr, 1925. Leltári szám: VIII. 6680/1-3. – Kalász község bolgáröntözésének terve. Hossz-szelvények és részletek. Pozsony, 1913. Leltári szám: VIII. 6674. – Zecher Henrik hegyeshalmi bolgáröntözése víziműveinek engedélyezéséhez. Helyszínrajz. Győr, 1931. Leltári szám: VIII. 6678. – Gróf Wenckheim Pál liczkó-majori permetező öntözésének terve. Helyszínrajz. Győr, 1923. Leltári szám: VIII. 6677. – Sztandtner Tibor és neje Soós Margit hegyeshalmi bolgáröntözése víziműveinek engedélyezéséhez. Helyszínrajz. Győr, 1926. Leltári szám: VIII. 6676/1-6. – A herceg Eszterházy hitbizomány Hoffman réjtjének öntözése. Szombathely, 1905. Leltári szám: VIII. 6679/1-3. – Gazdák öntözési terve. Hegyeshalom. Táplálós és I–VIII. csatornák hossz- és kereszt-szelvényei, valamint a lóúszató kereszt-szelvényei. Duzzasztógát és beeresztő zsilipek részletrajzai. Moson megye. Pozsony, 1916.

¹⁰⁶ Malomárkok: Leltári szám: VIII. 6683. A Lajta folyó, mint malomárkok hossz- és kereszt-szelvényei. Moson megye. Pozsony, 1916.

¹⁰⁷ Gazdasági térképek a következők: Leltári szám: VIII. 3311. – Szentpéterszegi gazdaság, év nélkül. Leltári szám: VIII. 3350. – Rácszentpéter, területi kimutatás határhasználatlaltal, év nélkül. Leltári szám: VIII. 3353. – Kishorgos és Újmajor Gazdaságok, területi kimutatással, év nélkül. Leltári szám: VIII. 4954. – Krémertelep, helyrajzi számokkal 1928., Leltári szám: VIII. 5716. – Kámaházi gazdaság, területi kimutatással, év nélkül. Leltári szám: VIII. 6690. – Új major 1–8 tábla, Zalavári Intézőség, területi kimutatás, év nélkül, Leltári szám: VIII. 6691. – Izabella major, Főhercegi uradalmi intézőség. Területkimutatás, 1932–33, 1933–34. Leltári szám: VIII. 6692. – Járiföldi gazdaság, területkimutatás, év nélkül.

Hand-drawn maps in the Map Collection of the Museum of Hungarian Agriculture

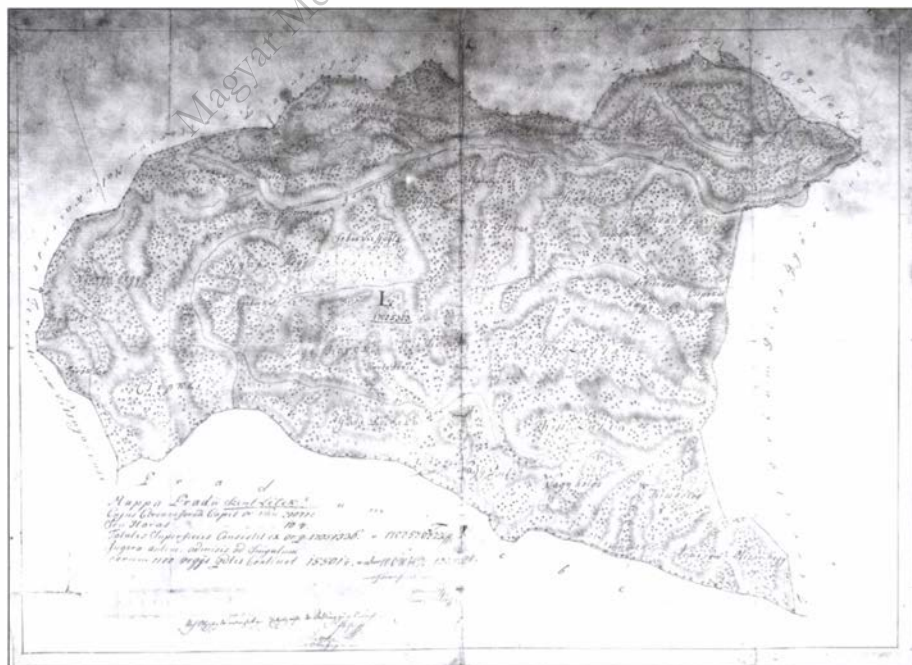
ERZSÉBET MOLNÁR

The aim of the study is the schematic informative review of the collections of manually constructed maps stored in the Museum of Hungarian Agriculture and to give an insight into the collections's versatility. The study deals with the circumstances of the creation of the Map Collection and emphasizes the indispensability of the map as a source material for agricultural historical research. The study also describes the collection's place among the document collections of the Agricultural History Department, deals with the time periods before the collection's creation when maps were not considered to be a collection of source materials in the museum, when the maps were part of thematic exhibitions.

The study provides information about accessioning methods, the size of the collection, and gives a content-based list with emphasis on handwritten maps.

The manually constructed map material is classified according to its contents, but also considers the separation of the old material from the new acquisitions. This form of classification emphasizes the map material associated with three estates, that of Alcsút, Magyaróvár, and Béke, dealing with the categories of estate maps, feudal maps, and land consolidation maps. The obligatory partition activity associated with the consolidation decree can be traced on the maps of the towns belonging to Béke estate in Pozsony County, where the greatest land owners were barons of the Jeszenák and Balassa families and counts of the Apponyi family.

The study deals with estate maps, forest maps, their survey, hydrological maps, a large part of which is no longer in the museum's possession, and also deals with the schematic map material of different estates. The description of the maps also mentions in the footnotes the makers' data and other information regarding the survey.

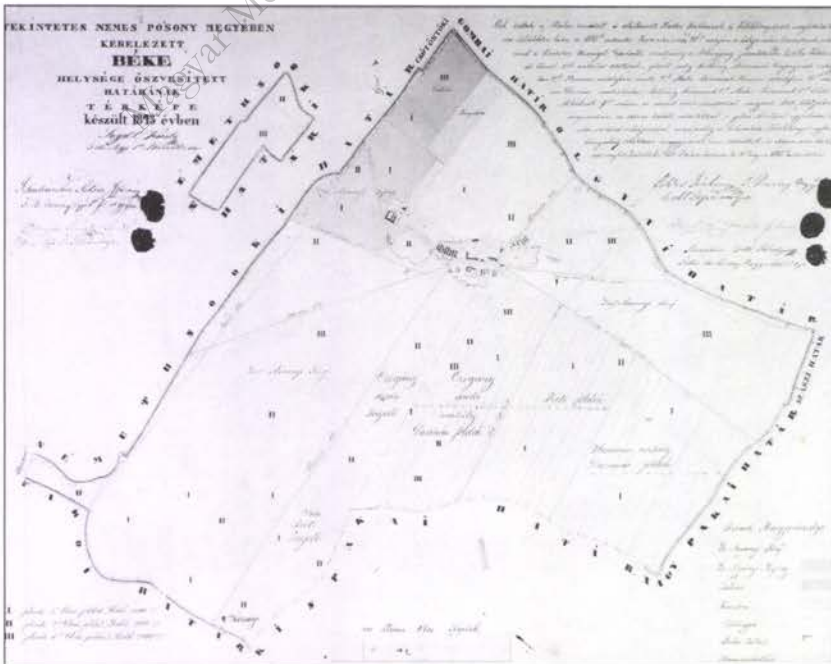
Pappa Praedii Szent Lélek, Kneidinger András két korai (1776) erdőterképe

Teszér és Tamási határvíta térképe 1805.

Nadab-Somos telepítési térképe 1824.

Béke határának tagosítás utáni térképe 1843.

Plakátok a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban

FARKAS GYÖNGYI

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1966-ban létrehozott Plakát- és Aprónyomatvány Gyűjteményében közel ezer plakát található. Döntő részük az 1945 utáni időszakból, elsősorban az 1950-es és az 1960-as évekből származik. A múzeum gyűjtési körének megfelelően a plakátok témája a mezőgazdasági propaganda, kiadjuk pedig elsősorban a földművelésügyi tárca, illetve ritkábban az agrárirányítás egyéb országos szervei. A továbbiakban elsősorban a gyűjtemény jellegét meghatározó 1950–60-as évekbeli plakátokról, illetve az ezeket létrehozó agrárpropaganda néhány jellegzetességéről lesz szó.¹

A huszadik század első felének mezőgazdasági vonatkozású plakátjai jelentős részben áru-reklámok voltak, és főleg a gazdálkodáshoz szükséges ipari árucikkeket, valamint élelmiszeripari termékeket népszerűsítettek, például az Első Magyar Mezőgazdasági Gépgyár (EMAG), a Kühne vagy a Hoffher gyár gépeit, a Péti Nitrogénművek műtrágyáit, a Monori Mag Rt. vetőmagjait, valamint több húsipari, konzervipari és szeszesitalokat gyártó cég termékeit (Pick és Herz szalámi, Globus konzervek, Zwack unicum, Dreher sör, Törley pezsgő, tokaji borok stb.) reklámozták.

A plakátok egy másik jellegzetes csoportját a központi agrárigazgatás felvilágosító és propagandatevékenysége hozta létre. Ide tartoznak például a földművelésügyi minisztérium által kiadott, növényvédelemmel, állategészségüggyel, népjóléttel, egészségvédelemmel kapcsolatos vagy új termelési módszerek elterjesztését népszerűsítő plakátok. Jelentős számú plakát készült a mezőgazdasági kiállítások és vásárok reklámozása céljából is.²

A második világháború után a tőkés piacgazdaság megszűnésével párhuzamosan eltűntek a korábban oly jellegzetes áru-reklámok/márkareklámok is. A piaci versenyt nélkülöző „szocialista” gazdaság nem igényelte a hírverésnek ezt a formáját. Felerősödött viszont a központi agrárpropaganda szerepe, a plakát ismeretterjesztő, „népnevelő” funkciója, ami – elsősorban az 1950-es években – erőteljes politikai tartalommal is társult.

Különösen az 1950-es évek első felére volt jellemző a politikai propaganda széles körű elterjedése.³ A plakátok egy része meglehetősen direkt módon népszerűsítette a hatalmon lévők gazdaság-, illetve társadalompolitikai elképzeléseit, a mezőgazda-

¹ A szocialista korszak plakátjait bemutató kiadványok: „...játéka mindenféle szélnek”. Plakát és történelem, 1944–1990. Kiállítási katalógus. Legújabbkori Történelmi Múzeum Budapest, 1991. Szerk.: Ihász István. Budapest, 1991.; „Nyitunk...” Plakátok a szocializmusban, 1945–1989. Kiállítási katalógus. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum. Szerk.: Rédey Judit. Budapest, 2009.

² A magyar plakátművészet történetéről szóló összefoglaló jellegű művek: Bakos Katalin: *10x10 év az utcán*. A magyar plakátművészet története, 1890–1990. Budapest, 2007. (Bakos, 2007.); *Magyar plakát 1885–2005*. Szerk.: Cseh Mária. Budapest, 2006.

³ Bakos, 2007. 114–115.

ságról, faluról, parasztságról hirdetett eszméit. A hatalom céljaival való azonosulásra, e célok megvalósításában való tevékeny részvételre szólították fel a célközönséget, a „magyar dolgozókat”, a falut, a parasztságot: jegyezz békekölcsönt, add be az államnak terményeid előírt részét, sőt annál többet is, dolgozz többet és jobban, vegyél részt a munkaversenyben, lépi be a termelőszövetkezetbe! A plakátszövegek érvelése szerint az áldozatvállalás, a kemény munka célja és értelme a nagyobb közösség (az ország, a nép, a falu) sorsának jelentős javulása (béke, jólét, függetlenség és boldogság). Az egyéni haszon mint az érvrendszer része csak ritkán jelent meg ebben az időszakban. A hatalom alapvető gazdasági, társadalmi célkitűzéseit, például az „5 éves tervet” vagy a kollektivizálást, a „mezőgazdaság szocialista átalakítását” a plakátok úgy mutatták be, mint a „ragyogó jövőhöz” vezető egyetlen helyes utat.

A szavakban megfogalmazott üzenetek mellett a képi megjelenítés szintén fontos része volt a propagandának. A plakátokon megjelenő rajzok nemcsak a verbális üzenet tartalmát bontották ki, tették láthatóvá, hanem egyéb üzenetet is közvetítettek. Így például a társadalmi rétegeket megszemélyesítő figurák karakterének megformálása és a képen való elrendezésük tudatos megfontolás eredménye volt. A „munkás–paraszt szövetség” politikai jelszavát például a plakátok rajzolói általában egymás mellé állított, olykor egymással kezét fogó munkás és paraszt figurákkal jelezték. A munkásosztály „vezető szerepét” pedig úgy jelenítették meg, hogy a munkás figuráját a kép központi vagy más hangsúlyos részén helyezték el. Az sem volt véletlen, hogy a mezőgazdaságot megtestesítő alakok általában női figurák voltak. Emögött az a korabeli elképzelés állt, amely szerint a kollektivizált mezőgazdaság döntően női munkaerőre fog épülni, hiszen az extenzív iparosítás elsősorban a férfi munkaerőt szívja el a falvakból.

„A külső megjelenésnek a propaganda egész jelzésvilágában fontos jelentéshordozó szerepe volt. Míg a negatív figurák – a kulák, a pap, a reakciós – megtestesítői csúnyák, betegesek, nagyon kövérek vagy nagyon soványak és többnyire öregek voltak, addig a pozitív alakok – azaz a megfelelő eszmék harcosai – valamennyien szépek, izmosak, egészséges, életerős, viruló fiatalok... A pozitív hősök arcán rendszerint kétféle érzelmi állapot jelent meg. Egyrészt a harcos, elszánt, kemény, fenyegető tekintet, amely többnyire a haza és a szocializmus vívmányait védő férfiak, munkás-, rendőri- vagy katonafigurák arcán látható, másrészt a lelkesen mosolygó, boldog, bizakodó arckifejezés, az előre és felfelé néző tekintet. A női figurákat szinte minden esetben ez utóbbi jellemezte, és a férfiaknál is ez volt a gyakoribb.”⁴

A mezőgazdasági propagandaplakátokon jelent meg az ötvenes évek elejének egyik legsikerültebb jelképe, a szocialista mezőgazdaságért harcoló, emancipált dolgozó nő szimbóluma, a „traktoristalány”. A nagy „körmös” traktoron ülő, nevető és lelkesen integető női traktorost máig a Rákosi-korszak emblematikus figurájának tartja a közvélekedés, bár a valóságban jóval kevesebb nő vállalta ezt a nehéz fizikai munkát, mint ahogy erre a plakátok ábrázolásai alapján következtetni lehet.⁵

Az ötvenes évek első felének jellegzetes plakáttípusa volt a faliújságszerű hirdetés.⁶ Gyűjteményünkben ennek több változata is megtalálható. Az Állami Mezőgazdasági Gépállomások Központjának politikai osztálya „Fényszóró” címmel

⁴ Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. In: *Korall*, 13. 65–86. (Farkas. 2003.)

⁵ A traktoristalány-jelkép megjelenéséről a propagandában lásd: Farkas. 2003.

⁶ Erről a plakáttípusról lásd: Demeter Zsuzsa: Plakátok! Plakátok? In: *História*, 2006/ 5–6.

adott ki az ötvenes évek elején olyan faliújsághoz hasonló plakátokat, amelyeken humoros formában az egyes gépállomások munkáját értékelték: a jól teljesítőket megdicsérték, a munkaversenyben „lemaradókat” pedig nevetségessé igyekeztek tenni. Az értékelő szövegek karikatúraszerű képek alá kerültek. A központ ezeket a plakátokat egyben mintának is szánta, az egyes gépállomásoktól hasonló szellemű faliújságok házilag elkészítését várták.

Egy másik plakátvariáció a dicsőségtábla és a tabló keverékeként definiálható. Ilyen például gyűjteményünknek az a darabja, amely az „Állami gazdaságok legjobb állattenyésztési dolgozói” felirat alatt azoknak a dolgozóknak a portréit mutatja be, akik 1952-ben munkájukért kitüntetést kaptak. A faliújságszerű plakátok harmadik fajtája direkt politikai üzeneteket közvetített, a hatalom önreklámja volt. Az ötvenes évek végén adták ki például a „Parasztfiatalok szebb élete” feliratú plakátot, amely a termelészövetkezetekben dolgozó fiatalok idealizált jelen- és jövőképét mutatja be fotók segítségével.

Már az ötvenes évek első felében sem elsősorban ezek a többé-kevésbé direkt politikai-ideológiai üzeneteket hordozó hirdetések jellemezték a mezőgazdasági témájú plakátokat. Ebben az időszakban nagyon erős volt a központi agrárirányítás propagandatevékenysége, ami többek között plakátokban is tárgyiasult. A mezőgazdasági termelés központi befolyásolásának korábban is létező igénye a tervutasításos gazdaságirányítás rendszerében még inkább felerősödött. Bár az állam elsősorban gazdaságpolitikai és adminisztratív eszközökkel kívánta elérni, hogy a gazdák és a termelészövetkezetek a hatalom elképzeléseinek megfelelően gazdálkodjanak, fontosnak tartották a propaganda eszközeivel történő „meggyőzésüket” is. Megjelentek az egyes mezőgazdasági munkák megkezdésének és befejezésének pontos idejét meghatározó, a begyűjtés teljesítésének fontosságát hirdető vagy a szovjet agrotechnikai módszerek (pl. négyzetes vetés, a kukorica pótbeporzása, gyapottermelés stb.) bevezetésére buzdító plakátok. Ez utóbbiak a nagyobb termés ígéretével érveltek valamilyen újítás bevezetése mellett („Keresztsoros vetés – nagyobb termés”, „Pótbeporzással a nagyobb termésért!”, „Öntözés – több termés”). Olykor csupán a termés mennyiségének növelésére szólítottak fel: „Több tejet!”, „Termelj több zöldséget!”, „Több gyümölcsöt!”, „Jó munkával a 10 mázsás dohánytermésért!”. A mezőgazdasági termelés növelése később is a propaganda érvrendszerének legfontosabb eleme maradt. A háború utáni években az élelmiszerhiány, majd az erőteljes iparosítás, a hatvanas évektől pedig a mezőgazdaság devizatermelő szerepe állt a háttérben. (Bár utóbb a mennyiségi mutatók mellett egyre inkább a minőség fontosságára is utaltak a plakátszövegek: pl. „Egyetlen amerikai fehér szövőlepké által fertőzött szállítmány sem exportálható!”)

A földművelésügyi tárca által irányított központi propaganda fő iránya az ötvenes évek elején is döntően szakmai jellegű volt, erőteljes felvilágosító, ismeretterjesztő – a kor hivatalos nyelvén – „népnevelő” szándékkal. Ez a tendencia az ötvenes évek második felében és különösen a hatvanas években, a mezőgazdasági nagyüzemek formálódásának időszakában még inkább felerősödött. Múzeumunk plakátgyűjteményének legnagyobb része is ebből a korszakból származik.

Az ebbe a csoportba sorolható plakátok többnyire a termelés technikáját, módszereit érintő üzeneteket közvetítettek, valamint kiadójuknak, a Földművelésügyi Minisztériumnak a mezőgazdaság modernizációjával kapcsolatos elképzeléseit propagálták. Az üzenetek az ötvenes években egyaránt szóltak az egyéni termelőknek és a termelészövetkezeti csoportoknak, termelészövetkezeteknek. A kollektivizálás

befejezése után viszont a fő célcsoportot már a téeszek alkották, amelyeknek valódi nagyüzemkévé váló fejlesztése a hatvanas évek első felének egyik legfontosabb gazdaságpolitikai feladata volt. A háztáji és kisegítő gazdaságok létének tudomásulvételével, majd támogatásával párhuzamosan a kistermelők felé is fordultak a reklámok: szarvasmarha- és sertéstartásra, zöldségtermelésre, termelési szerződések kötésére biztatták őket. („Termelj több zöldséget háztáji földeden és kertedben!” „A szerződéses hízalás mindig jó jövedelme a tsz-tagnak.”)

A plakátok által megjelenített kép szerint a korszerű mezőgazdaság jellemzője a munkafolyamatok minél nagyobb részének gépesítése, műtrágya és növényvédő szerek széles körű használata, valamint a legújabb termelési eljárások alkalmazása. Mindezek megvalósítása hatékony módon csak nagyüzemi keretek között lehetséges – hirdették az ötvenes évek plakátjai, amelyek a traktorral végzett mélyszántás vagy a silózás propagálásával egyben a kisüzemnél eredményesebbnek tartott nagyüzemi gazdálkodást is népszerűsíteni kívánták. A hatvanas években, amikor már nem kellett gyözködni a gazdákat a nagyüzem előnyeiről – ugyanis meggyőződésüktől függetlenül kénytelenek voltak belépni a téeszekbe – a propaganda középpontjába már nem a kisüzem és nagyüzem szembeállítás, hanem a *korszerű* nagyüzem megvalósítása került.

A modernizáció egyik elemének tekintett gépesítés jelentőségének hangsúlyozása többféle módon is megjelent a propagandában. A plakátok egy része direkt módon arra szólított fel, hogy a mezőgazdasági munkák minél nagyobb részét gépekkel végezzék a termelők: „Állítsunk munkába minden növényápológépet!”, „Palántázás gépesítése”, „Komplex gépesítéssel a veszteségmentes betakarítást!”, „Gépesítsük a takarmánynövények betakarítását!”, „Fejünk géppel!”. A plakátok egy másik része a géppel végzett munkafolyamatok helyesnek tartott módját, technikáját ismertette: „Előhántós ekével végezzük a korai mélyszántást!”, „A betakarítással egyidőben végezzük a tarlóhántást!”. A mezőgazdasági nagygépek mint modernitásjelképek szerepeltek a propaganda egyéb területein is: a nagyüzemi táblán szántó traktor és a betakarítást végző kombajn plakátokon megjelenő képei a „fejlett szocialista mezőgazdaságot” jelezték.

Az ötvenes években a mezőgazdasági nagygépekkel egyedül az állami gépállomások rendelkeztek, népszerűsítésük fontos része volt a hatalom propagandatevékenységének. A traktorosokat, a gépállomások fizikai dolgozóit a munkásosztály olyan tagjainak tekintették, akik falun „harcolnak a szocializmusért”. A „szocialista építés” kiemelt harcosaihoz, a bányászokhoz, vasutasokhoz hasonlóan a traktorosoknak is külön ünnepnapjuk volt: „Traktorosnap, 1954. június 13.”

A műtrágyák használatát propagáló plakátok a hatvanas évekre szinte teljesen kiszorították a szerves trágya helyes kezeléséről szóló korábbi hirdetményeket, amelyek az ötvenes években még az egyik irányát képezték a mezőgazdasági termelők tájékoztatásának („Nyári-őszi istállótrágyázás”, „Többet, jobbat műtrágyával”, „Szuperfoszfáttal a nagy termésért!”, „Tavaszi műtrágyázás, nagyobb termés”). A növényvédelmi plakátokon belül pedig egyre sűrűbben jelentek meg a növényvédő szerek pozitív hatásairól szóló üzenetek: „Gyomirtás vegyszerrel”, „Vegyszeres gyomirtással növeljük kalászosaink termésátlagát!”, „A Hungazittal végzett vegyszeres gyomirtás munkaerőt takarít meg és termésnövelő hatású”, „Gondos permetezés, jó termés, nagy jövedelem”.

A nagyon széles körű növényvédelmi tájékoztatás kétfajta plakáttípust hozott létre: az egyik inkább a figyelem felkeltését szolgálta, míg a másik a növényi kár-

tevőkről és/vagy az ellenük való védekezés módjairól akart részletesebb ismereteket közölni. A plakátok képi megformálása is az eltérő célokhoz alkalmazkodott. A burgonyabogár elleni védekezésre való felszólításhoz például a plakát középpontjában elhelyezett nagyobb, a tekintetet magára vonzó képet társítottak (egy bogár nagyméretű rajzát vagy egy burgonyabogor képét, amelyen bogarak sokasága lakmározik). A burgonyabogár fejlődését és kártevéseit, illetve az ellene való védekezés különféle technikáit viszont több kisebb, egymás mellé rendelt kép és sok magyarázó szöveg segítségével mutatták be.

A hatvanas évek elején a termelőszövetkezeteknek szóló propaganda egyik hangsúlyos törekvése az volt, hogy a gazdaságok figyelmét a nagyüzemi gazdálkodás feltételeinek megteremtésére irányítsák. A plakátokon elsősorban az agrárirányításnak a nagyüzemi állattenyésztés kialakítására irányuló igyekezete jelent meg. A kollektivizált mezőgazdaság üzemei kezdetben nem rendelkeztek az állatok elhelyezésére alkalmas épületekkel. A közös állatállományt még évekig kisüzemi körülmények között, a volt parasztportákon rendelkezésre álló istállóban tartották. Hiányoztak továbbá a nagyüzemi állattartáshoz és -tenyésztéshez szükséges (a kisüzemittől eltérő) ismeretek, tapasztalatok, ami jelentősen csökkentette a termelőszövetkezetek állattartásának hatékonyságát. A hatvanas évek elején a Földművelési Minisztérium Tájékoztatási és Propaganda Osztálya arra igyekezett felhívni a termelőszövetkezetek figyelmét, hogy saját maguk is tudnak olcsón és egyszerűen istállót építeni („Termelőszövetkezetek, a közös növényvédőkészítés állomány elhelyezéséhez házi kivitelezéssel építsetek szerfa szerkezetes istállót!”). Egy 1967-ből származó plakát pedig már komplex tehenészeti telepeket reklámozott („Tehénészeti telepek kialakítása. A korszerű szarvasmarhatartás korszerű elhelyezést igényel.”).

A minisztérium által kiadott hirdetmények egyik domináns típusa volt az oktató célzatú plakát, amelynek egyik változatáról a burgonyabogár elleni védekezést szorgalmazó plakátok kapcsán már szóltunk. A több apró rajzzal és sok-sok magyarázó szöveggel történő ismeretterjesztés nemcsak a növényvédelmi tájékoztatást jellemezte. Ily módon próbáltak meg alapvető információkat eljuttatni a célközönséghez többek között a talaj-előkészítés, a trágyázás, a magtisztítás, a vetés, a palántázás, a növényápolás, az állattenyésztés, a takarmányozás, a tejkezelés fontosabb munkafolyamatairól. („Istállótrágyázás, földes komposzt készítés”, „Az őszi búzavetés agrotechnikája”, „Ha nem védekezel, a peronoszpóra szüretel”, „Nyáron is védjük szórvány és házikerti gyümölcsfáinkat!”). A szarvasmarha nagyüzemi tartásának kérdéseivel foglalkoztak például az alábbi plakátok: „Az egészséges szarvasmarhatartás alapvető szabályai”, „Így neveljük fel minden üszőt!”, „Mennyi silótakarmányt etessünk naponta?”.

Ezek a hirdetmények sok szempontból eltértek a plakát hagyományos műfajától, amelynek fő célja nem különféle hasznos ismeretek részletező közzététele volt, hanem a figyelem felkeltése, amit lehetőleg valamilyen meglepő képi ötleten alapuló egyszerű, néhány alakos kompozícióval, feltűnő színekkel és lényegre törő, rövid, felszólító jellegű szöveggel próbáltak meg az alkotók elérni. A felvilágosító célzatú hirdetményeknél megváltozott a plakátra kerülő szöveg és kép aránya, valamint ezek kapcsolata. A képi megjelenítés elvesztette önálló funkcióját, az egységes kompozíció több apró és ismétlődő elemekből álló képre esett szét, amelyek csupán a terjedelmes magyarázó szövegek illusztrálására szolgáltak. Inkább hasonlítottak iskolai oktatóablákra, mint a nyilvános térben elhelyezhető hirdetésekre.

Vajon kiknek szánhatta a földművelésügyi tárca az ilyen oktató célú hirdetések? A termelőszövetkezetek vezetőinek vagy a brigádvezetőknek, esetleg a tagoknak? Hol kívánták egyáltalán elhelyezni ezeket a plakátokat? A plakát klasszikus helye az utca, de hova kerülhetett például az „Így neveljünk fel minden üszőt!” feliratú plakát? Az irodába, az istállóba, vagy valamilyen közösségi térbe?

Egy konkrét példa segítségével nézzük meg, hogy mennyi és milyen jellegű információt tartalmazott például egy 1964-ben készült plakát a nagyüzemi itatásos borjúnevelésről.

„Az itatásos borjúnevelés szabályai:

1. A borjút születése után azonnal elkülönítjük az anyjától. Így a fertőző beteg tehén utódját egészségesen felnevelhetjük.

2. A borjúnevelőben legalább 10-14 napig külön egyedi ketrecben tartjuk a borjakat. Születés után 5-7 napig minden borjúval az anyja tejét kell itatni. [...] Fontos, hogy a tej tőgyemeleg és az edények tiszták legyenek.

3. Itatáshoz legmegfelelőbb a gumiszopókával ellátott itatóedény, mert ez a megoldás hasonlít legjobban a természetes szoptatáshoz. [...]

4. A borjakat 2-3 hetes kortól szoktassuk szálás és abráktakarmányok fogyasztására. Az a borjú, amely választás előtt tápanyagszükséglete nagy részét szilárd takarmányból veszi fel, kevésbé érzi meg a tejtítás elmaradását.

5. A borjából 10-14 nap után 10-15-ös csoportokat alakítunk, amelyeket nagyobb rekeszekben helyezünk el, később – kor és ivar szerint is – elkülönítjük. A tisztaság és az állandó száraz alom elősegíti a betegségek megelőzését.

6. A borjak súlygyarapodását rendszeres mérlegeléssel ellenőrizzük, ennek alapján határozzuk meg az itatandó tej mennyiségét. [...]

7. A borjúnevelés elengedhetetlen feltétele a megfelelő mozgási lehetőség, jó levegő és napfény. Ezért a borjúnevelőket tágas kifutókkal kell ellátni.”

A plakátokon megjelenő mezőgazdasági szakismeret alapján úgy tűnik, hogy olyan termelőszövetkezeteknek szóltak, amelyekről azt feltételezte a kormányzat, hogy minimális gazdálkodási tapasztalattal rendelkeznek. Ez igaz lehetett azokra a termelőszövetkezetekre, amelyek az önálló gazdálkodásban járatlan valamikori cselédekből, mezőgazdasági munkásokból vagy a földosztáskor földhöz jutott, de nem boldoguló újjgazdákból álltak. A hatvanas évek elején azonban már azok a gazdák is benn voltak – bár akarataik ellenére – a termelőszövetkezetben, akiknek a tudása jól hasznosítható volt a kezdetben még többnyire kisméretű gazdaságokban. A téveszelnökök is általában a legnagyobb gazdálkodási tapasztalattal rendelkező gazdák közül kerültek ki. Később viszont, amikor a hagyományos paraszti gazdálkodás módszereit nagyüzemi és iparszerű termelési technológiák váltották fel, már felsőfokú agrárvégzettséggel rendelkező szakemberek jelentek meg a termelőszövetkezetekben és vették át az irányítást, akiknek szintén nem volt szükségük a plakátokon megjelenő ismeretekre.

Jobban átgondolt tájékoztatási stratégia jellemezte azokat a balesetvédelmi plakátokat, amelyek az egyre inkább ipari üzemmé váló, gépekkel és vegyszerekkel dolgozó gazdaságok munkásaihoz szóltak. Felhívták a figyelmüket a növényvédő szerek mérgező hatására, a gépek használatának veszélyeire, a közlekedési és munkavédelmi szabályok betartásának fontosságára: „A növényvédőszerek mérgezők. Tartsuk be az egészségvédő rendszabályokat!”, „A gépek forgórészeit burkolni kell!”, „Óvatos vezetéssel, szakszerű rakodással előzzük meg a baleseteket!” Sok plakát

figyelmeztetett a munka közben fogyasztott alkohol veszélyeire: „Ne igyál vezetés közben!”, „Munkaidő alatt szeszesital fogyasztása tilos!”

A korszak plakátjai közvetett módon utaltak a mezőgazdaság munkaerőgondjaira is. Az egyéni gazdálkodás lehetőségeinek beszűkülése, majd az erőszakos kollektivizálás újrakezdése az ötvenes évek végén ugyanis a mezőgazdasági lakosság iparba áramlásának újabb hullámát indította el. Ez a jelenség a kollektivizálás befejezésével még jobban felerősödött. Amíg korábban a parasztcsalád minden tagja részt vett a családi gazdaság művelésében, innentől csak a családok egyes tagjai, többnyire a nők és az idősebb férfiak dolgoztak – és ők sem a régi szorgalommal – a „közösben”, míg a család mozgékonyabb, fiatalabb tagjai a jobban fizető ipari üzemekben kerestek munkát. A termelőszövetkezetek a kieső munkaerőt még sokáig nem tudták gépesítéssel pótolni. Érthető tehát a minél több fiatal munkaerő megnyerésére törekvő igyekezet. A parasztfiatalokat mezőgazdasági szakiskolákba csábító kampány mögött is ez a törekvés állt („Parasztfiatalok! Jelentkezzetek mezőgazdasági szakmunkás tanulónak!”). A propaganda hangsúlyos része volt a felnőttek tanulásra, önképzésre való ösztönzése is („Vegyünk részt a 3 éves mesterképző tanfolyamon!”, „Olvass többet! A mezőgazdasági szakkönyv és folyóirat segíti munkádat!”).

A ötvenes és hatvanas évek mezőgazdasági témájú propagandaplakátjait néhány grafikus hozta létre. Közülük a legfoglalkoztatottabb Pál-György (1906–1986) volt, aki a „szocreál” követelményeinek megfelelően dolgozott. Rajzait idilli falusi környezetbe helyezett idealizált parasztfigurák részletező ábrázolása és harsány színek kedvelése jellemezte. Az ötvenes évek egyéb plakátjai sem nagyon tértek el ettől az iránytól, így hasonló ábrázolási mód jellemezte a másik legfoglalkoztatottabb grafikus, Nyári János alkotásait is. Kochné (Klopfer Erzsébetet) elsősorban növényvédelmi plakátok rajzolására kérték fel.⁷

A hatvanas évektől lassan megszűnt a „szocreál” stílus kötelező jellege, a plakátokon újra megjelentek az alkotók egyedi ötletei, a naturalisztikus ábrázolást pedig a stílizáltabb formák váltották fel (Zala Tibor: „Előzzük meg a baleseteket!”, Filó [Mihályfi Ernőné]: „Hibridkukorica”).⁸

Mit tudhatnak meg az érdeklődők a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban őrzött grafikus plakátokból a magyar mezőgazdaságról? Elsősorban kiadójuknak, a mindenkor agrárirányításnak a propagandatevékenységét dokumentálják a maguk sajátos módján. Egyrészt az agrártárca által fontosnak tartott témákat jelenítik meg, amelyekből következtetni lehet a mezőgazdaság akkori helyzetére, a gazdálkodás feltételrendszerére. Másrészt azokat a terveket, elképzeléseket, eszméket is elének tárják, amelyekről mi, a több mint fél évszázad távlatából visszatekintők már tudjuk, hogy később megvalósíthatóak voltak-e, vagy illúzióknak bizonyultak.

⁷ Egy szocreál stílusban készült plakát elemzését lásd: Bakos. 2007. 124–125.

⁸ Bakos. 2007. 130–140.

Posters in the Museum of Hungarian Agriculture

GYÖNGYI FARKAS

In the Museum of Hungarian Agriculture nearly a thousand posters can be found in the Poster and Broadsides Collection created in 1966. Most of them originate from the time after 1945, primarily from the 1950's and 1960's. After the Second World War the characteristic advertisements of commodities ceased to exist along with the capitalist market economy. The "socialist" economy void of market competition did not require this form of promotion. However, the role of centralized agrarian propaganda and the posters' informative function had strong political content in the 1950's. However, even in the beginning of the 1950's the main stream of propaganda directed by the agrarian portfolio kept its professional character. The posters showed the techniques and methods of production and propagated the modernization ideas of their publisher, the Agricultural Ministry. According to the picture shown by the posters, the characteristics of modern agriculture were the mechanization of most of the agricultural labor processes; the wide use of chemical fertilizers and insecticides, and the application of the latest methods of production. The posters in the 1950's propagated that all of these could be realized effectively within the frames of large-scale production. In the sixties, when the farmers did not have to be persuaded of the advantages of large-scale production – they were compelled to join the cooperatives independent of their belief – the central aspect of propaganda was not to set the small-scale farm against the large-scale estates, but the implementation of the large-scale estate. The posters of the fifties were characterized by the "szocreal" (socialist-realist) style, a detailed portrayal of idealized peasant characters set in idyllic rural environment, the preference of strong colors. Starting from the sixties the creators' unique ideas re-appeared on the posters; the naturalistic portrayal was replaced by conventionalized forms.

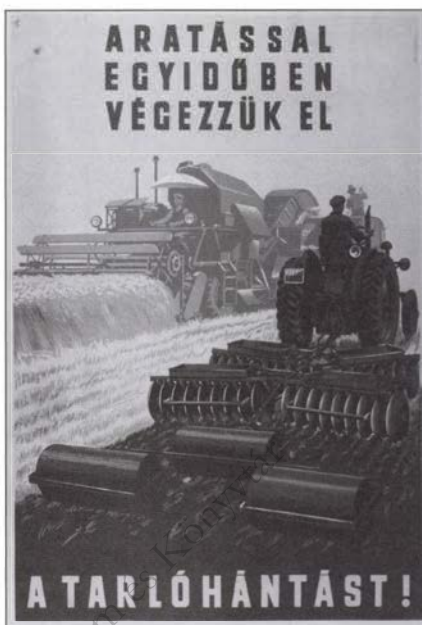
Tejtermelésre buzdító plakát, Pál György, 1950-es évek eleje

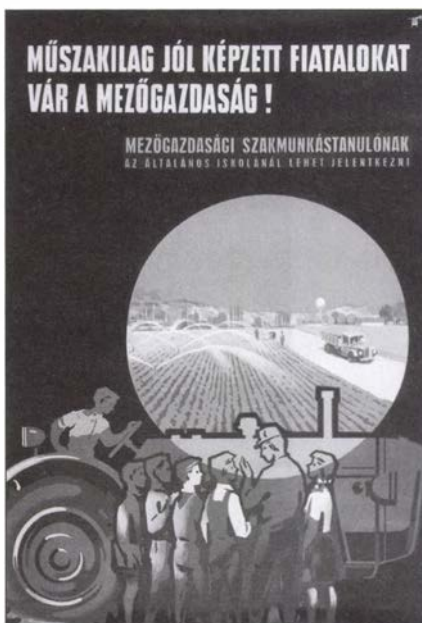
A földművesszövetkezeti boltot népszerűsítő plakát, 1950-es évek eleje

A munkafolyamatok helyes sorrendjére oktató plakát, Pál György, 1950-es évek eleje

A növényvédelem fontosságát hangsúlyozó plakát, Kochné, 1960

Mezőgazdasági szakmunkásképzést reklámozó plakát, Bánhegyi Tibor, 1960-as évek

Erdélyi Mór fotográfiái a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Eredeti Fényképek Gyűjteményében

VÖRÖS ÉVA

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum az 1896. évi alapítása óta gyűjti Magyarország és a Kárpát-medence magyaralkta területeinek mezőgazdaságára vonatkozó fénykép-anyagát. Ennek eredményeként az elmúlt 114 év folyamán jelentős fényképegyüttesek gyűltek össze múzeumunkban. Mégis, a legértékesebb fotográfiák rögtön a múzeumalapítás és az első világháború közötti időszakban, kisebb mennyiségben pedig az 1930-as évekbeli első felújításkor kerültek intézményünk tulajdonába. A fenn említett kezdeti időszakban a múzeum tulajdonát képező tárgyak és dokumentumok nyilvántartásunkban gyakran szerepelnek ún. régi múzeumi anyagként (RMA), melyek nagy részben még az 1896. évi millenniumi kiállításról származnak.

A RÉGI MÚZEUMI TÁRGYKÉNT BELELTÁROZOTT FÉNYKÉPEK NYILVÁNTARTÁSÁVAL KAPCSOLATOS NEHÉZSÉGEK

Az intézmény fennállása során többször történtek a múzeumi leltározást alapjában érintő intézkedések. A korai időszakhoz a „Tárgyak bevétele” című nyilvántartási segédlet adhat támpontot,¹ amely mai értelemben véve gyarapodási napló.² A múzeumi bevételekről és kiadásokról egy további fontos forrásunk is megőrződött, amely szintén a legkorábbi idősakra (1896/1897) adhat információkat a tárgyak múzeumi bekerülésével kapcsolatban.³ Az 1907. június 7-én újra megnyitott múzeum Saárossy Kapeller Ferenc miniszteri tanácsos igazgatása alatt már a gyűjtemény új szervezeti egységét alakította ki.⁴

A továbbiakban majdnem minden évben újrakezdték a tárgyi nyilvántartást ún. bevételi napló jellegű könyvekben, körülbelül az 1920-as évekig,⁵ melyek a múzeum első általános leltárkönyvei. Ezek alapján a bekerült tárgyak pontos útját lehet követni. Meghatározott rovatai a következők voltak: sorszám, számadási tétel, mely alatt a tárgy beszereztetett, illetőleg hivatkozás az ajándékozásra (gyakran szerepel itt, hogy milyen célból, mely intézmény megrendelésére készítették), tárgy (azaz tárgyi leírás), a beszerezett leltári tárgy darabja, vételára (becsértéke), a szakleltárba

¹ Tárgyak bevétele, 1897–1899. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Dokumentációs Gyűjteménye (A továbbiakban MMgM MD) 868/14.

² Fülöp Éva Mária: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményeinek gyarapodása az elmúlt száz esztendőben. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 2005–2007. 37–57. (A továbbiakban Fülöp É. M. 2007.)

³ Register az ajándékozók neve szerint az Országos Gazdasági Múzeum Ideiglenes Leltárához az 1896/97. évekre. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Dokumentációs Gyűjteménye 868/15.

⁴ Fülöp É. M. 2007. 41.

⁵ Knézy Judit: A századfordulón készült uradalmi fényképek a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1992–1994. 305–323. (A továbbiakban Knézy J.: A századfordulón készült uradalmi fényképek.)

tétele, mely alatt a tárgy leltározatott (átkerült pl. a munkásügy vagy állattenyésztési osztályhoz), jegyzet. A későbbiekben az ún. szakleltárkönyvekben sajnos hiányosabbak voltak a bejegyzett nyilvántartási adatok, és sok esetben maga a szakleltárkönyv sincs meg. 1907-től a Mezőgazdasági Múzeum állandó székhelyül újjáépített Vajdahunyadvár termeiben berendezett kiállítások tárgyai és dokumentumai ún. osztályokban voltak beletárolva. Így szinte minden osztályban, ill. kiállításban szerepeltek fényképek.⁶ A második világháborút követő időszakban a kiállításokban, ill. a raktárakban el nem fért fényképanyagokból a múzeum akkori vezetése jelentősebb mennyiséget ajándékozott selejtezés címén egyetemeknek, szakiskoláknak, nevelőintézeteknek, valamint a földművelésügyi tárcához tartozó kutató- és más intézményeknek.⁷

A fényképgyűjtemény tényleges létrejötte 1964. december 1-jével indult, amikor az akkoriban VII. számot viselő Archív Fotók Gyűjteménye különvált a közös, ún. „Képi leltárkönyv”-vel rendelkező minden képi anyagot (fényképek, festmények, grafikák stb.) magában foglaló gyűjteménytől. Ekkor jöttek létre az adattári gyűjtemények, benne szétválasztva a XII. számú Dia-, a VII./a. számú Negatívgyűjtemény (hozzá kapcsolódóan fényképes leírókartonok adattári segédlete), valamint az Archív Fotók Gyűjtemény. A sornak még nincsen vége: 2009 tavaszán gyűjteményi átrendezések következményeként összevonásra került a Negatív- és a Diagyűjtemény, továbbá új elnevezést kapott az egykori VII. számú Archív Fotók Gyűjteménye is – Eredeti Fényképek Gyűjteményé néven.⁸

Ebben a kívülálló számára rendkívül nehézkes, de a múzeum történetét jól ismerő érdeklődő számára is bonyolult nyilvántartási rendszerben igen összetett feladat bármilyen gyűjteménytörténeti kutatás. A Mezőgazdasági Múzeum Dokumentációs Gyűjteményében szerencsésen megőrzött, az előzőekben említett általános leltárkönyvek és az ügyiratkezeléssel kapcsolatos iktatókönyvek gyűjteménytörténeti vonatkozásokban is fontos primer forrásaink. A rövid áttekintés azért is szükséges, mert a választott téma feldolgozásához éppen ezek az írásos dokumentációk a legpontosabb forrásaink, hiszen a régi leltári naplók és szakleltárkönyvek segítségével reményeink szerint pótolható egyes összefüggő fénykép-együttesek adatainak kiegészítése. A közel 40 000 leltározott darabból álló fényképgyűjteményen belül az ilyen irányú gyűjteménytörténeti kutatás rendkívül fontos és megkerülhetetlen feladat. Jelen tanulmányunk éppen e tekintetben is hiánypótló kezdeményezés lehet.

A TÉMÁHOZ KAPCSOLÓDÓ MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK AZ EREDETI FÉNYKÉPEK GYŰJTEMÉNYBEN

Erdélyi Mór császári és királyi udvari fényképész, a XX. század első két évtizedében szinte napi munkakapcsolatban állt a korabeli Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeummal. Szerencsére ennek írásos nyomai is a rendelkezésünkre állnak: egyrészt a közvetlen múzeumi megrendelések formájában, másrészt az intézményhez kötődő események kapcsán végzett „tudósítói” tevékenysége alapján. Ezt bizonyítják az általános leltárkönyvi bejegyzések, ill. a mai napig megőrzött gyűjteményi darabok. A következőkben megpróbáljuk nyomon követni a fotográfus tevékenységét a

⁶ Vörös Éva: Az Archív Fotók Gyűjteménye. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 2005–2007. 151–177.

⁷ Knézy J.: A századfordulón készült uradalmi fényképek. 307.

⁸ 2009. április 16-án kelt 367/1/2009 iktatószámmal ellátott főigazgatói utasítás.

Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeummal kapcsolatban. Ennek eredményeként kirajzolódhat egy még árnyaltabb pályakép.

Mielőtt a fotográfus és az intézmény kapcsolatát bemutatnánk, érdemes felvázolni mindazt, amelyet e tanulmány megírása előtt tudtunk Erdélyi Mór múzeumunkat érintő tevékenységéről az Eredeti Fényképek Gyűjteménye alapján. A fentebb ismertetett összetett múzeumi nyilvántartás igen kevés adattal bírt Erdélyi Mór fotográfusról és fényképeiről. Egyrészt a gyűjtemény teljes egésze nem rendelkezik a fényképeket készítő fotográfusok jegyzékével, tehát nincsen ún. szerzői katalógusa, mutatója. Másrészt a gyűjtemény egykori leltárkönyveiben jegyzett adatok között csak helyenként található utalás a fotográfus személyére. Továbbá, ugyancsak a régi helytelen leltározási gyakorlat következtében, egyetlen leltári szám ill. tételszám alatt több fénykép is beletárolásra került, ellentétben a mai nyilvántartási gyakorlattal.⁹ Ennek következtében csak a darabszámokra vonatkozóan vannak pontos ismereteink, egyedi meghatározások nincsenek. Tekintettel arra, hogy a leltári nyilvántartás sok esetben nem tartalmazta az egyes fényképek korszak-meghatározását sem, így még nehezebb feladat bármilyen tematikus kutatás is, amely például egy adott fotográfus fényképanyagát próbálja meg feltárni a gyűjtemény régi múzeumi törzsanyagában. Jóllehet mind a datálás, mind a fotográfus személyének pontos meghatározása sokban segíthet egy fénykép adatainak utólagos kiegészítésében, ezáltal forrásértékének felértékelődésében. Ezen adatok meghatározása gyakran a fénykép tartalmi vonatkozásában is döntő jelentőségű.

Mindezen hiányosságok ellenére Erdélyi Mór fényképanyagára vonatkozóan történt alapkutatás, mely dr. Knézy Judit, a gyűjteményt kezelő muzeológus nevéhez kötődik. Néprajzi tematikájú vizsgálódása kapcsán Erdélyi Mór egy összefüggő fényképegyüttesét dolgozta fel. Kutatásainak eredményeiről több konferencián is beszámolt, illetve nyomtatásban a Ház és ember című periodikában,¹⁰ továbbá konferenciakötetekben is publikálta azokat.¹¹ Ezek alapján megállapítható, hogy az általa megvizsgált Erdélyi Mór-fényképsorozat szorosan összefügg Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek az 1901 és 1914 között megvalósított ún. „mezőgazdasági munkásházak” építési programjával. A 36 darabból álló, jórészt matt celloidin technikájú fényképegyüttest Erdélyi Mór a Nagy-Alföld községeiben és városaiban (többek között Békéscsaba, Hódmezővásárhely, Orosháza, Makó, Püspökladány, Szentés, Csorvás, Zenta) fotográfálta. Knézy Judit kutatásának legfontosabb eredménye gyűjteménytörténeti vonatkozásban a fényképegyüttes pontos datálása, továbbá készítési technikájuk meghatározása. Az eredmények megalapozottságát a Múzeumi Dokumentációs Gyűjtemény Múzeumi Irattári anyagának gondos felkutatása és széles körű feldolgozása tette lehetővé. Érdekes Knézy Judit felfedezése is, hogy országos tekintetben „1914 előtről rendkívül ritka és kevés az eredeti paraszti lakásbelsőről készített fényképfelvétel”.¹² Ugyancsak ő hívta fel figyelmünket arra, hogy a felvételeken szép számmal szerepelnek szegényebb falusi iparosok műhelyei, amelyek fotográfálása akkoriban ritkaság volt.

⁹ A nemzeti kulturális örökség miniszterének 20/2002. (X.4.) NKÖM rendelete a muzeális intézmények nyilvántartási szabályzatáról a történeti forrásértékű fényképek esetében a darabonkénti nyilvántartásba vételt írja elő.

¹⁰ Knézy Judit: Az alföldi mezőgazdasági munkáslakások berendezése 1910-ben Erdélyi Mór felvételein. In: *Ház és ember*, 9. 1994. 175–194.

¹¹ Knézy Judit: Erdélyi Mór és a mezőgazdasági munkásházak fényképsorozat. In: *Fotó és néprajzi muzeológia. Tanulmányok. Tabula könyvek 6.* Szerk.: Fejős Zoltán. Budapest, 2004. 83–103. (A továbbiakban Knézy J. 2004.)

¹² Uo.

ERDÉLYI MÓR PÁLYÁJÁNAK KEZDETE

Erdélyi Mór neve a magyarországi fotográfia történettel foglalkozók számára első-sorban eseménytörténeti, várostörténeti tematikájú felvételei, tájképei, továbbá az általa alapított Uránia taneszközugyár révén ismert. Talán ezért sem haszontalan feltérképezni a mintegy 300 tételszámú,¹³ a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban megőrzött Erdélyi Mór-fotográfiát, hozzájárulva ahhoz, hogy még többet megismerjünk e sokoldalú fotográfus szerteágazó tevékenységéről.

Erdélyi Mór magyar királyi kormányfőtanácsos, császári és királyi udvari fényképész és filmgyár-tulajdonos 1866. december 3-án született Érsekújváron.¹⁴ Apja jómódú terménykereskedő volt, „akinek uszályai Galactól Passauig jártak a Dunán, ám egyik napról a másikra tönkrement”.¹⁵ A család anyagi helyzete az 1873-as bécsi krach után megrendült, majd az 1890-es évekre elszegényedése miatt megélhetést kellett keresnie.¹⁶ Így, érettségije előtt kimaradt az érsekújvári ferences gimnáziumból és a család második legidősebb gyermekként állás után kellett néznie. A hetedik osztályos jó tanuló csapásként élte meg, hogy abba kellett hagynia az iskolát.¹⁷ Budapestre utazott fényképezésmesterséget tanulni. Így állt be Ellinger Ede udvari címet elnyert neves műtermi fényképészhez inasként. Nála tevékenykedett 1884–1891 között.¹⁸ Ezt követően 1891-ben nyitotta meg első műtermét Pesten, az Erzsébet tér 18-ban, melyet számára már a kezdetektől úgy terveztek, hogy ott lesz a lakása és felette üvegműterme.¹⁹

Már ekkor keresett portréfényképész volt, műtermét politikusok, arisztokraták, jeles tudósok látogatták. Első munkái között találjuk a Fővárosi Tanács megrendeléseit (főpolgármesterek és polgármesterek arcképsorozatai), továbbá a Ferenc Józsefet ábrázoló olajfestményről kívánt fényképmásolatot készíteni a legnagyobb fényképfórmátumban, valamint lefényképezte a Királyi Palotát.²⁰ 1894-ben kapta meg ő az udvari fényképész címet.²¹ Ezt követően szinte állandó megbízásai voltak az udvartól. Ennek kapcsán, valamint nem utolsósorban üzleti érzékének köszönhetően minden jelentős társadalmi és politikai eseményen részt vett, ahol szinte megszállottan fotografált. R riportjai, táj- és városfelvételei a századforduló legjelentősebb riportter egyéniségévé avatták.²²

Érdeklődése a műtermi fényképezés mellett más jellegű felvételek készítésére is kiterjedt. Vállalata a fényképezés minden ágazatával és filmkészítéssel is foglalkozott. Ékes bizonyítéka ennek már hirdetése is az 1896–1898-as évekből: „Fényképfelvételek naponta reggel 8 órától este 6 óráig. Életnagyságú fényképek, aquarell és olajfestményű képek eredeti fényképfelvételek vagy bármely kis fénykép után. Külön osztály: külső (házon kívüli) felvételekre, úgymint tájképekre, csoport

¹³ Uo.

¹⁴ Győri Lajos: *Ki kicsoda a magyar fotográfiában* c. életrajzi lexikon adattára. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár Fotótörténeti Dokumentáció: Erdélyi Mór. (A továbbiakban Győri L. MNM TF.)

¹⁵ Kincses Károly: *A Magyarország album fényképésze*. MNM TF. (A továbbiakban Kincses K. MNM TF.)

¹⁶ Baróti Judit: Erdélyi Mór élete és munkássága. In: *Fotóművészet*, 1997. 5–6. sz. (A továbbiakban Baróti. 1997.)

¹⁷ Kincses K. MNM TF.

¹⁸ Demeter Zsuzsanna: *Erdélyi Mór*. MNM TF, Adattár: Erdélyi Mór

¹⁹ Uo.

²⁰ Baróti. 1997.

²¹ Uo.

²² Szilágyi Gábor–Kardos Sándor: *Leletek a magyar fotográfia történetéből*. Budapest, 1984. 463.

fényképek és ipari célokra, gyártelepek és műtárgyak fényképezése.”²³ A röviden ismertett szakmai tevékenység lényegében minden egyes mozzanata illusztrálható az Eredeti Fényképgyűjteményben őrzött egy-egy Erdélyi Mór-alkotással.²⁴

A MAGYAR KIRÁLYI MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM FÉNYKÉPSZERZEMÉNYEI ERDÉLYI MÓRTÓL ADATTÁRI FORRÁSOK ALAPJÁN

Nehéz volt eldönteni, hogy milyen megközelítésben induljon el témánk feldolgozása. A fotográfus leltározott és meghatározott fényképanyaga alapján akár készülhetne intézménytörténeti vagy agrártörténeti, esetleg politikatörténeti összefoglaló is. A múzeumi dokumentációs iratanyag alapján mégis inkább az intézménytörténeti vonatkozás a legkézenfekvőbb. Ez a megközelítés azért is lehet érdekes, mert Erdélyi Mór fotográfus személye kapcsán nem publikáltak tanulmányokat e vizsgálati szempont alapján. Természetesen ez nem zárja ki a téma további levéltári, más közgyűjtemények fényképgyűjteményi illetve sajtótörténeti, könyveszeti kutatását. Az általunk átnézett iratanyag gyakran fotótechnika-történeti meghatározásokat is magában foglal, ami szintén érdekes lehet a téma iránt érdeklődő számára. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a továbbiakban tárgyalásra kerülő fényképek esetében ugyan bizonyosak vagyunk abban, hogy „Erdélyi Mór műhelyének” termékei, de az már szinte egészen biztos, hogy az idő előrehaladtával nem kizárólagosan ő fényképezett, hanem munkatársai is. Lényegesnek tartjuk, hogy ezek a fényképek is szerepeljenek ebben a tanulmányban.

A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum 1896-ban, már alapítása pillanatában komoly, országos eredménynek számított. Az intézményt Darányi Ignác földművelésügyi miniszter az „Országos Magyar Gazdasági Egyesület előterjesztése következtében létesítette”.²⁵ A korabeli látogatóközönség által megkedvelt Vajdahunyadvár épületegyüttese 1907-re készülhetett el végleges, ma is látható formájában, melyet Ferenc József avatott fel ünnepélyes külsőségek közepette. Erről az eseményről eddig nem találtunk eredeti fényképfelvételt. Erdélyi Mórtól viszont van gyűjteményünkben egy ún. eseménytörténeti, szignált fénykép 1896-ból, amelyen Ferenc József és Darányi Ignác együtt látható,²⁶ valószínűleg a millenniumi állatkiállítás tribünjének díszvendégeiként.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum (néhol Gazdasági Múzeumként említve) „a földművelésügyi [...] Minister fennhatósága alatt áll és a Városligetben az 1896. évi ezredéves kiállítás volt történelmi csoportja összes épületeiben” volt elhelyezve.²⁷ A több évig tartó építkezések időszakában a kiállításokban elhelyezett gyűjtemények többszöri átköltöztetést szenvedtek el. A mai Rákóczi út (valaha Kerepesi út) egyik impozáns épületében mindazok a kiállítások megtalálhatóak voltak, amelyek lényegében az 1907 júniusában felavatott Vajdahunyadvár első kiállításáiként nyíltak meg. Erről tudósítanak a korabeli múzeumi szakkatalógusaink, amelyek a mai

²³ MNM TF: Erdélyi Mór.

²⁴ A közel 40. 000 fotografiát őrző gyűjteményből mintegy 4000 fénykép átnézése után ezt már most 2009. december végén ki lehet jelenteni. A gyűjtemény jelenleg raktári költözés miatt csak részlegesen kutatható, így jelen tanulmány csak kezdete lehet a teljes, múzeumunkban őrzött Erdélyi Mór-anyag kutatásának.

²⁵ *Előzetes tájékoztató a Gazdasági Múzeumban*. Bevezetés. Budapest. A Gazdasági Múzeum kiadása. 1897.

²⁶ Leltári száma: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Eredeti Fényképek Gyűjteménye (A továbbiakban EF): 1359. Vö.: *Vasárnapi Ujság*, 1896. 20: 328.

²⁷ *Előzetes tájékoztató a Gazdasági Múzeumban*. Budapest. A Gazdasági Múzeum kiadása. 1897.

értelemben véve kiállításvezetőink. A tematikus felosztásokon kívül gyakran a kiállított tárgyak listáját is tartalmazzák.

A katalógusok és a gyűjteményben beazonosított Erdélyi Mór-fényképeggyűttes segítségével szemünk elé tárul a Mezőgazdasági Múzeum Kerepesi úti épületében berendezett összes kiállítás. A 24 darabból álló fényképsorozat minden egyes darabja kartonra ragasztott albumin fénykép, melynek bal alsó sarkában nyomtatottan: Erdélyi, császári és királyi udvari fényképész, bal oldali sarkában pedig műtermének pontos címe: Budapest, Újvilág u. 2. sz. a Kossuth Lajos u. sarkán – olvasható.²⁸ A fényképek hátoldalán szerencsére megtaláltuk az eredeti 1902. évi leltárkönyvi számaikat, így ennek alapján is be lehet azonosítani őket. Knézy Judit datálása alapján a fényképek azonban valamivel korábbiak, 1898/1899 körül készülhettek. Érdekes néhány címet felsorolni, hogy érzékeltessük, milyen precízen dokumentáltak az egykori múzeum kiállításait: gabonafélék, kukorica, háttérben ménésbirtokok, selyemtenyésztés, gazdasági épületmodellek, tejgazdaság, állattenyésztés, talaj- és trágyaosztály, gazdasági eszközök, méhészet, ménésbirtokok, cukor- és szeszipar, háttérben cukorrépa-fajtagyűjtemény. Ugyancsak ez a fényképeggyűttes őrzi az utókor számára a ma már nem látható Kerepesi úti épület homlokzati felvételét, valamint az egykori irodák szinte puritán berendezését is. Ez utóbbi fényképeken találhatunk egy-egy berendezési tárgyat, amelyet még a mai napig is őrzünk múzeumunkban.

Szintén 1898-ból találtuk a 2509. sz. leltárkönyvi bejegyzést, amely alapján ismert, hogy Erdélyi Mórtól a múzeum négy keszthelyi fényképet vételezett, 18 koronáért. Van ugyan gyűjteményünkben a keszthelyi gazdasági tanintézet jubileumáról készített csoportkép,²⁹ amely Darányi Ignác hagyatékából került a gyűjteménybe. (A felvételeken többek között Balás Árpád, múzeumunk első főigazgatója, Festetics György herceg, Darányi Ignác, Dessewffy Aurél gróf, az OMGE elnöke is szerepel), de hiányos adatolás következtében nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy Erdélyi Mór készítette-e, jöllehet a Vasárnapi Ujság éppen tőle közöl ugyanebben a témában felvételeket.³⁰

Érdekes egy kicsit elidőzni az 1902. évben bejegyzett leltárkönyvi adatoknál. A múzeum e kezdeti időszakában kizárólag ebben az egyetlen évben 23 tételszámon, 468 darab fényképet, 1082 korona értékben vásárolt csak Erdélyi Mór fotografustól. Idézzünk fel néhány fényképeggyűttest a bejegyzések adatai alapján, vajon milyen témák voltak akkoriban fontosak a múzeumi gyűjtés szempontjából:

- a kishéri, a bábolnai és a fogarasi ménesekből számos „lófölvétel”;
- az évenkénti megrendezésre került tenyészállat-kiállításokról, elsősorban ló-, szarvasmarha-, baromfi felvételek;
- nagyon fontosnak tűnik az uradalmi fényképeggyűttestek megfelelő, széles körű reprezentálása:³¹ Radványi László gróf radványi uradalma, Hadik Barkóczy Endre gróf birtokának állatállománya, Keglevich István gróf rákói birtoka, Szájhelyi Gyula rohonci gazdasága, Széll Kálmán rátóti gazdasága, Wenkheim Frigyes gróf

²⁸ Leltári száma: EF/1582–1605.

²⁹ Leltári száma: EF/1142–1143.

³⁰ Erdélyi Mór felvételei. „A Keszthelyi Gazdasági Tanintézet százéves ünnepélyéről.” In: *Vasárnapi Ujság*, 1897: 43. 717.

³¹ A témáról részletesebben lásd: Knézy Judit: A századfordulón készült uradalmi fényképek.

uradalma, Schlossberger Henrik báró kartali uradalma,³² valamint a gödöllői koronabirtok.³³

A fényképek mindenképpen bekerültek a múzeum gyűjteményébe, hiszen az iratanyagban sikerült beazonosítanunk Erdélyi Mór kézzel írott és a múzeum „tekintetes igazgatósa részére” beküldött számláját. A végösszeget tételesen és fényképcímenként, darabszámra lebontva állították ki 1901. december 15-i dátummal, melynek kifizetéséről 1902. április 13-án rendelkeztek.³⁴

Ugyancsak ezen a számlán találtuk meg a budapesti Közvágóhídról készített, 26 fényképből álló albumot, amelyet 52 korona vételárért vásárolt meg a múzeum. Ez a példa is jól szemlélteti az Erdélyi Mór által készített gyűjteményi darabjaink adatjellegű bizonytalanságát. Ugyanis EF/10.488. leltári számon valóban van a gyűjteményben egy fényképalbum, amely 50 darab szignált Erdélyi Mór-fényképet tartalmaz a budapesti Közvágóhídról. Az eredeti leltárkönyvi bejegyzés alapján viszont a Magyar Nemzeti Múzeum ajándéka, tehát egyáltalán nem biztos, hogy a két album azonos lenne. Ez utóbbi album 50 fényképe hihetetlenül érdekes képes beszámoló a Közvágóhídról, Dél-Pest ipari körzetéről, amely lenyegében a főváros élelmiszeriparának központja volt. A képek a Vágóhíd működésének minden mozzanatát megörökítették: az élő állatok levágás előtti összegyűjtésétől egészen feldolgozásuk utolsó pillanatáig. Rendkívül részletes beszámoló a szakma története iránt érdeklődőknek, gyakran megdöbbentő felvételekkel. A fénykép-együttesen felfedezhetjük a Vágóhíd területén található fontosabb építményeket: a vasúti rakodóhelyeket, a karámokat, az állatvásárcsarnokot, de bepillantunk a húsfeldolgozó üzemekbe is munka közben.

Szintén figyelemre méltó még egy érdekes leltári adat 1902-ből: Erdélyi Mór ajándéka a Csorba-tóról, „ezüst lemezre készített fénykép” keretben, melynek értékét 100 koronában határozták meg.

Azonban ezek az adatok valamelyest magyarázatra szorulnak. Sajnos, az idők során a fényképek nagy része a többszöri költöztetések, hivatalos kölcsönzések, adományozások, továbbá a jelentős háborús károk következtében megsemmisült. A többször is idézett szakszerűtlen nyilvántartás következtében, ha maradtak is fenn fényképek, azokat igen nehéz utólag beazonosítani.³⁵

Az 1890-es évekből fényképgyűjteményünkben is megtalálható néhány eseménytörténeti vonatkozású Erdélyi Mór-fotográfia. A felvételek utólagos beazonosításában ismét a Vasárnapi Ujság volt a segítség. Ehhez a csoporthoz a következő tematikájú fényképeket sorolhatnánk: „A császári és királyi 32-ik számú gyalogezred fennállásának jubileuma – pillanatnyi fölvetel”,³⁶ „A régi országháza képviselőinek ülése”.³⁷ Ez utóbbi fényképeken még Erdélyi Mór első műtermének a megnevezését látjuk, amely az Erzsébet téren működött az 1888–1891 közötti időszakban. Csak

³² Leltári száma: EF/1547-1556., 3879., 10381-10390.

³³ MMgM MD/1902. évi általános leltárkönyv. Átnézéséért külön köszönettel tartozom Takáts Rózsa muzeológus és Kókény Ferenc gyűjteménytár-kezelő kollégáimnak.

³⁴ MMgM MD/917/30.

³⁵ 2009 folyamán az Eredeti Fényképgyűjtemény számára korszerű gyűjteménytári elhelyezést sikerült pályázati támogatással megvalósítani. Reményeink szerint a gyűjtemény átköltöztetésével minden egyes fotográfia átnézésre kerül, így joggal bízhatunk abban, hogy a jelen tanulmányunkhoz átnézett iratanyagok alapján könnyebben beazonosításra kerülhet még további Erdélyi Mór-fénykép.

³⁶ Leltári száma: EF/1125-1127.

³⁷ Leltári száma: EF/1119.

ezután költözött a legtöbb képen is szereplő Újvilág utcai (ma Semmelweis utca) műtermébe, ahol 1934-ben bekövetkezett haláláig dolgozott.³⁸

Ugyancsak az eseménytörténet kategóriához lehet sorolni azokat az Erdélyi Mór által jegyzett felvételeket, amelyek a legmagasabb udvari körökről, a király jelenlétében történt mezőgazdasági illetve különböző kiállítási³⁹ eseményekről,⁴⁰ megnyitókról,⁴¹ továbbá az agrártárca protokolláris életéről készültek. Néhány, a felsorolás teljessége nélkül: a Freie Vereinigung für Staatswirtschaftliche Fortbildung látogatása a Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeumban.⁴² Villásreggelit fogyasztó asztaltársaság a Vajdahunyadvár első emeleti aulájában, 1911 májusában. A felvételen többek között Darányi Ignác, továbbá szivarral, csoportkép közepén Kazy József politikus, földművelésügyi államtitkár fedezhető fel.⁴³ Valószínűleg szintén Darányi Ignác hagyatékával kerülhetett be a gyűjteménybe az a fényképsorozat is, amely albumin felvételeket tartalmaz.⁴⁴ A leltárkönyvben mindösszesen a következő címek találhatók, évszám és helymeghatározás nélkül: „Férfi csoportkép, hajón; Férfiak útban a hajóra; Cigánybanda fogadja a férfiakat”; Szerencsére az egyik fénykép⁴⁵ hátuljára kézzel írott ceruzás feljegyzést olvashatunk: „középen von Hohenheim osztrák gazdavezér, tőle jobbra Darányi Ignác”. Miután ismert, hogy a Balaton Szövetség 1938. június 10-én Darányi Ignác tiszteletére emlékművet állított a tihanyi móló közelében, így valószínűleg a Balatonon készültek a fényképek. Pontos datálásuk azonban még várat magára. Az iratanyagban találtunk további eseménytörténeti vonatkozásokat is, jóllehet magukat a fényképeket sajnos nem: „Spanyol király látogatása”, 24x30 cm, 30 korona, ugyanezt a fényképet „polysander keretben”, 50x60 cm, 80 korona értékben,⁴⁶ „Gróf Károlyi Sándor szobor leleplezése”, 16x21 cm, vétel 15 korona értékben,⁴⁷ „Bosnyák küldöttség látogatása”, 24x30 cm, vétel 30 korona értékben és a másodpéldány 6 korona értékben,⁴⁸ „Német mezőgazdák látogatása a Mezőgazdasági Múzeumban”, csoportkép 40x50 cm, vétel 7 korona értékben.⁴⁹

Szintén Erdélyi Mór tudósítói tevékenységének eredménye és ennek okán ide sorolandó az 1900-ban Párizsban megrendezett világkiállításról készített fényképsorozat.⁵⁰ Ezeket a nagyításokat valószínűleg munkatársai készíthették, mint ahogy a pozsonyi kiállítás anyagát is. Sem szignó, sem évszám nem található rajtuk, minőségük sem tökéletes. A felvételek a Földművelésügyi Minisztérium ajándékként kerültek a gyűjteménybe.⁵¹ Az 1902. évi kiadású Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum tájékoztató szakkatalógusa „Gazdaságtörténet és emléktárgyak” részében szerepelteti a párizsi kiállítás magyar mezőgazdasági csoportjainak képeit és

³⁸ Knézy J. 2004.

³⁹ Az 1900. évi Nemzetközi Ebkiállításról készült fényképeket 1902. évben leltározták be, értékük 4 korona volt. Ugyanez a két felvétel megtalálható a Vasárnapi Ujságban: 1900. 21: 348.

⁴⁰ Leltári száma: EF/1418/1-2. és 1420-1421.

⁴¹ Leltári száma: EF/1419/1-5.

⁴² MMgM MD/318/1911 és 334/1911.

⁴³ Leltári száma: EF/116-1117.

⁴⁴ Leltári száma: EF/1130-1134., 1139.

⁴⁵ Leltári száma: EF/1132.

⁴⁶ MMgM MD Leltári Napló 1909–1920/1921. 1909: 24-25. tétel.

⁴⁷ MMgM MD Leltári Napló 1909–1920/1921. 1909: 26. tétel.

⁴⁸ MMgM MD Leltári Napló 1909–1920/1921. 1909: 27. tétel.

⁴⁹ MMgM MD Leltári Napló 1909–1920/1921. 1911: 57. tétel.

⁵⁰ Leltári számuk: EF/1520–1539. és 1606–1865.

⁵¹ Knézy J. 2004.

a kitüntetettek jegyzékét.⁵² Minőségük ellenére a fényképegyüttes jelentős értékkel rendelkezik, hiszen érdekes képes beszámoló a XIX. század végi magyar agrárium sokszínűségéről. A Vasárnapi Ujság újra fontos forrás volt számunkra e fényképsorozat kapcsán.⁵³ Nem véletlen, hogy a nagysikerű párizsi kiállítás részvevői közül a „legfelsőbb elismerésben részesültek között” megtaláljuk „Erdélyi Mór udvari fényképész” nevét is.⁵⁴ Összevetve az itt közölt és a gyűjteményünkben található fényképanyagot, megállapítható, hogy a jobb minőségűek a folyóiratban jelentek meg.

Külön jelentős egységet alkot Erdélyi Mór munkásságán belül a különböző uradalmak épületeiről, mezőgazdasági munkálataikról, valamint állatállományukról megőrződött fényképanyag. Már említettük, hogy az iratok tanúsága szerint mely uradalmakban készített fényképegyüttesek kerültek be múzeumunkba. Ugyancsak az 1902. évi számla alapján tudjuk, hogy Erdélyi Mór a négy állami ménesbirtok állatállományáról is készített fényképeket: a kisbéri ménesből 18 lófelvétel 36 korona értékben, a bábolnai ménesből 21 lófelvétel 42 korona értékben, a fogarasi ménesből 25 lófelvétel 44 korona értékben, a mezőhegyesi ménesből 37 lófelvétel 74 korona értékben.⁵⁵

Érdekesség, hogy a Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum 1909–1920. évi leltári naplójában az 1913. évben 76–121 tételszámok alatt, továbbá 1915. évben 171–185 tételszámokon szintén Erdélyi Mór fényképésztől kerültek immár tételenként, konkrét elnevezésekkel, darabonkénti vétellárral lófelvételek, ugyancsak a felsorolt négy állami ménesbirtokból. Bekerülésük módjára vonatkozóan a következő bejegyzés olvasható: „A Földművelésügyi minisztérium Lótenyésztési osztálya által készítettett a múzeum részére”. Megtaláljuk azt a hivatkozást is, hogy a fényképek az Állattenyésztési osztályhoz kerültek, továbbá, hogy az „I. számú ablakon” lettek „felszerelve, keretben 23–29 cm méretben”. Ebből a tételes leltári listából eddig egyetlen fényképet sikerült beazonosítani a gyűjteményben, az 1913-as év 106. tételszámon szereplő mezőhegyesi tenyésztésű Urambátyám nevű kancának a fényképét, melynek értékét 30 koronában határozták meg.⁵⁶

Mezőhegyes kapcsán érdemes néhány szóban megemlíteni Erdélyi Mór mesterét, Ellinger Edét is. Gyűjteményünkben számos eredeti fotográfia készült 1898 körül a mezőhegyesi ménesbirtokról, amelyek mindegyike Ellinger Ede szignált felvétele. A birtokhoz Kozma Ferenc, a magyar lótenyésztés egyik legkiemelkedőbb egyéniségének neve feltétlenül kapcsolódik. Tevékenységének eredményeképpen Mezőhegyes európai hírű mintagazdaság lett, a nonius, gidran, furioso törzsek pedig világhírűek. A Vasárnapi Ujság rövid ismertetése Mezőhegyesről egybeesik a gyűjteményünkben őrzött Ellinger Ede és Erdélyi Mór által fotografált felvételek tematikájával és idejével: a külső 32. számú és a központi major, asztagrakás, kenderkikészítő-telep stb. Idézzünk néhány sort a Mezőhegyesről összeállított képes beszámolóból: területét mezei vasút hálózza be, amelyet főleg a répaszállítás kedvéért létesítettek, mivel a második legnagyobb cukorgyár itt található az országban és igás erő alig volna képes szállítani az uradalom nagy távolságairól.

⁵² *A Magyar Kir. Mezőgazdasági Múzeum tájékoztató szak-katalógusa*. Budapest. A M. Kir. Mezőgazdasági Múzeum kiadása, 1902.

⁵³ A pozsonyi és a párizsi kiállítások fényképanyagának pontos összevetését és meghatározását dr. Preininger Rudolfné, egykori Agrártudományi főosztályvezető végezte el 1991-ben.

⁵⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1901. 9: 144.

⁵⁵ MMgM MD 917/30.

⁵⁶ Leltári száma: EF/672.

Ezenkívül hét mezei szeszgyára van a birtoknak, különböző majorokban, gőzmalma, kendergyára. Így „a központ egyik része olyan, mint valami gyárváros”. A birtok azelőtt vízhiányban szenvedett, amely miatt a gyárak nehezen működhettek. Ezért a Marosból csatornát vezettek át az uradalmon, amellyel a réteket is öntözték. Az egyik majorban levő elevátor maga rostálta, forgatta a gabonát. „Ősszel és tavasszal nagy szántások idején 3 pár gőzeke segít fölforgatni a nagy táblákat. A nyári gabonatermés kicsépelésére 30 cséplőgép áll rendelkezésre, amelyek igen sokszor éjjel is dolgoznak, váltott emberekkel, villamos világítás mellett. A szolgálati érintkezés megkönnyítésére telefonhálózat köti össze a majorokat a központtal.”⁵⁷ A cikkhez fényképes beszámoló is készült, amelyet Ellinger Ede és Erdélyi Mór minden valószínűség szerint együtt fotografáltak. Erdélyi Mór készített a két éves csikók ménéséről, valamint a Kozma Ferenc-emlékszobor avatásáról két riportfényképet.⁵⁸ A birtokot bemutató felvételeket Ellinger Ede, az eseményeket inkább Erdélyi Mór örökítette meg. Gyűjteményünkben a birtokon végzett mezőgazdasági munkálatokat bemutató fényképek vannak, amelyekről biztosan állíthatjuk, hogy Erdélyi Mór alkotásai: Répa fejelése⁵⁹ és Répabogár szedése.⁶⁰ Knézy Judit kutatásai rámutattak egy fontos vonatkozásra a mezőhegyesi felvételek kapcsán. Eszerint Darányi Ignác minisztersége alatt gondot okoztak a mezőgazdasági munkássztrájkok. A minisztérium felvidéki munkásokat szállíttatott Mezőhegyesre, és onnan hangolták össze, hogy hova kelljen küldeni a távolról jött summás- illetve aratócsoportokat, a sztrájk-törőket a gondban lévő uradalmakba. Erdélyi Mór több fényképe olyan felvidéki viseletet hordó asszonyokat, lányokat, férfiakat örökített meg, amely viseletet nem hordtak Mezőhegyesen és környékén, mint például a répamunkát végzők is, vagy a véglesi szénabetakarítók stb. Valószínűleg Darányi Ignác javaslata volt, hogy a munkára érkező felvidéki summásokat már az állomáson, majd a földeken is lefényképeztesse és a fotókat megjelentesse. Ugyancsak Erdélyi Mór nevéhez köthető a mezőhegyesi ménésből (L.sz.: EF/9603/1-2.) Ürmény-Nonius II. (L.sz.: EF/10454.), Nonius XXXVIII (L.sz.: EF/10547/3.), Gidran XXX (L.sz.: EF/10547/4.), továbbá a szarvasmarha-állományról készített néhány felvétel.⁶¹ Bábolna kapcsán is őrzünk néhány szép felvételt Erdélyi Mórtól: négyökrös szekér, rakodás kétökrös szekérré, szarvasmarhák gémeskúttal (L.sz.: EF/10525-10528.).

Nagyon érdekesek Erdélyi Mórnak a szorosban a Magyar Mezőgazdasági Múzeum intézményéhez kapcsolódó fotográfiai. Ebbe a fényképcsoportba sorolhatjuk a Vajdahunyadvárról, valamint az intézmény kiállításairól készített felvételeket. Erdélyi elsősorban várostörténeti fényképei alapján a legismertebb a nagyközönség számára. Munkásságának e témaköre inspirálhatta arra, hogy többször fotografálja a Vajdahunyadvárat. Ismert számunkra egy írásbeli jelentés kapcsán, hogy a Köztelek című folyóirat részére az akkori főszerkesztő, Szilassy Zoltán nevében indítványozták a Magyar Mezőgazdasági Múzeum gazdag gyűjteményeinek, valamint „a hajlékál szolgáló épületek” elismert fényképészek általi fotografálását,

⁵⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1898. 22: 374.

⁵⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1898. 22: 375.

⁵⁹ Leltári száma: EF/99.

⁶⁰ Leltári száma: EF/100.

⁶¹ Léteznek a gyűjteményben további fényképek is főleg lovakról, de miután nincsenek szignálva, viszont azonos kártonokra vannak rádolgozva, mint amelyeket Erdélyi Mór műhelye használt, így valószínűsíthető, hogy ezek a felvételek is az ő alkotásai: 75. Gidran anyakanca (L.sz.: EF/10547/1.), 154. North Star IV. Anyakanca Furioso XXIII csikójával (L.sz.: EF/10548/1), 258. Nonius XXXI Ang. Norman anyakanca (L.sz.: EF/10548/2.), Algy-Gidran V. Két éves mén (L.sz.: EF/10584/3.).

amely egy, a múzeumot ismertető cikk illusztrációjaként szolgálna.⁶² E munkára a kor két legkiválóbb fotográfusát, Erdélyi Mórt és Klösz Györgyöt kérték fel. Végül Klösz György ajánlatát fogadták el. Ennek ellenére van két felvételünk Erdélyi Mórtól is: „A Magyar Mezőgazdasági Múzeum a Városligetben a tó felől, előtérben a román csoport, a Kínzótorony” (L.sz.: EF/7581.) és az „Emeleti csarnok rész lovak és tehének szobraival” (L.sz.: EF/7626.). A leltári naplóban is találunk az épületről készített felvételekre utalást: „fényképfelvételek a múzeumi épületek külsejéről, keretezve – 5 darab, 260 korona értékben vétel.”⁶³ Nemrégiben bukkantunk rá múzeumunk vadászati gyűjteményében hét darab további érdekes, Erdélyi Mór által szignált fotográfiára. Valószínűsíthetjük, hogy ezek ugyanazok a felvételek, amelyek az 1909. évi leltárból azonosítottunk: „albumin nyomat fénykép a múzeum vadászati csoportjairól, 8 darab 64 korona értékben vétel.”⁶⁴

A múzeum alapítását követő időszakból egyetlen fennmaradt felvétel készült az intézmény személyzetéről. Erre vonatkozólag is találtunk írásos bejegyzést a leltárkönyvben (L.sz.: EF/1144.): „csoport fénykép a múzeum tisztviselői és alkalmazottai 40/50 cm, 20 korona értékben vétel, ehhez házilag készült 2 darab mahagóni színű keret és üvegezés, 12 korona értékben.”⁶⁵

Az Eredeti Fényképek Gyűjteményében hat fényképalbum található, amely Erdélyi Mórtól illetve fényképész műhelyéből származik. Az intézmény korai időszakában az albumok először a könyvtár állományába kerültek beletárolásra. Néhány viszont átadásra került a fényképgyűjteménybe. Azonban ezek között is különbséget kell tennünk, hiszen találunk közöttük már nyomdai sokszorosítással készített két kiadványt is: az egyik az „1896-iki ezredéves állatkiállítások emléke. Képek Magyarország Állattenyésztésből” című kiadvány.⁶⁶ A száz darab fotómechanikai sokszorosítással készített fénykép Darányi Ignác földművelésügyi miniszter kérésére készült. A reprezentatív kötésű album díjnyertes tenyészállatok fényképeit tartalmazza, pontos meghatározásokkal magyar, angol, francia és német nyelveken. A millenniumi ünnepek alatt rendezett tenyészállat-kiállítást Erdélyi Mór úgy fényképezte végig, hogy állatorvos segítségével választotta ki a legpompásabb egyedeket. Mindegyik tenyészállat tulajdonosának nevét és címét is felírta, s az elkészült képekből küldött részükre egy példányt. Ők szinte kivétel nélkül a valódi vagy a pénzarisztokrácia tagjai közül kerültek ki, akik mindennél büszkébbek voltak a birtokukon nevelt állatokra. Meghívták Erdélyi Mórt uradalmaikba, ahol nyugodtan fotografálhatott mindent.⁶⁷ Az albumban szereplő fényképekből több is publikálásra került a Vasárnapi Ujságban.⁶⁸

A másik állattenyésztés-történeti albumhoz sajnos semmilyen alapinformáció vagy bármilyen más meghatározás sem áll rendelkezésünkre.⁶⁹ Csupán a leltárkönyvi bejegyzés alapján sejthető, hogy a 19 szarvasmarha- és juhfelvétel Erdélyi Mór műhelyéből származik.

Uradalomtörténeti vonatkozásban már az előzőekben említettük a legfontosabbakat. A későbbi időszakból kiemelésre méltó az 1909–1925-ből származó,

⁶² MMgM MD/914/380.

⁶³ MMgM MD Leltári Napló 1909–1920/1921. 1910: 5. tétel.

⁶⁴ MMgM MD Leltári Napló 1909–1920/1921. 1910: 12. tétel.

⁶⁵ MMgM MD Leltári Napló 1909–1920/1921. 1910: 135. tétel.

⁶⁶ Leltári száma: EF/8027.

⁶⁷ Kincses K. MNM TF.

⁶⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1899. 21: 354–356.

⁶⁹ Leltári száma: EF/10.491.

35 fényképből álló album, amely az Eszterházyak devecseri birtokának beruházásairól készült. Ebben nincs minden fénykép szignálva. Nem szeretnénk azt a benyomást kelteni, hogy Erdélyi Mór csak az „uraságokról” készített felvételeket, hanem azt fontosnak érezzük hangsúlyozni, hogy egyaránt kötelességének érzett mindenkit megörökíteni.

Ugyancsak a gyűjtemény egyik féltve őrzött kincse a Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium kiadásában megjelent „A Vaskapu szabályozási munkák ismertetése” című kiadvány, amelyben 25 gyönyörű albuminfelvétel található Erdélyi Mórtól mellékelve. Az album valószínűleg írásos beszámolóként készülhetett, hiszen szerzője, Hoszpotzky Alajos kereskedelemügyi miniszteri tanácsos 1887-től a vízrajzi szolgálat helyettes vezetőjeként, az al-dunai Vaskapu-szabályozás egyik irányítója volt.

A magyar kormány megbízásából Erdélyi Mór műhelye adta ki „A magyar állam ezeréves fennállását megörökítendő hét vidéki emlékmű” című albumot, mely éppen a fényképgyűjteményből került átadásra könyvtárunknak, ez lényegében könyvészeti kiadvány. „Tartalma a hét emlékmű fénynyomásából s az ehhez írt magyarázó magyar és francia szövegből áll (a munkácsi, a zoborhegyi, a dévényi, s a brassói cenk-hegyi- emlékoszlopok, a zimonyi, a pusztaszeri, s a pannonhalmi emlékművek). Ezt az érdekes kiadványt legközelebb [...] a nevezetesebb külföldi könyv- és képtáraknak is megküldik”⁷⁰ – számolt be megjelenéséről a Vasárnapi Ujság.

Nem véletlenül hagytuk az albumok sorában utoljára a terjedelmében legnagyobb és tematikájában számunkra a legérdekesebb fényképgyűjtést, az Erdélyi Mór műhelyéből származó képregisztert. Az Uránia Szemléltető Taneszközök Gyára Részvénytársaság Erdélyi Mór és Társa néven „diaszokszorosításra és árusításra, valamint fotó- és vetítőberendezések: új szerkezetű vetítőgépek,⁷¹ mikroszkópok, objektívek, nagyítók, fényképezőgépek forgalmazására jött létre.”⁷² A képregiszter mai értelemben kontaktmásolatok lapozható portfóliója, mely jórészt 6x9 cm méretű nézőképeket tartalmaz.⁷³ Az 1430 darabot számláló képregiszter 23 témában tárja elénk a XIX. század végi mezőgazdaság szinte minden ágazatát. Érdekes néhány érdekesebb fejezetet felidézni: agrogeológiai talajismeret, trágyázás, gabona-termelés és értékesítés, ipari és kereskedelmi növények, rétművelés és szénakészítés, gyógynövénygyűjtés, tejgazdaság, méhészet, nyúltenyésztés, a selyembogár élete, mezőgazdasági fásítások, gazdasági eszközök és gépek, hasznos madarak védelme, állami és társadalmi közintézmények, háziipar, munkásházak, gazdasági építmények, berendezések. A kontaktok meghatározása nagyon nehéz feladat. Néhány felvételt azonban sikerült azonosítani, amelyek fotónagyítások formájában már képviselve vannak a fényképgyűjteményben és publikálásra kerültek a Vasárnapi Ujságban is. Az közel sem biztos azonban, hogy minden felvételt Erdélyi Mór készített, hiszen a képregiszter tartalmaz reprográfiai felvételeket is.

⁷⁰ *Vasárnapi Ujság*, 1898. 31: 535.

⁷¹ Egy ilyen típusú vetítőgép található Makett- és modellgyűjteményünkben. Leltári száma: 57.5.1.

⁷² Bogdán Melinda–Munkácsy Gyula: Vetített képes előadások. <http://www.urania-nf.hu/kezdetek/dia1.php> [2006. március 29.]

⁷³ Leltári száma: EF/10.219. További hivatkozások: MMgM MD/934/1907.

KITEKINTÉS – A FOTOGRÁFUS ÉS AZ INTÉZMÉNY MUNKAKAPCSOLATA LEVELEZÉSÜK TÜKRÉBEN

Dolgozatunk elején utaltunk már arra, hogy Erdélyi Mór szoros munkakapcsolatban állt a Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeummal. A Múzeumtörténeti Dokumentációs Gyűjteményben megtaláltuk korabeli levelezését, 1901-től egészen 1927 márciusáig. A levelek, valamint a hozzájuk kapcsolódó korabeli múzeum adminisztrációs intézkedései, továbbá stílusuk annyira érdekesek és élvezetesek, hogy úgy gondoltuk, érdemes megosztani ennek élményét az olvasókkal is, az Erdélyi Mór agrárvonatkozású fényképanyagából összeállításra kerülő gyűjteményi katalógusunk bevezető tanulmányában. Addig is idézzünk néhány érdekességet ennek kapcsán. Erdélyi Mór minden irata gyönyörű század eleji céges levélpapíron és borítékban őrződött meg. A levelek témája általában az elkészült munkák kifizetésére, árajánlat megküldésére, fényképezések felkérésére vonatkozik. Az eredeti múzeumi ügyiratot sok esetben nem találtuk meg, de az előadói íven található fogalmazványokból nemcsak az alapinformációkat, hanem az intézményen belüli ügyiratkezelés útvonatát is lehet követni. Már az első értelmezést követően megállapíthatjuk, hogy az említett időszakban is a legnagyobb gondot a finanszírozás jelentette. Előfordult, hogy az előadói íven találtunk feljegyzést arra vonatkozólag, hogy több helyről is kértek árajánlatot, amelyet aztán Erdélyi Mór árajánlatával vetettek össze. Utalást találtunk arra is, hogy a „már létesült múzeumi fényképészeti szobában talán olcsóbban” is el lehetne végezni „a múzeum [...] által beszerzendő chemikáliák segítségével a javító munkát”.⁷⁴ Ugyancsak az egyik feljegyzésből tudjuk meg, hogy Erdélyi Mór festéssel is foglalkozott. Igaz, nem kapcsolódik szorosan a fényképgyűjtemény anyagához, de mégis a fotográfia történet vonatkozásában egy újabb adalék lehet arra vonatkozólag is, hogy Erdélyi Mór 1904-ben ajánlatot tett a múzeum akkori főigazgatója, Saárossy Kapeller Ferenc kérésére a volt földművelésügyi miniszterek arcképeinek elkészítése tárgyában. Megtaláltuk Saárossy Kapeller Ferenc fogalmazványát, amelyet a földművelésügyi miniszternek címeztek: a festmények „a renaissance épület nagy és díszes előcsarnokában kerülő elhelyezését igen kívánatosnak tartom, mivel lesz ezen helyen olajfestménye az említett helyiségnek.” A fényképész a terem stílusához illő faragott kerettel szállítaná az életnagyságú mellképeket, kerettel együtt összesen csak 210 koronába, vagyis 105 forintba kerülne. „Oly csekély összegre szorítottam le tehát a vállalkozót, amelyről a szóban lévő képekkel, sehol máshol berendezni nem sikerülne. Tisztelettel kérem, hogy [...] az arcképek megfestésével Erdélyi Mór fényképészt megbízhassam.”⁷⁵ Sajnos a festmények megrendelésének jóváhagyása nem született meg. Nagyon fontos felhívunk a figyelmet egy különleges akvarellegyüttesre, amely a századforduló éveiben készült. Eredetileg tévesen, színezett fényképként lett nyilvántartásba véve fényképgyűjteményünkben az Erdélyi Mór által szignált ún. malomsorozat. A gyönyörű színes akvarellek Budapest és néhány vidéki malom épületeiről készültek.⁷⁶ A sorozat ma Képzőművészeti Gyűjteményünkben fontos adalék annak vonatkozásban, hogy Erdélyi Mór fényképész is besorolható a festő-fotográfusok közé.

⁷⁴ MMgM MD/245/1927.

⁷⁵ MMgM MD/806/1904.

⁷⁶ A malmok sorozat képei: Első Pesti József, Budai, Victoria, Eperjes, Hungaria, Lujza, Hitelbank, Erzsébet, Haggemacker malmok Budapestről; és a vidékiek: Eperjes, Vác, Hatvan, Borsod-Miskolci malmok.

Rendkívül érdekes három levélre bukkantuk, amelyek a Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum külföldi megítéléséhez kapcsolódnak. Mégpedig oly módon, hogy a levelek folyamánként mindhárom esetben Erdélyi Mórt kérték fel a múzeum épületéről és kiállításairól készíthető fényképek beszállításával. Időrendben haladva az első dr. Braunow Péter szentpétervári egyetemi tanár levele. Részére 29 darab, 182 koronás számla mellékelve és Hertelendy múzeumőr által megfogalmazva javaslat Erdélyi Mór felkérésére: „Az illető harmadízben tett látogatást és ez alkalommal azon óhajának adott kifejezést, miszerint részére a múzeum termeiről felvételeket készíttessünk, mely felvételeket az orosz földművelési kormányzatnak szándékozná bemutatni. [...] bátorodom azon véleményemnek kifejezést adni, miszerint múzeumunknak a külfölddel szemben való tüzetesebb megismertetése érdekében az orosz kormánynak a múzeumunk termeinek fényképei dr. Braunow tanár útján átengedő lenne. Kérem Nagyméltóságodat miszerint fővárosunk egyik előkelőbb fényképészét a felvételek eszközésével megbízatni s az elkészült fényképeket az orosz kormánynak említett tanár útján ajándékképpen átengedni szíveskedjék.”⁷⁷

1910 februárjában az argentin konzul P. H. Enrique Paatz levélben kereste meg szintén a múzeumot, „az Argentínából Budapestre átrándult legelőkelőbb gazdák és különböző gyárosok valamint más tudományos képzett egyének is alaposan megtekintvén a [...] Múzeumot, mint jelenleg az egész világon az első ilyen nemű intézményt, annak szakszerű, tudományos és esztétice is a legszebb berendezéséről, a legnagyobb elragadtatás hangján emlékeztek meg. [...] Az argentiniai kormány [...] már el is határozta, hogy [...] mintául véve Buenos Airesben egy hasonló intézményt óhajt létesíteni [...] úgy annak külső építkezéseit, mint és főleg pedig annak legértékesebb részét képező belső tudományos szakszerű és a célzatnak teljesen megfelelő belső berendezéseit hűen előtűkröző képekben illetve fotografiai felvételekben mutathassam be kormányomnak.”⁷⁸ Az előadói íven megtalálható a feljegyzés, amely szerint Erdélyi Mórnak az argentin kormány részére megrendelt, a múzeum épületeit és belső berendezését feltüntető 32 darab fényképet 182 korona értékben kifizették 1910. július 18-án.

A harmadik, H. Bolton (Bristol Museum and Art Galery), a bristoli Natural History kurátorának 1911 júliusában íródott levele, amelyben köszönetét fejezi ki az általa a Mezőgazdasági Múzeumtól megrendelt 25 fénykép elkészültéért és az elküldött angol nyelvű múzeumi ismertetőért. Előzménye, hogy H. Bolton a bristoli múzeum bizottsága részére szintén bemutatná a múzeumot fényképek segítségével. Rendkívül érdekes az Erdélyi Mór által összeállított megrendelés visszaigazolása 1910 februárjából: „a szükségelt 3 24/30 cm nagyságú új felvétel az 1908-ban szállított belső felvételekből á 30 korona, 90 korona, 24/30 utánnyomat 24 darab á 6, 144 korona, az újabban készült felvételekből 40/50 nagyság á 10, 50 korona, ehhez szállításra alkalmas doboz és láda 11 korona. Összesen: 295 korona. [...] A képeket az előbbieknél nagyobb és tetszetősebb kiállításban fogom szállítani. Nagybecsű megrendeléseiket várva, vagyok kiváló tisztelettel [...] alázatos szolgálja.”⁷⁹

⁷⁷ MMgM MD/103/1908.

⁷⁸ MMgM MD/1910. február 47. szám alatt a Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum igazgatójához intézett irat másolata.

⁷⁹ MMgM MD/366/1911. július H. Bolton levele.

ÖSSZEGZÉS

Az átnézett iratanyag kapcsán sok minden ismertté vált Erdélyi Mór fotográfusnak a Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeumhoz köthető tevékenységéről. A tervbe vett gyűjteményi katalógus történeti bevezető része rámutat a legfontosabb feladat elvégzésére: azaz egy repertórium összeállítása, amely az Eredeti Fényképek gyűjteményében teljeskörűen regisztrálja Erdélyi Mór fotográfiáit. Ezt követően folytatódhat a Magyar Mezőgazdasági Múzeum múzeumtörténeti irattári anyagának előzetes átvizsgálását követő azonosító munka, amelynek eredményeként – reményeink szerint – megtörténhet Erdélyi Mór eredeti fényképfelvételeinek meghatározása.

Photographs by Mór Erdélyi in the Original Photograph Collection of the Museum of Hungarian Agriculture

ÉVA VÖRÖS

The study presents the works of Mór Erdélyi, who was one of the most important photographers in the first decades of the 19th–20th century. These works are held by the Museum of Hungarian Agriculture.

The photographer had a permanent working relationship with the museum starting from the first years after the establishment of our institution. He was often asked to photograph not only the building, but the exhibitions as well. Several written sources provide evidence of the fact that photographs of the museum were requested from abroad (for example from Russia, England, or Argentina), and Mór Erdélyi was commissioned by the museum's management to prepare these photos. A number of his agriculture related photographs, taken using photographic techniques characteristic of that period, can be found in our collection. The subject of these photos are agricultural exhibitions and related opening ceremonies, various agricultural tasks, prize winning livestock breeds, and the homes and workshops of agricultural workers.

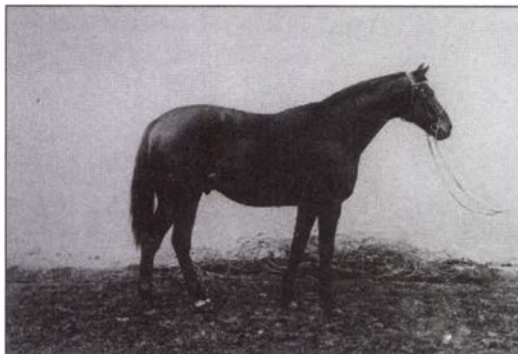
The study provides a detailed review of the information related to the photographer's life and oeuvre, which can be found in the documents kept in the Museum Records collection of the Museum of Hungarian Agriculture.

A budapesti Közvágóhíd-album egyik részlete

Legelő gulya

Durczás. Mezőhegyes, angol telivér

Asa Kaleh. Vaskapu-album

Cséplés

Bolgárkerék alkalmazása az Uránia képregiszteréből

Szentesi munkásházak

Az 1900 évi párizsi világiállítás malomipari része

Ferenc József és
Darányi Ignác,
a millenniumi
állatkiállításon

Kerepesi út 72.

Erdélyi Mór
eredeti számlája
az elvégzett
munkáról

Hagyományos borkészítés a Magyar Mezőgazdasági Múzeum régi fényképein

BECK TIBOR

A TRADICIONÁLIS SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRA EMLÉKEI A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM FOTÓGYŰJTEMÉNYEIBEN

Vizuális emlékezetünk egyik legfontosabb segítőtársa a fénykép. A fénykép ugyanis egyszerre ad látványbeli és tartalmi információt, és összekapcsolhatja az írott dokumentumokat és a múzeumi tárgyakat. Ez a kettősség az oka annak, hogy az alapvetően tárgyakat gyűjtő múzeumok kezdetektől fogva vállalkoztak a fotográfiák gyűjtésére. Magyarországon a régi fotókból álló jelentősebb közgyűjtemények egy része a múzeumokban jött létre. Napjainkban – a vizuális kultúra robbanásszerű terjedése idején – nagymértékben megnőtt a fotográfia szerepe a történeti kutatásokban. A fényképet egyszerre használhatjuk történeti forrásként és a történet megjelenítésének eszközeként is. Mindemellett a fotótörténeti vagy művészeti értékük miatt is érdemes fényképgyűjteményeket létrehozni, vagy bővíteni. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum fotógyűjteményeiben olyan fényképeket találhatunk, melyek akár minden szempontnak megfelelhetnek. A következőkben bemutatásra kerülő fotográfiák között is lehet ilyen, azonban elsődlegesen agrártörténeti – néprajzi értékük miatt kerültek bemutatásra.¹

A tárgykatalógusban szereplő, a tradicionális szőlészet-borászat eszközeit és munkafolyamatait ábrázoló fotográfiák a Magyar Mezőgazdasági Múzeum fényképgyűjteményeiből származnak. Elsődleges forrásuk az Archív Fotók Gyűjteménye, amely jelenleg az ország egyik legnagyobb agrártörténeti fényképgyűjteménye, és közel 40 000 fényképet tartalmaz. A gyűjtemény legrégebbi darabjai az intézmény alapítása és az első világháború közötti időszakból származnak, és a mezőgazdaság szinte minden ágát (uradalmak, kísérletügy, kiállítások és vásárok, állattenyésztés és növénytermesztés, kertészet, szőlészet, borászat, munkafolyamatok, életmód, kollektivizálás, nagyüzem) felölelik. A szőlészeti-borászati tárgyú fotográfiák másik forrása a Fotónegatív és Diapozitív Gyűjtemény, amely több mint 250 000 fotónegatívot és közel 6000 diapozitívot tartalmaz. A negatívár tematikus összetétele igen változatos. A fotónegatívok döntő többségét a Magyar Mezőgazdasági Múzeum fotósai és munkatársai készítették terepmunkájuk során, vagy a múzeum kiállításaihoz, kiadványaihoz készültek, ezért jelentős részük reprodukció. A gyűjteményhez munkakópiák tartoznak, amelyek leíró kartonokon találhatóak. E segédgyűjtemény nagysága is jelentős, több mint 200 000 fotó-leírókarton alkotja, melyek egy 9x12 cm-es fotóból és a hozzá tartozó adatokból (a múzeumi osztály megnevezése, a felvétel tárgya és megnevezése, a felvétel, repró készítőjének megnevezése, a felvétel

¹ Stemplerné Balog Ilona: Fénykép a múzeumban. In: *A fénykép a közgyűjteményekben*. Országos Muzeológus Konferencia előadásainak anyaga. Tatabánya, 1999. július 5–6. Tatabánya, 1999. 11–15.

helyének, idejének illetve forrásának megnevezése) állnak. A gyűjteményben jelentős számú szőlészettel-borászattal kapcsolatos fotónegatív található. A gyűjtemény másik része a Diapozitív Gyűjtemény, amely a negatívárhoz vagy a pozitív gyűjteményhez képest kicsiny, ám igen érdekes gyűjtemény. A diafotók a második világháború utáni magyar mezőgazdaság időszakából valók, az utolsó darabok az 1980-as évekből származnak. A diagyűjtemény a mezőgazdasági termelésen túl tartalmaz néprajzi dokumentumokat és természetfotókat is.²

A TRADICIONÁLIS SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRA JELENTŐSÉGE MAGYARORSZÁGON

A történelmi Magyarország ezeréves tradicionális szőlő- és borkultúrája a magyarság és a Kárpát-medencében élő nemzetiségek egyaránt magas szintű szőlészeti-borászati szaktudásának interaktivitásából jött létre, amely a Kárpát-medence kiváló szőlőtermesztési adottságait felhasználva, egyetlen nagy, szinte összefüggő borvidékké varázsolta hazánkat. A történelmi Magyarországon aki csak tehetett, szőlőt művelt, de a nagy többség kis területen, elsősorban saját fogyasztásra. A saját termelésű jó minőségű bor társadalmi hovatartozástól függetlenül rangot adott megalkotójának. A szőlőművelésben való részvételt jól mutatja, hogy míg a teljes mezőgazdasági földterületnek közel 50%-a, addig a szőlőterületnek csak alig 10%-a volt a nagybirtokosok tulajdonában. Monokulturás szőlőművelés azonban csak a legkiválóbb adottságú területeken (pl. Tokaj, Eger, Szekszárd) alakult ki. A tradicionális magyar szőlő- és borkultúra a termelői és fogyasztói kultúra egysége volt. Európában szinte páratlan sokszínűség jellemezte, ami a magyar borvidékek változatos talajadottságainak, jelentős eltéréseket mutató mikroklimatikus viszonyainak, a természet szőlőfajta nagy számának és az ország szőlőgazdái által végzett áldozatos munkának volt köszönhető.

A magyar szőlő- és borkultúra három gyökérből táplálkozott: a honfoglaló magyar törzsek keleten szerzett ismereteit a katolikus egyház által közvetített nyugati szaktudással ötvözve, a kárpát-medencei pannon tradíciót felhasználva alakult ki. A tradicionális magyar szőlő- és borkultúra gyökerei tehát az antikvitásig, a Római Birodalom virágkoráig nyúlnak vissza.

A szőlő az egyik legrégebbi kultúrnövény, szinte egyidős az emberi civilizációval. A szőlőből készített bor az emberiség egyik legősibb szakrális itala, amely különleges helyet foglalt el már a legrégebbi civilizációk kultúrájában is. A szőlő- és borkultúra bölcsője Transzkaukázia volt, ahol Kr. e. 3000–5000 évvel kezdték a ligeti szőlőt a településekhez közel fekvő összefüggő szőlőskertekben művelésbe vonni és belőle bort készíteni. Az Itália déli vidékein a görögök által meghonosított szőlő- és borkultúra, az etruszk hagyományokkal kiegészülve a római légiók hódításai nyomán terjeszkedett tovább egész Európában. Az ókori szőlőművelés és borkészítés fejlődésének csúcspontját a Római Birodalom virágzásával egy időben érte el. Ekkor élte első fénykorát a kelta alapokról indult pannóniai szőlőtermesztés is. Pannóniában a borfogyasztás általános volt, vízzel keverve itták, fűszerekkel ízesítették, gyógynövényekkel dúsítva gyógyszerként is használták. A Római Birodalomban alkalmazott

² Beck Tibor: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Fotónegatív és Diapozitívgyűjtemény ismertetője In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Honlapja, Gyűjtemények, FD*

eljárásokat és eszközöket a XIX. század végéig általánosan, szinte változatlanul használták egész Európában, így Magyarországon is.³

A tradicionális magyar szőlő- és borkultúra korszaka közel ezer évig, az államalapítástól a második világháborút követő nagyüzemi szőlőtermesztés és ipari borászat megjelenéséig tartott. A magyarság vándorlásai során, feltehetően Levédiában ismerkedett meg a szőlőtermesztéssel és a borkészítéssel, erre utalnak honfoglalás előtti szavaink: szőlő, bor, csiger, karó, szür, ászok. A honfoglalás, a pannóniai római örökség megismerése, majd a kereszténység felvétele utat nyitott a magasabb szintű borkultúra kialakulásának, melynek zászlóshajói az Egyház és a mindenkori uralkodó birtokai voltak. A tradicionális szőlő- és borgazdaság jelentőségét jól mutatja, hogy XII. században a királyi, az egyházi és a földesúri birtokokon a jobbágytság 15-20 %-a szőlőműveléssel foglalkozott, ezért ekkortól már rendeletekkel szabályozták az ültetvények telepítését. A XIV. századtól a törvény lehetővé tette, hogy a földesúrnak járó hegyvám megfizetése mellett szőlőjét a jobbágy is örökíthesse, szabadon adhassa-vehesse, s így szinte a társadalom egésze be tudott kapcsolódni a bortermelésbe. A fejlődést egy időre visszavetette a tatárjárás, amely után IV. Béla király hívott be itáliai, német és vallon telepeseket az elnéptelenedett borvidékekre, akik az új szőlőfajták mellett magas színvonalú szakismereteket is hoztak magukkal. A középkori magyar szőlő- és borkultúra az Anjouk és Hunyadi Mátyás uralkodása alatt élte virágkorát. Ekkor vált a társadalom minden rétegében általánossá a borfogyasztás. A királyon és az egyházon kívül a világi földesuraknak, a városi polgároknak, sőt a jobbágyoknak is jelentős bevételi forrásává vált a boreladás.

A török hódítás óriási pusztulást okozott Magyarországon. A Buda elestével három részre szakadt Magyarországon a folyamatos hadjáratok csaknem teljesen tönkretették a szőlő- és borkultúrát, s a felszabadító háborúk és a kuruc felkelések tovább késleltették az újabb felvirágzás beköszöntét. A szatmári béke után Magyarország szinte teljesen elnéptelenedett déli területeire elsősorban a Német-római Birodalomból új telepések érkeztek. Magas színvonalú szőlő- és borkultúrát hoztak magukkal, ezért jobbágytelket, szántót, kaszálót, elhagyott szőlőültetvényt vagy szőlőtelepítésre alkalmas parlagföldet kaptak, hároméves adómentességgel. Szorgalmas munkájuk eredményeként a XVIII. század közepére a szőlő- és bortermelés ismét felvirágzott Magyarországon háborúk által elpusztított részein is. A Dunántúlon a pannon borkultúra újjászületésének szimbólumává a Kadarka és az először Szekszárdon megjelenő Bikavér vált. A tokaji borok a XVIII. század elején eljutottak az orosz cárok asztalára, és olyan sikert arattak, hogy ekkortól a borvidék minőségi borainak zömét Oroszországba exportálták. A további fejlődést azonban megakadályozta a Habsburg-ház exportellenes gazdaságpolitikája, amely túltermelési válságot idézett elő. A XIX. század első évtizedeiben ezt a válságot átmenetileg feloldotta a napóleoni hadjáratok következtében kialakult háborús konjunktúra. Ennek végével és a lengyel piac – Lengyelország második felosztása miatti – kiesésével a magyar szőlő- és borgazdaság ismét rendkívül nehéz helyzetbe került. Csak a jobbágyfelszabadítás, majd a Habsburg Birodalom örökös tartományai és Magyarország között fennálló vámhatár eltörlése után, a magyar–osztrák kiegyezés hatására indult meg újból a fejlődés, melynek felgyorsulásában döntő szerepe volt egy váratlan és drámai természeti csapásnak: a filoxéravésznek.⁴

³ Kozma Pál: *A szőlő- és borkultúra története Magyarországon*. Budapest, 1995. 1–8.

⁴ Feyér Piroska: *A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig*. Budapest, 1981. 11–87.

A Magyarországon 1875-ben megjelenő, Amerikából származó kártevő rovar, a *Phylloxera vastatrix* (Pusztító filoxéra) ellen eleinte egész Európa védtelen volt. A kártevő a hagyományos európai szőlőültetvényeket elpusztította. Életmódjának megismerése után csak lassan alakultak ki az ellene való védekezés lehetőségei, melyek közül a legfontosabbak a szénkénevezés és az ültetvények rekonstrukcióját végül is lehetővé tevő oltványkészítés voltak. A természeti csapás leküzdésében és az elpusztult szőlők újratelepítésében a magyar állam és társadalom szinte minden rétege részt vett. A hatalmas munka eredményét jelzi, hogy 1910-re az ültetvényterületek nagysága elérte a filoxéravész előtti időszak szőlőterületének közel 90%-át, és Magyarország újra a negyedik helyet foglalta el az európai bortermelő országok sorában. A kipusztult kötött talajú területeken díszlő új oltványültetvények és az Alföldön telepített soha nem látott nagyságú új szőlőtáblák büszkén hirdették az országos méretű nemzeti összefogás erejét.⁵

Az első világháborút követő trianoni békediktátum azonban újabb túltermelési válságot okozott, a második világháborút követő szovjetizálás pedig tönkretette a hagyományos magyar szőlő- és borkultúrát. A nagyüzemi szőlőtermesztés és ipari borászat kieroszakolásával a tradicionális korszak véget ért. A kolhozosított gazdálkodás igénytelen tömegtermelésének felvevőpiaca a Szovjetunió lett, melynek összeomlása után újabb túltermelési válság következett be. Napjainkban a tradíciók újjászületését is megtapasztalhatjuk, a hagyományos, ma kézműves borászatnak nevezett gazdálkodási forma azonban már nem meghatározó, párhuzamosan létezik a globalizálódó nagyüzemi-ipari borászat mellett.

A TRADICIONÁLIS MAGYAR SZŐLŐMŰVELÉS ÉS ESZKÖZEI

A hagyományos magyar szőlő- és borkultúra kialakulásának kezdetén a szőlőt a síkságokon, völgyekben, vizenyős ártereken is művelték, sok helyütt a vadon termő fákra felfutott szőlőket vették gondozásba. Később történt az ültetvények megfelelőbb helyre – elsősorban domboldalakra – történő telepítése. A domboldalakon termelt szőlőből készült bor ugyanis zamatosabb és magasabb alkoholtartalmú, így eltarthatóbb volt. A tradicionális szőlőművelés az irtásos földművelés rendszerébe tartozott, a dugványozással, bujtással szaporított szőlőtőkék az irtások nyomán egyre nagyobb méretű tisztásokon díszlettek. Az irtást irtócsákánnyal vagy irtókáppal végezték. A telepítést megelőzően kb. 0, 5-1 m mélyen megforgatták a talajt. A talajrögök elsimítása után régebben rendezetlen, később már szőlőkaróval-zsinórral kimért egyenes sorokban ültették el a gyökeres vesszőket, melyhez „furut”, azaz hegyes végű szőlőültető faeszközt alkalmaztak. A vesszőket ültetés előtt kb. 10-12 napig gyökerezették, elültetés után két szemre visszavágták. Az idősebb szőlőkben a hiánypótlásra a döntést (bujtást) alkalmazták, ami a szomszédos tőke vesszőjének a kipusztult tőke helyére való vezetését jelentette. A karóhoz kötött vesszőt meggyökerezése után az anyanövénytől elvágták, s így egy új fiatal tőkét nyertek. A szőlő megmunkálásának legfontosabb eszközeit, az ásót és a kapát őseink már a honfoglalás előtt is ismerték, de szőlőművelésre csak a Kárpát-medencében kezdték el használni. Itt ismerték meg viszont a szőlőmetszőkést – a kacort, melynek ránk maradt típusai közül római és balkáni típusú egyaránt található.

⁵ Beck Tibor: *A filoxéravész Magyarországon*. Budapest, 2005. 21–23.

A szőlőtermesztést és borkészítést a természeti tapasztalatokban jártas szolgarendű szőlős jobbágyok (vinitores, vinicultores) azaz bocsérok, boradók végezték. Ők a szőlőhöz tartoztak, ha az ültetvény gazdát cserélt, ők is az új földesúr hatásköre alá kerültek. A királyi szőlőművesek (vinidatores) szabadabb jogállásúak voltak: jobbágygazdaságuk után nem, csak a megművelt szőlő után adóztak. A szőlőültetvény gondozása igen munkaigényes feladat volt, a megmunkálás költségei az ültetvény hozamának közel felét tették ki. A magasabb hozamnak megfelelően a szőlőföld értéke a duplája volt a szántóföldekének. A szaktudás fontossága miatt a nyugati városokban már a középkorban is alkalmaztak bérmunkásokat. Az újonnan telepített szőlőket azonban 3-7 év adómentesség illette meg, a jobbágyok kertjében lévő ültetvények pedig teljes tized- és kilencedmentességet élveztek. A szakmai ismeretek terjedését az ókori és a középkori szakmai irodalomban jártasabb papság, valamint az olasz, vallon, bajor, frank jövevények (hospesek) segítették elő. Hatásukra az addig vegyes mezőgazdasági természetű területekből fokozatosan promontóriumok – azaz különleges jogállással és önkormányzattal rendelkező szőlőhegyek – alakultak ki.

A magyar hegyrendre leginkább a tiszta telepítés volt a jellemző, ami azt jelentette, hogy legfeljebb a hegyek lábánál telepítettek gyümölcsfát, de egyes helyeken kapásnövényeket is természetkezelték a tőkék között. Az ültetvények célszerű területi egységekre, vágókra (járásokra, csatornákra) tagolódtak. Betelepítetlenül hagyott szüretelő- vagy szedőhelyek szakították meg őket, ahol a leszedett termést csebrekbe, kádakba, hordókba gyűjtötték össze. A szőlőhegyet árokka, fás, bokros gyeppel vették körül a legelő állatok és tolvajok ellen, a bevezető utakat egyes tájakon kapuval zárták le. A középkorban, de még a XVIII. században is az ültetvények területét egy speciális mértékegységben, a „kapás”-ban adták meg. A kapás (fossio, fossura) nagysága termőtájanként, borvidékenként változott, de mindenhol ugyanazt jelentette: azt a területnagyságot, amelyet egy napszámos (fossor) egy nap alatt meg tudott művelni.

A szőlőt az ókorban kialakult eljárások szerint művelték. A tőkéket többnyire alacsony művelésben tartották, a lugasos művelés bevezetése csak a XV. századtól ismeretes. A szőlőhegyen végzett munkák menete a tradicionális szőlő- és borkultúra évszázadai alatt nem változott lényegileg. Az ültetvény megmunkálása tavasszal a tőkék megmetszésével és a metszés során keletkező nyesedék, a venyige összegyűjtésével kezdődött. A metszést kezdetben balta nélküli, majd baltás metszőkessel, kopasz, illetve rövid csapra végezték. A tőkéket nagyobb részben támasz nélkül, kisebb részben karós támasszal nevelték. A hajtásokat válogatták, rövidre csonkították, sőt kötözték is. A talajt kétszer-háromszor kapálták, a laza középkötött talajokon lapos, a köves kötött talajokon pedig kétágú és lapos kapákkal. A talajerózió elleni védelem kialakulása is elkezdődött (tányéros kapálás, sáncolás, kőgátak). A XIX. századtól terjedt el a szőlő téli fedése, „bekapálása” a fagykárok megelőzésére. Ezzel egy időben vált a tavaszkezdés első teendőjévé a „kikapálás”, azaz a tőkék körüli földkupac megnyitása. A későbbiekben évente kb. kétszer-háromszor kapáltak általában kukoricakapáláskor és töltéskor. A szőlő érésekor, szüret előtt saraboltak. Emellett évente három alkalommal megkötözték. Kötözőanyagként sást, zsupszalmát, hársfa kérgeből égetett hánccot, a XIX. század végétől pedig egyre inkább rafiát használtak. A kötözés során a szőlőtőkét a nem kívánatos hajtásoktól is megtisztították (fattyazás). Az ültetvényeket rendszeresen csak a XVIII. századtól trágyázták, tavasszal, de inkább ősszel. Kezdetben csak szalmatörékkel

javitották a talajt, a népi hiedelem szerint azért, hogy a szőlőgyümölcs és a belőle készült bor meg ne kapja a trágya bűdösségét. A XIX. század közepétől már kezdett általánossá válni a szerves trágya három-négyévenkénti használata. Az istállótrágyát kocsikon hordták ki a szőlőhegyekbe, s itt „sráglával” vitték a tőkékhez. A hegyvidéki ültetvényekben erdei és gyepfölddel is javították a talajt. A víz által a meredek domboldalakon lemosott földet is összegyűjtötték a szőlők alján lévő ún. lictorvermekben. Ezekbe a gödrökbe dobálták a lemetezett venyigét és a kiirtott gázt is, melyből az esővízzel összeérve kitűnő trágyát nyertek. A növényvédelem a középkorban főleg a vad- és háziállatok ellen irányult, a gomba- és rovarkártevők ekkor még ismeretlenek voltak, tehát permetezni sem kellett. A téli fagyok elleni takarás még nem volt általános. A XIX. század utolsó harmadáig a tavaszi fagykár volt az ültetvényeket fenyegető legkomolyabb veszedelem, amely ellen füstöléssel védekeztek. Az állati kártevők közül a madarak, leginkább a seregélyek voltak az első helyen. Szüret előtt a szőlők őrzésére felfogadott szőlőpásztorok riasztották el őket. Az egyéb (vincellérbogár, eszelény, csiga) kártevőket kézzel összeszedték és megsemmisítették. A szőlő növényvédelmének alapvető megváltozását az amerikai földrésről behurcolt kártevők (filoxéra, peronoszpóra, lisztharmat) 1870 körüli megjelenése idézte elő. A filoxéravész után a borvidékek rekonstrukciójának évtizedeiben a magyar szőlőművelés jelentős átalakuláson esett át.⁶

Az új gazdaságok létrehozásánál már tudatosan figyelembe vették a talajadottságokat és az éghajlati viszonyokat, a közlekedés és a szállítás lehetőségeit, a helyi napszámkiadások alakulását és a hosszú távú értékesítési feltételeket. Ezekben az ültetvényekben mind a szőlőművelés, mind a borkészítés folyamata gyökeresen átalakult. Hagyományos szőlőfajták tűntek el, mert az amerikai alanyokra való oltás új követelményeket támasztott, amelyeknek sok régi fajta nem felelt meg. Megváltozott a művelésmód: mind általánosabb lett a forgatásos telepítés és az őszi takarás. A többszöri kapálás és a trágyázás mellett állandósult a peronoszpóra és a lisztharmat elleni védekezés, a permetezés is, amit hosszú ideig szinte kizárólagosan a bordói lének nevezett rézgálicoldattal végeztek. Megjelentek az első műtrágyák, bár alkalmazásukkal ekkor még a nagybirtokokon is elsősorban csak kísérleteztek. Az új telepítések költségessége miatt megindult a telepítési munkafolyamatok és a művelés gépesítése, bár eleinte leginkább csak az alföldi, sík területeken tudták alkalmazni az állati és a gépi munkaerőt. Megjelentek a homokgyaluk, a talajforgatásnál használt gözekék, és a síkvidékek mellett lassan a kevésbé meredek hegyoldalakon is mind jobban terjedt a lóval végzett talajművelés. A rendezetlen, számos fajtából álló ültetvények helyét néhány fajtát tartalmazó, meghatározott sor- és tőtávolságokra ültetett, oltványokból (illetve az immúnis talajokon saját gyökerű új fajtákból) álló telepítések foglalták el. A szőlőtöke melletti karó alkalmazása mindinkább hozzátartozott az ültetvények összképéhez. A karók drágasága miatt azonban mindinkább terjedt a huzalos művelés. Megváltozott a metszésmód is, az addig uralkodó kopaszmetzés helyét a legtöbb ültetvényben a rövidcsapos és a hosszúcsapos váltómetzés vette át, sőt a szálvesszős metszés is megjelent. Az ily módon gazdálkodó új pincészetek a kor legmagasabb technikai színvonalán álló

⁶ Katona József–Dömötör József: *Magyar borok-borvidékek*. Budapest, 1963. 7–26. Csoma Zsigmond: *Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében*. Debrecen–Budapest, 1994–1995. 85–194.

borászati gépekkel, szakszerűen felépített, célszerűen kialakított, nagy mennyiségű szőlő feldolgozására alkalmas borházakban dolgoztak, és a magyar szőlészetet és borászatot nyugat-európai színvonalra emelték.⁷

A TRADICIONÁLIS SZŐLŐFELDOLGOZÁS ÉS BORKÉSZÍTÉS ESZKÖZEI

Magyarországon a szőlőültetvények termését az ókortól kezdve szeptemberben-októberben szüretelték. A szüret idejét a középkorban még a hegyközség határozta meg, később az a szokás alakult ki, hogy minden gazda a saját belátása szerint dönthetett a szüret időpontjáról. A szőlőfürtöket asszonyok, lányok, legények szedték, többnyire késsel, ritkábban ollóval metszve le a vesszőről. A sajtárokba, vödörökbe szedett szőlőt eleinte csöbörrel, a XVIII. századtól puttonnyal szállították a présházba. A puttonyosok által a nagyméretű fából készült szüretelőkádakba összehordott szőlő összezúzására a XVIII. század második feléig taposókat alkalmaztak. A bogyók kézi zúzókkal való összetörése után a cefrét taposószákokba rakva vagy egyszerűen a kádba öntve taposták ki a mustot. A fehér és kék szőlőket összeszüretelve a fajták és az évjárat hatásától függő minőségben különböző fehér- vagy sillerborokat nyertek. A fajbort (egy fajta szőlőből készített bor) évszázadokig nem ismerték. Csak a XIX. század közepétől kezdtek – először a nagyobb gazdaságokban, uradalmakban – a szüretet úgy szervezni, hogy zömmel egyfajta szőlő kerüljön a hordóba. Ez a változás – a szőlőgyümölcs azonos érettségi foka miatt – az így készített bor minőségének jelentős javulását hozta magával. A fehér és a kék szőlő feldolgozása közötti különbség az volt, hogy míg a fehér szőlőt a kádban taposás után hamarosan préselték, addig a kék szőlő mustját a törkölyön erjesztették. A must erjesztése fahordókban történt. A forrás közben keletkezett széndioxidot kotyogókban tárolt meszes vízbe vezették, így ártalmatlanították. A kierjedt újbort évszázadokig nyíltan fejtették. A hordót csapra verték és a kifolyó bort sajtárba vagy rajnai kannába fogták fel, majd áttöltötték a tiszta kikéneztetett hordóba. A XIX. század közepétől a nagyobb gazdaságokban már áttértek a zárt fejtésre, azaz a bortömlők (fejtőszivornyák) alkalmazására, s a század végére már borfejtőgépeket alkalmaztak. A fahordók pórusain keresztül elpárolgott bort lopóval vagy kannával való töltőgetéssel pótolták. A megtört, megzavarosodott bort a XIX. század végétől már derítéssel javították. A szőlődarálók – eleinte helyi iparosok, később a gyáripar termékei – az 1880-as évektől terjedtek el, először a nagyobb, majd a kisparaszti gazdaságokban is. A szőlő préselése – amely a zsákban taposást váltotta fel – általánosan a XVIII. századtól kezdve terjedt el, s tekintve, hogy a történelmi Magyarország fában igen gazdag volt, elsősorban fapréseket használtak. A gyáripar által készített vascsavarorsós prések csak a XIX–XX. század fordulóján terjedtek el, alkalmazásuk a kisgazdaságokban a mai napig tart. Kezdetben agyag- és kőedényekben erjesztették és tárolták a mustot, s ugyanezekben, valamint bortömlőkben szállították a bort, de fokozatosan elterjedtek a fahordók is. A szőlő-hegyeken a XIII. századtól jelentek meg a különböző típusú borházak, a hozzájuk épített pincékkel. Később a borházakhoz kisebb-nagyobb lakóhelyiségeket is építettek. A borászati kultúra fellendülésében szerepet játszott a kádáripár fejlődése is, amely különböző szőlőszedő, szőlőfeldolgozó, must- és bortároló, valamint pinceművelési eszközök (cseber, veder, kád, hordó, csobolyó, tőtike stb.) készítésével tette

⁷ Feyér Piroska: *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*. Budapest, 1970. 36–53.

lehetővé a mind fejlettebb borkészítést. A török korban terjedt el nagy területeken a szerbek által meghonosított Kadarka (elsősorban a Dunántúlon és a Duna mentén), s vele együtt honosodott meg a mediterrán (balkáni) jellegű vörösorkészítés is, amely eljárással (káciban erjesztés) magasabb csersavtartalmat lehetett elérni. Az így készült bor tartósabb, s így nagyobb távolságokra szállítható volt. A kispaszti gazdaságok elsősorban önellátásra termeltek, borkereskedelemmel a nagyobb birtokosok foglalkoztak. Többnyire hordókban árulták a bort, a palackozás csak a XX. század elejétől jelenik meg. A borkereskedelem alapvető feltétele a bor tartósága volt, ezért a hordókat eleinte füstöléssel, borecetes vagy csalánleves tisztítással, a XIX. század második felétől már kénezéssel tartósították. A hordókat a XIX. századig mogyorófaabronccsal tartották egyben, ezeket azonban évente kétszer kellett cserélni, de szállítás közben még így is elpattanhattak. Emiatt a XIX. század végétől általánossá vált a vasabroncsok használata. A fejlett borkereskedelem hatására a XX. századra a bor alapvető népelelmezési termékből elsősorban élvezeti cikké vált, s ezzel lezárult a tradicionális szőlőművelés és borkészítés közel ezeréves időszaka.⁸

Traditional winemaking, on old photographs in the Museum of Hungarian Agriculture

TIBOR BECK

A photo is a very important aid in visual recollection. The photograph can be used as a historical source and also as a tool for portraying a story. The photograph collections of the Museum of Hungarian Agriculture contain items that could possibly measure up to both aspects. In the first place, the photographs in the catalogue are listed because of their agricultural-historical and ethnographic value. The sources of the photographs portraying the tools and the working process of viticulture are two collections owned by the museum: the Collection of Original Photographs and the Collection of Negatives and Slides. In both collections one can find a great number of photographs and negatives regarding viticulture that portray the thousand-year-old traditional grape and wine producing culture of the Hungarian people. In the area of historical Hungary viticulture was popular but most people produced grapes on small parcels of land and for their own consumption. The good quality self-made wine gave prestige and acknowledgement to its producer regardless of his social status. The participation of a wide part of society in viticulture is shown by the fact that while almost 50% of the total agricultural land was owned by the class of big landowners, less than 10% of vineyards was in their hands. Monoculture type grape production evolved in only the most suitable localities (for example: Tokaj, Eger, Szekszárd). Traditional Hungarian viticulture was a unity of production and consumption cultures with uniquely diverse characteristics in Europe, due to the varied soil conditions of Hungarian vine growing regions, diverse microclimatic conditions, the large number of vine varieties, and the devoted work of the vine growers. The photographs in the Museum's catalogue provide assistance in forming a picture of traditional viticulture, confined by modernization but still in existence.

⁸ Kozma Pál: *A szőlő- és borkultúra története Magyarországon*. Budapest, 1995. 40. Csoma Zsigmond: *Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében*. Debrecen–Budapest, 1994–1995. 197–287.

Szőlőkapálás

Szőlőpermetezés

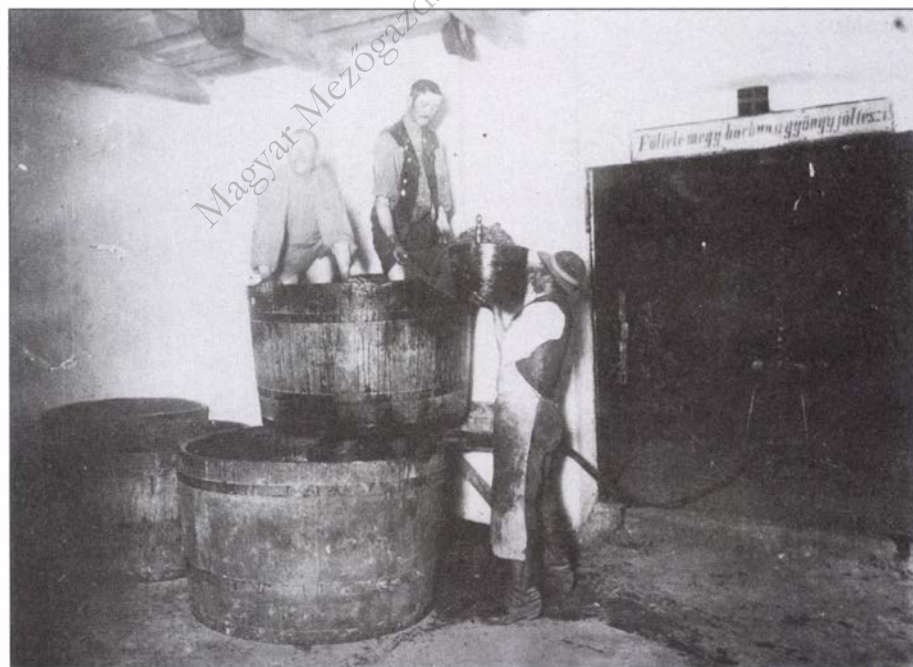
Szőlőszüret

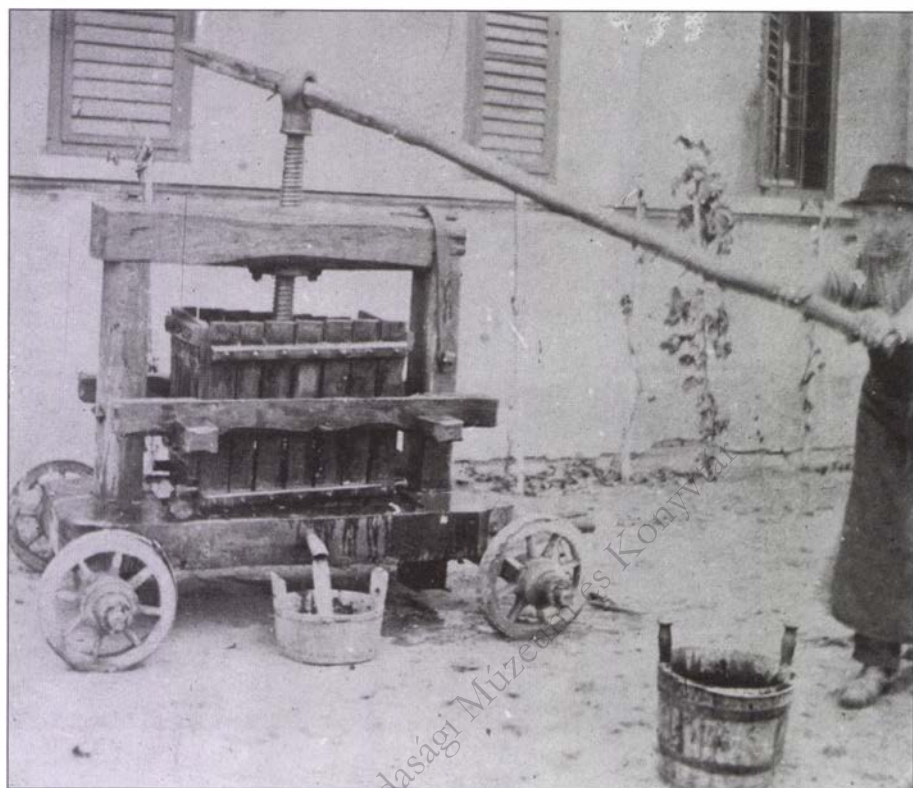
Szőlőszüret

Szőlődarálás

Szőlőtaposás

Préslés

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

A mustnyerés és -feldolgozás eszközei a magyarországi szőlő-borágazatban

CSOMA ZSIGMOND

A Kárpát-medence hagyományosan fehérszőlőt termesztő, fehérbort készítő terület volt. Az észak–dél, kelet–nyugat metszéspontjában fekvő Kárpát-medencében a Duna, illetve a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl, illetve ettől keletre Erdély eltérő természeti adottságai nagyjából eltérő gazdasági-társadalmi feltételei eltérő borkultúrát is eredményeztek. Az antik–nyugat-európai gyökerek, a mediterrán és a kelet-európai kapcsolatok különös keveréke alakult ki a Kárpát-medencében, hol az egyik, hol a másik hatás dominanciájával. Mindez színessé tette és teszi Magyarország egységesnek nem mondható szőlő-borkultúráját.¹ Az egyéb hatásokhoz hasonlóan a XIX. század elején Csaplovics János által megfogalmazott „Európa kicsiben”-elv érvényesült.

A középkor óta dominált az ökológiai adottságok által megszabott fehérboros szőlőfeldolgozás, amivel ugyan a kék szőlőfajtákat is feldolgozhatták a XVII. századig,² amikor a török előrenyomulása elől menekülő balkáni népcsoportok, elsősorban a délszláv (szerb) közösségek Magyarországon is elterjesztették a Kadarka szőlőfajta alapuló, balkáni, nyílt, héjon erjesztett vörösbor készítését. Ennek sajátos eszköz-készlete alakult ki, majd pedig a XVIII. századtól Nyugat-Európából származó kozmopolita kék borszőlőfajták (Merlot, Cabernet, Burgundi, Kékfrankos) megie-

¹ Tanulmányomban ennek a nagy és speciális agrárágazatnak a sokféle eszközét, eszköztípusát, a megjelenési és elterjedési tendenciáit mutatom be. A szőlő-bortermelés majdnem minden eszközéről különálló történeti, agrártörténeti, történeti-néprajzi eszközmonográfiát lehetne írni belföldi és összehasonlító külföldi szakirodalommal, könyvnyi terjedelemben. Vö: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma. In: *Néprajzi Hírek*, 2009/1. 27–39.

² Vö. összefoglalóan és részletezve: Csoma Zs.: *Nászéjszakák bora, a Somlai*. Budapest, 1986.; Uő: *Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-bortermelés Somlón (a 17–20. század közepéig)*. Termeléstörténeti, történeti-ökológiai tájmonográfia. Debrecen, 1993. (A továbbiakban: Csoma. 2003.); Csoma Zs.–Deáky Z.–Vörös É.: *...és hol a vidék zsidósága...?* Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről. Centrál Európa Alapítványi Könyvek 2. Budapest, 1994. (A továbbiakban: Csoma. 1994.); Uő: *Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében*. (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig.) Debrecen, 1995. (A továbbiakban: Csoma. 1994–1995.); Uő: *Kertészet és polgárosodás*. Az európai szőlészeti-borászati-kertészeti ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a Keszthelyi Uradalomban, a 18. század végétől a 19. sz. közepéig. Agrártörténeti-agrártudomány-történeti tanulmány. Budapest, 1997.; Csoma Zs.–Balogh I.: *Millenniumi szőlős-boroskönyv*. A szőlő és bor Magyarországon. Írások és gondolatok egy agrárágazat múltjáról, jelenéről, jövőjéről, a harmadik ezredfordulón. Budapest, 2000. (A továbbiakban: Csoma–Balogh. 2000.); Csoma Zs.: *A borkóstolás története, művészete, gyakorlata*. Budapest, 2002. (A továbbiakban: Csoma. 2002.); Uő: *Bortörténeti Breviárium*. Magyar borföldrajz kicsiknek, nagyoknak, kelettől nyugatig, északról délig. Budapest, 2006. (A továbbiakban: Csoma. 2006.); Uő: *Nők a magyar szőlő- és borkultúrában*. Budapest, 2008.; Uő: *„ad vinum disertum...”* Monostrori szőlő- és borgazdálkodás. Pannonhalma–Budapest, 2009.; Uő: *A zalakarosi szőlő és bor helye az Alpok és a Balaton között*. Történeti-néprajzi, agrár- és helytörténeti monográfia egy zalai falu szőlő-borkultúrájáról kelet–nyugat, és észak–dél között. Zalakaros, 2009. (A továbbiakban: Csoma. A zalakarosi szőlő.); Uő: *Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben*. Budapest, 2009. (A továbbiakban: Csoma. Késő reneszánsz.)

lenésével elterjedő zárt erjesztésű vörösbor-technológia terjedt el,³ ami alapján véve az antik-középkori fehérborok készítéséhez volt hasonló. Áttekintésben nyugatról kelet irányába követem kronológiai sorrendben a magyar borászatban a mustnyerés és a léfeldolgozás eszközeinek történetét.

A CSEBER ÉS A PUTTONY (SZÜRETI SZÁLLÍTÓEDÉNY ÉS ŪRMÉRTÉK)

Magyarországon a középkorban az összegyűjtött szőlő és a must szállítására általánosan, a levéltári dokumentumok alapján, a csöbröt használták, amely középkori eredetű, régi dongás edény. Használata legtovább Somlón és a Balatonmelléken maradt meg egyféle reliktumként.⁴ Dél-, Délkelet-, Délnyugat- és Közép-Magyarországnak a mediterrán szőlőkultúra felé mutató középkori kapcsolatú eszköze a cseber vagy csöbör volt. Elterjedése Dél-Európa és a Balkán felől mutatható ki, a mediterrán szőlő-borkultúrával azonosítható területről.⁵ A TESZ szerint 1395-től régi folyadékmértékként, 1588-tól pedig eszköznévként szerepel, azonban csöböradóról már 1240-ből van adatunk. A csebert használó szőlőterületekre a XVIII. századi betelepítésekkel érkező németek viszont puttonyt használtak. Ők ezzel a puttonyhasználattal megszakították az egységes csöbörrel szüretelő területeket. Csöbröt használtak a Dunától keletre és délkeletre, sőt még Erdélyben is, még ha el is tértek egymástól a felfüggesztés módjában ezek a szüreti eszközök. A szüretelő a szőlősorok között haladva szedték a termést, míg az összegyűjtést és a szőlőből az útra vagy a megközelíthető gyeper térségbe, a mezsgyére való hordást a csöbrözők, csöbrösök végezték. Ők nem mehettek be, de nem is lett volna célszerű bemenniük a szüretelő után. Csak a sorokra merőleges és a szőlőterületet kisebb egységekre felosztó brázdákon, mezsgyéken közlekedtek. Ezzel nemcsak a felesleges tiprást, talajtömörítést kerültk el, hanem a csöbörrel, lejtős területen mozgást is könnyítették. A nagyobb urasági szőlők távolabb eső présházaiba bivalyos és ökrösszekerekkel, kádakban szállították a mustot, amit ugyancsak csöbörrel gyűjtöttek össze. Bár a levéltárak uradalmi szüretet leíró iratanyaga szinte minimális, az egykori jelentésekéből is rekonstruálható a csöbör uradalmi használata. Somló szőlősi oldalán, például a Zichy majorsági szőlőben 1803 októberében robotmunkát használtak fel „Csöbör hordásra és vámoláshoz csöbör mellett”. A csöbör egyben egy segédeszköz használatát is szükségessé tette. Eszközkapcsolat állt fent a csöbör és a *muszoló*, *muszkoló*, *csömöszlő* között. A fanyelű, bunkós végű faeszköz szerepe az volt, hogy a csöbörben levő szőlőfürtöket összetörje. Erre azért volt szükség, mert a lazán rakott fürtöket összetörve, a törkölyös must jobban kitöltötte az edényt. Így az esetleges űrtartalom-számításnál is valósabb képet adott. A bunkós végű *muszkolót*

³ Vö. összefoglalóan és részletezve: Csoma Zsigmond: Alsónémedi helye az Alföldi borvidék homoki szőlő- és borkultúrájában. In: *Alsónémedi története és néprajza*. Pest megyei falumonográfiák 1. Szerk.: Balassa Iván. Alsónémedi, 1980. 303-337. (A továbbiakban: Csoma. 1980.); Uő: *Falusi környezet – nagyvárosi ellátás*. Budapest a kert-, a szőlő- és a bortörténet városa. Agrártörténeti, agrártudomány-történeti, agrárretnográfiai városmonográfia Pest, Buda, Óbuda város-egyesítése 125. évfordulóján. Budapest, 1998.; Uő: *Hagyományok – Ízek – Régiók*. Magyarország hagyományos és tájjellegű mezőgazdasági és élelmiszer-ipari termékeinek gyűjteménye I-II. Budapest, 2001.; Csoma Zs.–Ambrus L.–Somlósi L.: *A magyar bor útja*. Szombathely, 2003.; Csoma. 1994–1995.; Csoma. 2002.; Csoma. 2006.

⁴ Csoma. 2003.; Csoma. 1994–1995.; Csoma. A zalakarosi szőlő.; Csoma. Késő reneszánsz.; Csoma Zs.: Történeti borkalendárium. Budapest 2004.; Uő: *Magyar borhagyományok, borvási szokások*. In: *Válogatott írások a magyar borkultúráról*. Szerk.: Lelkes Lajos. Budapest, 2004. Csoma Zs.–Magyar L. A.: magyar füves- és gyógyborok. Budapest, 2007.

Uő: *Borban a vigasság*. A bor közösség- és hangulatformáló ereje Magyarországon. Budapest, 2009.

⁵ Csoma. Késő reneszánsz.

a fehérboros vidékeken, a természetes ágas elágazású *csömöszlőt* pedig a vörösboros vidékeken használták.

A leszüretelt szőlőt Erdélyben is összegyűjtötték a *szüreti kád*-ba (Gernyeszeg),⁶ majd a *bornyomó kád*ba taposták ki az összetört szőlőfürtöket *bornyomó zsák*ban, és a must a *mustos kád*ba (Karkó) került.⁷ A névbeli különbség a munka és az eszköz feladatbeli különbségét is jelentette itt. A szürethez az uradalmak és a kúriák körül nagyszámú dongás faedényt kellett biztosítani. A karkói szőlők 1689. évi szüreténél 36 db mustos kádat, 6 új kádat, 5 kisdud mustos kádat, 2 üres régi hordót, 2 üres régi általagot (kis hordócska, kb. 66–68 liter űrtartalmú), 4 db fából készült hordótöltő tölcser, ún. *liu*-t, valamint a szőlő hordásához használt csöbörudat, ún. „*szőlő hordó bot*”-ot, „*szőlő szedni való új csöbrök*”-ból pedig 46 db-ot és 4 sajtárt biztosított az uradalmi vezetés. A szőlős, boros dongás edényeket mindig elkülönítették a vízfordó kádtól (2 db), a szapuló- (mosó) kádtól (2 db), a feredőkádtól (1 db), illetve a lóitató csöbörtől (8 db), a tejescsöbörtől (3 db), amelyek ugyan mind dongás edények voltak, de más-más állandó funkcióval.⁸ Ez is jelzi a borkultúra magas színvonalát. Vagyis nem többfunkciós eszközök, hanem speciális szerszámkészlet kialakulásának lehetünk ebben az esetben is tanúi. A csöbör, mint jellegzetes eszköz, már a középkorban általánosan ismert volt.⁹ Sokszor csak úgy emlegették Erdélyben, hogy *szőlőhordó botok*,¹⁰ ugyanis két cipekedő ember vitte két rúd segítségével a kétfülű csöbröt, ami felfelé szűkülő szájú, általában 50 liter körüli űrtartalmú dongás edény volt.¹¹ Ez a fajta edényhordás a Balkán irányában általános, vagyis amikor nem a vállon egy rúdon, hanem kinyújtott lógó karral, vagy vállon egy-egy rúd segítségével két ember cipelte a szüreti edényt. Magyarbükkszőn 1646-ban *Cseber apróstól*-t írtak össze,¹² Mihályfalván *egy rossz öreg csöber*-t,¹³ Királyfalván 1647-ben a kőpincében *öreg cseber*-t,¹⁴ Görgényben 1652-ben szintén,¹⁵ Búzásbocsárdon 1656-ban „*Öreg, kétfülű cseber nra. J.*”-et említettek az udvarházak összeírásai.¹⁶ A bethleni várban 1661-ben csöbörhordó *szőlőhordó bot*-ot tüntettek fel.¹⁷ A szőlős vidéken fekvő mezőbodoni udvarházban 1679-ben nemcsak négy szőlőhordó botot (csöbörudat), hanem hat félkész csebert is találtak az összeírók.¹⁸ A szintén bortermező udvarházban, Uzdi szentpéteren több csöbörudat számoltak össze, sőt lóitató csebert is rudastól, majd „*Cseberhordó rúd hámfástól, kötelestől*”, vagyis kötéllal rögzített cseberudat. A népi terminológia a mai napig hámfának hívja a csöbröt két fülénél fogva vízszintesen tartó kis fabotot, ami középen a csöbörudhoz van rögzítve.¹⁹ Cseber ismert 1680-ból Sebesvárról, 1681-ből Nagysajórol, innen

⁶ Magyar Országos Levéltár (Továbbiakban MOL) Teleki lvt. 4 cs. p. 182.

⁷ Uo: p. 198/b.

⁸ Uo: p.198/b.

⁹ Vö: Csoma Zs. 1994–1995.

¹⁰ 1624. Kisbansa, ahol rögzítették azt is, hogy a négy rúd egyike vasas volt, három pedig a bronzos, vagyis a csöbörudról lánc lógott le, illetve faabroncskötéssel rögzítették a függő csöbröt a csöbörudhoz. B. Nagy Margit. *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII-XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Bukarest, 1973. 57. (Továbbiakban: B. Nagy Margit).

¹¹ A Kővár vidéken egy helyi csöbör 16 pozsonyi iccével, vagyis 13,43 literrel volt azonos. Vö. Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest, 1991. 163.

¹² Uo: 80.

¹³ Uo: 94.

¹⁴ Uo: 83., 85.

¹⁵ Uo: 99.

¹⁶ Uo: 114.

¹⁷ Uo: 131.

¹⁸ B. Nagy Margit 1973. 135.

¹⁹ A köteles hámfához vö. Uo: 168.; a cseberhordó rudakhoz: Uo: 151., 167., 168.

fenyőcsöbör is, ugyanebből az évből és helyről „Kétfülű, öreg csöbör, kiben az sajt-nak az savója áll”.²⁰

A borászati eszközök sokfélesége a kifinomult, tájjellegű régi technológia bizonyítéka. A Kálnokyak mezőbándi udvarháza 1682. április 4-i összeírásánál is több speciális eszközt találtak a hivatalos felmérők. A sütőházban egy új cseber-t, a szapuló- és moslékoscsebertől elkülönítve, a tornácon egy százsz 20 veder űrtartalmú hordót, három kisebb boroshordót, a pincében kilenc hordó bort, egy eresztőkádat, egy ejteles kupát, egy félejteles rossz kupát, egy szekérre rakható hordókorcsolyát, egy öreg hordóbélyegző vasat, két kis boroshordót, amelyikből az egyik magyarországi, 4 zsákot (szőlőtáposáshoz), borseprőből főtt égett bort (pálinka). A csiksomlyói pincében 1 előhordót és 1 utoly hordót, az először és az utoljára kicsöpögő, a középső főzésű pálinkától eltérő minőségű pálinkáknak, és 3 üstőshordót a pálinkák fajtáinak elkülönítésére, 2 eresztőkádat, 3 öreg csebert, 3 másik csebert, 1 hordótöltőt, 1 meregető sajtárt, 1 dézsát.²¹ Kézdiszentléleken 7 cseber, 1 eresztőkád, 1 mérő sajtár (kis kétfüles dongás edény – valószínűleg a must vagy a bor mérésére használták), 1 hordótöltő került összeírásra a borászati eszközök közül. Csíkközváson 2 cseber, Kőröspatakon a színben három vaskarikás (abroncsos) és hat üres feneketlen hordó állt.²² Mikóváron csőzcseberből egyet, két borvevőt, a felső pitvarban 1 üres csere(fa) hordót, 1 kis hordót, 1 öreg moldvai hordót, a hátulsó szálláson 1 nagy veres tölgyfahordót, a pincében 1 öreg moldvai hordót, 3 kis átalagot, 1 kis kádat találtak a leltár készítői.²³ Kőröspatakon a pincében 13 öreg cseber, köztük több hitvány, 5 kisebb cseber, 4 kis átalag, egy 16 vedres átalag állt, ami 180,8 liternek, vagyis majd 3 kis átalagnak felelt meg. Emellett 14 táposózsák, 1 eresztőkád, 1 merősajtár, 1 havasalföldi hordó (1130 literes), bádógtölcsérből 2 (*Báldok Tölcsér*), fatölcsérből 1, hordótöltőből 1. Ettől északra egy másik pincében egy 25 vedres átalag (226 literes) és egy másik 100 vedres (1130 literes) havasalföldi hordó állt.

A nagyobb szőlőterülettel, több dézsmaborral rendelkező erdélyi Teleki-birtokokon a tejes-vajas dongás edényeken kívül a borosedények száma is természetesen több volt. 1688-ban pl. Sorostélyon új üres hordóból 10 db-ot, üres kádból 11-et, üres óhordóból 10-et, *kisáda* kádból 10-et, cseberből 46 db-ot írtak össze. A görgényi udvarháznál üres hordóból 10 db, üres átalagból 16, csebrekből 55, sajtárból 11, kádból 10 volt. Karkóban, ahol a legtöbb bor termelt, mustoskádból 45 db-ot (a mosásnál használt szapulókádtól elkülönítve), üres hordóból 23, puttonyból 8, dézsából 10 db-ot, fa *liu*-ból 4, cseberből 12, sajtárból 11 db-ot írtak össze.²⁴ Fogarason a cselédházban szintén ebben az évben egy hordótöltőt és csebert tüntettek fel, míg a fogarasi középpincében ez év február harmadikán „Egy putonjek” is volt a kis borhűtő és 9 tiszta cseber társaságában.²⁵ Ez a szőlőszállításra használt puttony az egyik ritka említés a korabeli forrásokban, a számtalan csöbör mellett. A szentpéteri inventárium borászati eszközkészletében található 1690-ben egy borszűrő és egy szűrőszita, ami a kitaposott must törkölytől való eltávolítására szolgálhatott.²⁶ Ugyanitt a nagy konyhán állt négy bornyomó kád és két borhordó fenyőcseber, megkülönböztetve a halashordótól és a halat hordó füles csöbörtől.²⁷

²⁰ Sebesvári adat: Uő: 178., Nagysajó: Uő: 180., 182., 183.

²¹ Tüdös S. Kinga: *Székely főnemesei életmód.* Bukarest, 1998. 217.

²² Uő: 220., 204.

²³ Uő: 233–234.

²⁴ MOL. Teleki lvt. 4. cs. p. 207/a–b.

²⁵ Uo: p. 127, 128.

²⁶ Uo: p. 24/b.

²⁷ Uo: p. 27/b.

A fentebbi adatok az eszközök általános ismeretét mutatják ebben az időszakban. Ugyanakkor a csöbör esetében egy olyan univerzális szállítóeszközzel volt szó, amely mindenfajta folyékony és lédús termék (legyen az állati vagy növényi eredetű), emberi szállítását lehetővé tette. A csöbrök másik fontos feladata a szállítás mellett az volt, hogy a szőlőfürtök összetörését elvégezhessek, a szőlődaralók megjelenése előtt. A jobb kisajtolás érdekében a présbe kerülő szőlőt meg kellett előzetesen törni. Végeredményben ezt a munkát folytatták a taposással is, de ott már sokkal aprólékosabban. A csöbörbe összetört törkölyös must tetejére egy réteg ép fürtöt raktak, hogy a must kifreccsenését minimálisra csökkentsék. A csöbör, szállítás esetén – még meredekebb területrészeken is – mindig függőlegesen lógott a két csebrező ember között, így benne a must felszíne megközelítően vízszintes helyzetben nyugodott. A kisebb lötykölődést a csöbör befelé, a felső része felé szűkülő szájnylása tette ártalmatlanná. Erdélyben a két segédkaróval cipelés terjedt el, ami primitívebb szállítást jelentett, mint a magyarországi láncon csüngő, így minden esetben vízszintes folyadékfelületet biztosító csebrezés. Mindezek a tulajdonságai tették a meredek dombvidéki szőlők, a magyarországi történeti borvidékek biztonságos gyűjtő- és rövid távra – a szekérig, vagy a feldolgozás helyéig – szállítóeszközüel a csöbröt.

A csöbörben a szőlőt mindig összetörték. A jobbágy-parasztbirtokosoknak épp azt rótták fel még a XIX. század közepén is a rossz minőség egyik okaként, hogy a „... kevésbé érettek, rothadtak együtt csümöszöltetnek”. Az egymenetes szüret hibáját nem mérsékelve, még nem is válogattak. A mennyiségi szemlélet uralkodóan még akkor is jelentkezett a paraszti szőlőkben, mikor a nemesi, urasági szőlőbirtokosok már a minőségre törekedtek.

A csöbör a felső szája felé keskenyedő, dongás, csonkakúp alakú, füles edény volt. A két fülrészhez akasztható hámfá segítségével lehetett megemelni. Magyarországon a hámfá közepén láncszemekkel vagy S alakú kampókkal illeszkedett a csöbörűd közepéhez. Ez az egyponos felfüggesztés tette lehetővé, hogy bármilyen felemelt helyzetben a hámfák vízszintesen tartsák meg a csöbör felszínét. Erdélyben a primitívebb felfüggesztésnél hiányzott a lánc, itt a balkáni teherszállításból ismert párhuzamos, kétrudas megoldás, a kinyújtott karokkal cipekedés csak egy irányban tette lehetővé a vízszint tartását, erre merőlegesen a két cseberhordónak kellett ügyeskednie a kezével, hogy ki ne lötyyenjen a must. A kedvelt eszköz ellen már a XIX. század harmadik harmadában határozottan állást foglalt a szakirodalom. A legfőbb indok a kevésbé tökéletes bogyoösszetörés volt, ellenpéldának említették a XVIII. század óta ismert szőlőzúzógépek jó munkáját.

A csöbör űrtartalmára vonatkozóan különböző adataink vannak. Vajkai Aurél 50 literesnek véli, a XIX. század közepén Entz Ferenc és Gyürky Pál két-három akós-nak (nem említve, mekkora akóra gondoltak), 1560-ban egy tokaji leltár 30 pintnek, azaz kb. 42,3 liternek veszi. Léderer Emma történeti számításait megközelíti ez az érték, valamint saját méréseimet is, a somlói csöbrökkel kapcsolatban. A csöbörnek mint archaikus eszköznek használata legtovább a somlói és a Balaton-melléki borvidéken maradt meg. Ezért puttony még az 1860-as évek végén is alig akadt ezeken a vidékeken. A parasztbirtokosok nem is használták. Az idegenkedés okát abban a szegényben látták a korabeli leírók, ami szerint még háromszoros napszámért sem hajlandók háton puttonyt hordani. Jobbágy-paraszti szőlőkben az egész Balaton-melléken alig használták a puttonyt a XIX. század közepéig. A csöbörnek sok változata alakult ki, különböző űrtartalmakkal.

A puttony az utolsó 150 évben a csöbröt lassan kezdte felváltani. A puttony bajrosztrák eredetű szó, 1414-ben fordul először elő a TESZ szerint, hátton hordozható edényként, majd 1533-ban kenyérkosár (itt a híres budai pécekre, zsemlyesütőkre gondolhatunk) vagy egyéb tartóedény értelemben. A puttony mint a szőlő szállítására szolgáló dongás edény, valószínűleg a kontinentális szőlőkultúra eszköze volt, a Dunántúlra Nyugat-Európa irányából származhatott. A ma már kantárral hordott puttonyok archaikusabb típusa lehetett a puttonykampóval, horoggal vállon át szállított puttony, amely a Nyugat-Dunántúlon és a francia, a német, a stájer, az osztrák borvidékeken is ismert volt. Erdélyben a puttony, valószínű szász közvetítéssel, szintén nem ismeretlen, még ha jóval kevesebb udvarházban található is meg, mint a csöbör. Sőt, feltűnő, hogy csak a nagysajóiban találkoztak többjével a leltárkészítők, mégpedig rögtön négy darabbal 1681-ben, míg a többi udvarházban és borvidéken nem!

A MUSTNYERÉS ÉS A BOGYÓTÖRÉS, -ZÚZÁS ESZKÖZEI

A bogytörés és a lényerés legarchaikusabb módja a taposás volt. A lényerés egyedülisége és a prés nem ismerete miatt a kutatás Kelet-Európa, Délkelet-Európa irányába mutató ókori (görög), majd középkori taposásos-fehérborkultúra ismérvének tartja. Taposták a szőlőt a balkáni vörösborkultúra területén is Magyarországon. Ezt a munkát gázolásnak nevezték, jelezve, hogy a kék szőlőtörkölybe beleállva igyekeztek a must színe alá lábbal bedolgozni a felszínre emelkedő bogyóhéjat. Ebben az esetben azonban nem a lényerés, hanem a megfelelő szín elérése volt a cél, hogy a színanyagok minél jobban kimosódjanak a bogyóhéjból és a bogyóhúsból. A taposásos-fehérborkultúrájánál hiányzott és ismeretlen volt a szőlőprés. Szőlőtaposás alkalmanként a prést használó magyarországi szőlővidékeken is ismert volt, de itt általában a faprések medencéiben, melencéiben a préselés előtt törték össze a bogyókat ily módon, vagyis a lényerés szempontjából itt csak másodlagos szerepe volt a taposásnak. Így a XV. század végén a prést használó soproni gazdák is taposták például a szőlőt, de 1705-ben Budán a németeknél is. A Mostler-nek nevezett taposónál jobban már csak a préskezelő Presser-t fizették meg. A munka jelentősége a muszkolást és részben a taposást felváltó darálók térhódításával nőtt meg, mert a lábbal taposás esetében nem lehetett akkora erőt kifejteni, hogy a kocsány szétpréselődjék. Az összetört törkölybe a XIX. századi minőségi bortermelés esetén beletaposták a mustszűrő kosarat, amiből kimeregették vagy kaucsukcsővel kiszívták a színmustot, amiből finomabb bor kaptak, mint az első préselésből, ahol a kocsány, a bogyóhéj és a szőlőmag összetörése miatt keményebb savak is kiáztak és markánssabbá tették a présmustokat, majd pedig ezeket a borokat.

A szőlő kitaposásánál használták a bornyomó kádban (taposó kádban) a bornyomó zsákot,²⁸ ami ritka szövésű, durva vászon volt. Ebbe rakták az összetört szőlőt, majd táncolva a zsákon, kitaposták a szőlő levét. Erdélyben még a XVII–XVIII. században is – a szász szőlőterületeket kivéve – a paraszti szőlők lényerési módja a taposás volt. Tokaj-hegyalján az aszúborok készítésénél is taposózsákban taposták ki az aszú szemekre öntött bort.

²⁸ Uo: p. 50/a–b.

A zsák nélküli elgázolás, tiprás a vörösboros vidékek kék szőlőfajtáinak mustszínnyerését szolgálta. Dél-Magyarországon, a Duna–Tisza közén és Délkelet-Magyarországon is gázolással, tiprással nyerték ki a színt.²⁹

A zúzógépek megjelenésével keményebb borok jelentek meg a XVIII. századi európai borvidékeken. A gépek – bármilyen kezdetlegesek is lehettek az elsők – széjjeltörték még a megfásodott fürtkocsányt is, így abból a mustban ázva kioldódhattak a kellemetlen íz- és aromaanyagok. Mindez a taposás utáni préselésnél is előfordulhatott, de ott külön tudták választani a taposás színmustját a présmusttól. Egy háló kifeszítésével akadályozták meg az első, még fából készült darálóknál, hogy a zúzógépbe kerüljön a kocsány. A hálón keresztül a zúzógépbe kerültek a szőlőbogyók, de a fürtkocsány, a levél fennmaradt a hálón. A bogyózásnak és a darálóknak ilyen jellegű összekapcsolása adta a ma is használatos zúzó-bogyózó gépek őseit. A zúzás, bogyózás és szüret között az a fontos eszközkapcsolat kristályosodott ki, hogy a zúzógéppel, bogyózással együtt a puttony nyert tért a csöbör rovására. A puttonyban nem összetört, muszkolt szőlőfürtök bogyóit a bogyózó gépen könnyen eltávolíthatták a kocsánytól és csak a bogyókat zúzták össze. Ugyanakkor korábban a csöbörben összetört, megmuszkolt szőlőt a must jobb kinyomására zsákban kitaposták, majd pedig présben fejezték be a munkát. Az első munkamenet lényegileg azonos végeredménnyel, de a modernebb, gyorsabb eljárást jelentette. Ezt az egész eszközkapcsolatot a XVIII. század közepi nyugat-európai szőlészet-borászatból merítette a magyar bortechnológia. A csöbrös technológia is hozzájárult a hagyományos délnyugat-, délkelet- és közép-dunántúli, valamint a közép-, kelet-magyarországi borok jellegzetes íz-zamatanyagához és a magasabb savtartalomhoz. A lebogyózást úgy oldották meg, hogy a zúzógép felett álló szitát mozgatták, vagy a szitára öntött fürtöket kúruglával ide-oda húzva-tolva addig dörzsölték, míg a bogyók leestek a kocsányról a hálón. Ilyen bogyózószitát, kacscolót használtak a jobb minőségű borok érdekében az egyházi szőlők présházaiban még az első világháború idején is. Farácsos és sárgarezes hálókat használtak, mert a vasdrótot a must megtámadja, és később a bor esetleg fekete törést kaphatott ettől. A különböző bogyózó rosták és hálók használata nehézkes volt, ezért összekapcsolták a bogyózást a zúzógépbe beszerelt szerkezeti elemmel. Az örlöhengerek fölött egy kis csapokkal ellátott harmadik tengelyt építettek be. A kis csapokba beleakaszódó kocsányról lepergett a szőlőbogyó, és az alsó két, egymás felé forduló örlőhenger ledarálta a bogyókat, a mustot kinyerve. Helyi fúró-faragó mesteremberek, bognárok készítettek leleményes egyszerűséggel ilyen zúzó-bogyózó gépecskéket, majd a magyar ipar is elkezdte a sorozatgyártásukat.

A teljes mustkinyerés egyedüli eszköze, mint említettem, a Duna vonalától nyugatra a szőlőprés volt. A Dunától keletre azonban csak másodlagos funkciója volt a kis, esetleg kerekés présnek, az ún. sajtónak, a *sutúnak*, *sutyúnak*. Ez a névhasználati különbség is jelzi, hogy a Dunától keletre egységesen *sajtónak*, *sutúnak*, *sutyúnak* hívott kisebb préselő eszköz egy más borkultúra területét jelzi, ahol a korábbi évszázadokban prést nem használtak, csak taposással nyerték ki a mustot.³⁰ Ez a lényező technika a Transz-Kaukázus irányába mutató szőlő-borkultúra jellegzetessége volt. Ennek ellenére Erdélyben, a szász szőlőműves területeken, szintén a nagy faprések uralták a pincéket. A hatalmas fapréseket a famunkához értő bognárok, falusi ácsok

²⁹ Összefoglalóan lásd a Dunától keletre: Csoma. 1980. 323–329.

³⁰ Csoma. 1980. 323–335.; Csoma. 1994–1995.

faragták, állították össze. A munka során vagy közben keletkezett hibák kijavítását is legtöbbször ők végezték. Szüret előtt feltétlen javítgatni, erősíteni kellett a préseket, ha azt év közben elhanyagolták. A Dunától keletre elterjedt kisebb sutuk középszerűsége, a faorsó felső vagy alsó részén meghajtottak voltak. Gyengébb kipréselést tettek lehetővé.

A szőlő préselésére majorsági szőlőkben robotmunkát használtak fel. A sokszor túlzottan, hirtelen feszített faprés könnyebben rongálódott. A mai öregek is még hasonló recsegő-ropogó faprésekre emlékeznek. A faprések alakjáról a levéltári adatok szinte semmit sem szólnak. A néprajzi, tipológiai vizsgálatok a prések formáján, használatán kívül több értékes történeti összefüggésre hívták fel a figyelmet. Így például, hogy főleg Délnyugat-Dunántúlon, Horvátország, Stájerország irányában a nagy melencéjű gúzsos, iszalagos bálványos préstípusok terjedtek el, amely típusokat már a római korban is használtak. Ábrázolások, leírások is mutatták ezt. Ezek fejlődésével alakultak ki a garatos prések, ahol a prés előtti melencét a törkölyláda megjelenése nélkülözhetővé tette. Az urasági szőlőkben a prés fejlődésének iránya úgy módosult, hogy itt hatalmasabb eszközökkel sajtolták ki a mustot. A XIX. század elején a Balaton-felvidéken járó Richard Bright angol orvosutazó említett olyan prést, amely 72 ember egésznapos szedését feldolgozta. A Dunától keletre viszonylag későn jelentek meg a paraszti használatú sajtók, amit az összehasonlító történeti-néprajzi vizsgálatok ennek a területnek a kelet-európai borkultúrához kapcsolódásával magyaráznak. Itt a szőlő taposása és nem a préselés jelentette az elsődleges lényerési módot. A sajtók nagyságának további növelését a vaspreszek alkalmazása feleslegessé tette. A nyugat-európai bevált szerkezetű csavarorsós préseket először Werther F. és Vidats István híres pesti gépgyárában kezdték gyártani Magyarországon, a XIX. század közepén.

Érdekes, hogy a vaspres alkalmazása nem mindig és nem mindenhol jelentette a faprés elpusztítását. Több helyen uradalmakban ugyanis először vaspresrel nyomták ki a mustot, majd faprésrel a törkölyt még egyszer. A faprésrel ugyanis nem tudtak hirtelen oly nagy erőt létrehozni, mint a vassal, de a faprés lassú, állandóan fokozódó nyomással még ki tudta préselni a vaspres kosarából kiszedett törkölyben maradt mustot is. A vaspreszek különböző típusai terjedtek el a XIX. század végén. Az ország különböző gépgyáraiból és vasöntődéiből származó gépeket vásároltak a módosabb, általában extraneus, nem helyben lakó birtokosok. A századfordulón már hidraulikus prést is használtak egyes uradalmakban. A vaspreszek tisztítása nagyon fontos volt a must minősége érdekében. Ez azonban sokkal könnyebb is volt, mint a faprés esetében. A régi facsavaros fapréseket munka közben hájjal kellett kenni, hogy ne nyikorogjanak az orsó feszítésénél. Ezért például a Dunántúlon több helyen nyikorgó présnek nevezték ezeket. Az uradalmak mindig elszámoltak hájat a szüreti munkáknál, amit nem táplálkozásra, hanem a faorsó kenésére használtak fel.

Szőlőpreseket nem, vagy alig használtak paraszti gazdaságban Erdélyben sem, amit jelez az összeírásokban a kimondott hiányuk. Nem véletlen, hogy I. Rákóczi György birtokain is alig-alig említettek szőlőprest, itteni nevének sajtót, illetve ha volt is elvéve, az mind uradalmi tulajdonú volt, mint pl. a monorai uradalom sorostélyi gazdaságában: *urasági szőlő sajtóval*.³¹ A prések száma azonban még a XIX. század

³¹ Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Budapest, 1954. 633.

végén is nagyon kevés volt Belső-Erdélyben,³² pedig a rögzített végorsós, Y-bálványos medvesajtónak – mind a magyar, mind a szász területen – a XV. századra visszamenő hagyománya volt.³³ Külön sajtó-, sajtóelőszínekben történt a lényérés. Nem a szláv eredetű préselés, hanem a finnugor sajtó, sajtolás szóval illették a szőlő lényérését. A nemesi udvarházak sajtóelőszíneiben álltak az öreg sajtók a hordókkal, 1646-ban Magyarbükkszőn, 1656-ban Búzásbocsárdon, 1681-ben Nagysajón is, és „Egy sajtóhoz való minden eszköz”, de 1694-ben Borberekén az udvarház felett álló „sajtószin, hat ágasokon álló, koszorúfái, szarufái lécezési készülékkel, szakadozott praestila zsindegyfedél alatt. Vagyon benne és alatt egy nagy öreg sajtó, hozzá való minden requisitumival készen.”³⁴ Ez a prészám viszonylag kevés az udvarházakhoz és a szőlőtermő területekhez képest. Azonban nem meglepő, mert a fő lényeresi mód, mint említettük, a szőlő taposása volt. A bornyomó zsákokat akkor is használhatták, ha sajtó is rendelkezésre állt, mert először ezen taposták ki a szőlőt. 1689. május 7-én Teleki Mihály gazdaságában 4 db bornyomó zsákokat tüntettek fel az összeírók.³⁵ 1690. június 16-án a sorostélyi udvarházban 10 régi és 5 új bornyomó kád állt, amiben a bornyomó zsákkal kikaposták a szőlőt. Emellett 67 új hordó, 52 régi hordó, 50 cseber és 14 bodon (egyfenekű, dongás, a dézsánál kisebb edény) várta, hogy használatba vegyék.³⁶

Erdélytől keletre a taposás volt meghatározó, a sajtó, a prés használata már egyáltalán nem. A Kárpátokon túli területeken, a moldvai csángóknál, majd még keletebbre Moldáviában, a Fekete-tenger vidékén már nem is használták a prést a paraszti gyakorlatban.³⁷

A kipréselt bort Erdélyben ezért mindig külön fel is tüntették, például a Teleki-birtokon. Erre a minősége, a drágasága, az évente változó borkészlet miatt lehetett szükség, hogy megkülönböztethessék a nagy mennyiségű taposott bortól. Úgy tűnik az adatok sokasága alapján, hogy a XVII. század második felében, illetve a végén kezdhettek a szőlőpréselés, ahogy Erdély-szerte hívták, a sajtolás, illetve az eszköz, a sajtó elterjedni. Először az udvarházak, uradalmak majorsági szőlőinek lényéréséhez használták. A préselt, sajtolt borban a savak mennyisége, összetétele az összetört kocsány- és magrészekből adódóan más volt, mint a kikapostott szőlő mustjában. A préselésnél ugyanis több sav és ízanyagot adó rész kerülhetett a mustba, ami keményebbé, eltarthatóbbá tette ezeket a borokat. 1689. április 8-án a Karkóból Szebenbe szállított 101 hordónyi bor közül némelynél külön feltüntették, hogy *sajtolt*, vagyis nem taposott bort tartalmazott. Mindezt valószínűleg

³² 1875-ben Aranyosszéken	21 db
Csíkszéken	–
Háromszéken	–
Marosszéken	266 db
Udvarhelyszéken	24 db
Kőhalomszéken	–
Erdélyben össz:	10 963 db

Keleti Károly: *Magyarország szőlészeti statisztikája*. Budapest, 1875. 102.

³³ Kós Károly: *Népelet és néphagyomány*. Bukarest, 1972. 13.

³⁴ Magyarbükkszőn 1646: B. Nagy Margit. 1973. 80, Búzásbocsárd 1656: Uő: 117, Nagysajó 1681: Uő: 232, Borberek 1694: Uő: 232.

³⁵ MOL. Teleki cs.lvt. 1. cso. p. 36.

³⁶ MOL. Teleki cs. lvt. 2. cso. p. 53.

³⁷ A préshasználatra és nem használatra a taposás kárára vagy előnyére: vö. Vincze István: Magyar borsajtók. In: *Ethnographia*, LXIX. 1958. 1–27.; Uő: Historische Schichten und Kultureinflüsse in der ungarischen Weinkultur (Zur Frage der ethnographischen Systematisierung der ungarischen Weinkultur). In: *Europa et Hungaria*. Budapest, 1965. 173–180.; Uő: A bortárolók történeti formái: verem-dólium-hordó. In: *Ethnographia*, XCV. 1984. 1–10.; Kós Károly: *Moldvai csángók*. Bukarest, 1976. 122.; Csoma Zsigmond: *Szent Vincétől Szent János poharáig*. Budapest, 1989. 37–66.

a minőség miatt, hogy Teleki Mihály vagy vendégei a jobbat kaphassák. Más összeírásokban is mindig feltüntették azt a pár hordót, ami sajtolt bort tartalmazott. Így például a Csengő-dűlő aljában termett szőlő elszállított bora 17. és 18. hordója tartalmazta a 34,4 és a 31 vedernyi préselt bort. Az ösvényen felüli Csengő szőlő 32. és 33. a Csengő szőlő *homlokán* termett 37. hordó és a Csengő tetején termett bor 45. hordójában tüntették csak fel a préselt borokat. De a Nagy Hűvös dűlő szőlőjéből is az 51. elszállított hordó présbort tartalmazott. A következő évben, az 1690. április 28-i majorsági kimutatásban a Csengő szőlő borából 3 hordónyi volt préselt bor a 11 hordónyi szállítmányból.³⁸

A Mikes Mihály csesztvei pincéjében levő borok összeírásánál Göрге István gondviselő a 13. hordóban szintén sajtolt bort tüntetett fel.³⁹ Sajtolt borok listáját adta meg ugyanebben az évben a csernai majorság Csengő szőlő borainál és a Körtvélyes szőlő 38–42. sz. hordójában. 5 hordóban összesen mintegy 167,2 vedernyi sajtolt bort írtak össze.⁴⁰ A karkói uradalomhoz tartozó Csengő szőlő alatti *Új szőlőben* is 6 hordóval 185,65 vedernyi sajtolt bort tüntettek fel.⁴¹ Állításomat, miszerint a sajtolt bor eltarthatóbb volt, nem csak a technológiai ismeretek igazolják, hanem a korabeli ízlés is tanúsítja. 1690-ben a Besztercére szállított borok között szerepelt: „Az Urfi italljára Majorság Sajtolt Bor”, ami egy hordónyi, mintegy 8,35 vedernyi mennyiséget jelentett. Hogy jobb minőségű bor lehetett ez, az is bizonyítja, hogy a következő tétel az úrfi részére szállított muskotálybor volt.⁴²

BORÁSZATI SZAKISMERETEK ÉS ESZKÖZEIK MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN

A XVIII. századi természettudományos ismeretek bővülése nagymértékben hatott a borászati szakismeretre. Főleg a XVIII. század végétől Nyugat-Európában, majd a XIX. század eleje-közepétől a Dunántúlon is megjelenő kisebb mérőeszközök jelzik leglátványosabban ezt a fejlődést. Ezek a kis eszközök a must erjedésében, majd a bor jó körülmények közötti tartásában nagy szerephez jutottak. Tudatos alkalmazásuk a borbiokémia ismereteinek bővülésével terjedt el. Ezen a téren is a magyar borászatnak a nyugat-európai színhez képest majd egy évszázados ütemhátránya alakult ki.⁴³ A feudális érdektelenség a szőlőgondozás munkái után a borkezelésben is éreztette romboló hatását. A XVIII. századi uradalmak borkezelései már különböztek a jobbágyitól, alapvetően az eltérő eszköz- és vegyszerhasználatban, azonban még tudatos természettudományos magyarázattal bíró rendszeres szakmunka nem jellemezte őket. Általában eszköznagyságban, jobb tárolópincékben és hosszú évek tapasztalatát összegyűjtő uradalmi pintér, kulcsár irányításában különbözött az uradalmi borkezelés a jobbágyitól, parasztitól. Így például a saját, allodiális termést a dézsmaborral nem keverték össze, a hordókat rendszeresen töltögették, az apadást pótolták, a seprőről igyekeztek hamarabb fejteni, mint a jobbágyok, fejtés után a hordót kimosták, letörölték.⁴⁴

³⁸ MOL. Teleki lvt. 4.cs. p. 94/a–b.

³⁹ Uo. p. 119.

⁴⁰ Uo: p. 341/a–b.

⁴¹ Uo: 1690.

⁴² Uo: p. 345.

⁴³ Csoma. 1994–1995.

⁴⁴ Csoma. 1994–1995.

A XVIII. század végi francia szakkönyvek hatása és a szakszerűbb bortermelés csakis a jobbágyfelszabadítás, a szőlődezsma és az italmérési monopólium megszüntetésével következett be. A század közepétől a szaksajtó nagy propagandába kezdett a helyes borkezelés népszerűsítésére, így még a közkézen forgó kalendáriumok is rövidebb hosszabb terjedelemben foglalkoztak vele. Az uradalmi pincék a XIX. század közepétől egyre inkább a helyes borkezelés legfőbb példamutatóivá váltak. A borászati ismeretek azonban a nyugat-európai borkészítési ismeretek mögött kullogtak. A jó alapanyagból készült borok 2., 3. osztályúak voltak, a borkezelés a paraszti pincékben egyszerűnek mondható. Karácsony után fejtették először a bort, a módosabb gazdáknál már a „kézitolású pumpa”, a taligás borfejtő gépek is jelzik a nagyobb mennyiségű borkezelést. Azonban réz- és facsapon keresztül nyíltan fejtették a többségnél a bort, a tőtike, a bortölcsér segítségével.

ZÁRT ERJEDÉS, AZ AKONALYUK LEFEDÉSE

A hordóbeli musterjedés idejére az akonalyukat éppen csak letakarták, hogy a keletkező CO_2 eltávozhasson. A korabeli szakirodalom szőlőlevelet, cserépet, lapos követ ajánlott az akonalyukakra. Általában a paraszti pincékben is szőlőlevelet, kukorica-csutkát tettek a hordók akonanyílására. Az 1830-as években tűnnek fel a kotyogók, szintén nyugat-európai hatásra, egyesítve az erjesztőcsövet és a vizesedényt. Ezek praktikusán cserépből, üvegből, cinkből készültek. A Balaton-felvidéken és Zalában, de az ország más területén is a kotyogó vízébe diónagyságú égetett meszet tettek, ami a CO_2 egy részét megkötötte. A zárt erjesztést biztosító eszközök a parasztagazdaságokban azonban a XIX. század végéig sem váltak általánossá. Ugyanis archaikus borstabilizáló, erjedést gátló szerként használták a füstölt szalonnát, disznóhúst, amit a hordóba lógattak, vagy a dongákat kenték be vele. Somlón és a Dunántúlon, Tokaj-hegyalján és máshol is az emléke még él ennek, de a módját és célját már nem ismerik. Valószínűleg a füstölt szalonnát, a sózott húsdarabot antioxidánsként használták, még ha a magyarázatát nem is tudták, amely megakadályozta az erjesztő mikrobák elszaporodását.⁴⁵ A szalonna és a disznóhús felhasználása azonban – a rituális korlátok miatt – a zsidó borkereskedők vásárlását kizárta. A nagymértékű zsidó borfelvásárlás, borvidéken, például Tokaj-hegyalján ezért bukkanhatott elő a XVII. századtól a szalonna használatának tilalma.⁴⁶ A XVIII. század első harmadában készült, a Tokaj-hegyaljai borászati recepteket, borkezelést ismertető kéziratban még többször szerepelt a szalonna felhasználása. Részben hamuval pépessé gyúrva az akonalyuk és dugó bekenésére, az akonalyuk szalonnabőrrel letakarására használták a bor íze és színe megtartásáért. A megzavarodott vagy az erjedéstől mentesített, édesen eltartott mustnál az ecetesedés megelőzésére sós szalonnát lógattak vagy zacskóban eresztették a hordóba. Részben a bor felett lógatták, részben a borba lógatták bele. A szalonnát és a disznóhúst a bornyúlósság és ecetesedés ellen Mátyus István is ajánlotta 1792-ben. Derczeni Derczeni János 1796-ban pedig már a Rajna menti gyakorlatra hivatkozott, ahol a forrni kezdő borba nyers húst vetettek. Nagyváthy János is ismerte talán saját tapasztalatából a szalonnalógatást. Ő az ürmösnek szánt must erjedésének meggátlására tartotta ezt hasznosnak. Máshol a kádárok munkájaként a hordók forró és sós vízzel kimosását és szalonnával erős

⁴⁵ Csoma. 1994–1995.

⁴⁶ Csoma. 1994.

megkenését írta le. A Dunántúlon még 1861-ben a dohos hordók és a dohillatú borok kezelése egyik módjaként szintén szalonna belógatást javasolt a „Dunántúli Társadalmi Közlöny” című újság. A „Falusi Gazda” is a bor forrásakor hordóba, zacskóba belógatott szalonnát javasolt a bor cukrozás nélküli édességének megtartására, vagyis a forrás elkerülésére. Mindenesetre úgy tűnik a fentebb csokorba fogott adatok tükrében, hogy a must-borerjedés meggátlására vagy csökkentésére országosan ismert archaikus eszköztől van szó,⁴⁷ amely az erjesztő mikrobák tevékenységét gátolta, illetve csökkentette. Az egykor általános gyakorlatot a borászati ismeretek fejlődése, illetve a kénezés általánossá válása lassan a feledés homályába szorította. Ezek után érthető az a csácsbozsóki (ma Zalaegerszeg egyik városrésze) vélemény, miszerint kígyót, békát nem tettek a hordóba.

PENÉSZSZAG, A SZAGTALANÍTÁS, ÍZESÍTÉS, ILLATOSÍTÁS ESZKÖZEI

A jobbágy-paraszti borok a hosszú seprőn tartás miatt penészillatot kaphattak, de a nem kellően kitisztított hordóktól is penészszagot kapott a bor. Már 1666-ban is, a devecseri uradalmi pincébe szállított 130 akónyi hegyvambor az uraság szerint annyira rossz volt, hogy 325 forintnyi kárt okozott eladhatatlansága miatt. A kulcsár azzal védekezett, hogy az ispán a rábízott borokat penészes hordóba tette. A somlói pincéknek, elsősorban a dobai oldal borainak erős penészre emlékeztető szaga volt, ami az itteni jobbágy-paraszti szőlők birtoklásának túlsúlya miatt alakulhatott ki a hosszú seprőn tartás és esetleg a nem kellően kitisztított edények miatt. A kellemetlen illat ellen seprű, vagy venyigekévéen át fejtéssel védekeztek. A penészesedés gyakori borhiba volt az elmúlt évszázadokban, amit a javítására írt receptek nagy száma is mutatott. A XVIII. század első felében még enyvvel, szárított bodzavirággal, lasponya- és szegfűvirággal, zsályával, birsalmával, fenyőmaggal, megszelt meleg kenyérral, benedekfüvel orvosolták a penészesedést.⁴⁸ Parragh Gábor jeles XIX. század közepi szakíró a penész és a dohszag ellen a következőket ajánlotta 1857-ben a borosgazdáknak. *„Tegyen az ily beteg boroshordóba a nyavalya elűzése végett, két annyi törkölyt mint rendszeren szokott tenni egy hordóba; ezen törköly a szagot, kellemetlen ízt lefelé vonza; felül pedig alkalmazzon egy bármily lisztből süített forró kenyeret a hordó szájára, fenekén vágván akkora gömbölyű lyukat, hogy a hordó szájára illjen és fölfelé szivhassa s magába vehesse a rosz szagot vagy ízt. Nehány nap mulva fejtse le borát s nem fog ráismerni.”*

A kénezést először 1863-ban a Keszthelyen megjelenő „Dunántúli Társadalmi Közlöny” említette a penész megelőzésére, de az új kenderkőelet is 8 napi ázással eredményesnek tartotta penészszag ellen. A „Néptanítók Lapja” 1873-ban a bodzafa héját javasolta 1 láb hosszan lefejtetni, majd a hordó akonáján 14 napra belógatni, amitől a penészíz és -szag elhagyását remélték. A „Néptanítók Lapja” egyébként ebben az időben több szőlészeti és borászati cikk közlésével próbálta a néptanítók népes táborát okszerű gazdálkodásra megtanítani. A néptanítók így a gazdálkodási ismeretek révén természettudományos ismereteket is szereztek. Molnár István ez idő tájt a törött őszibarackmagot, a csontszenet vagy az égetett kenyérhéjat javasolta a penész ellenszerül. A penész több évszázad évjárait rontotta meg, így a

⁴⁷ Csoma. 1994–1995.

⁴⁸ Ellene védekezés, javítás, európai kitekintéssel, vö: Csoma. 1994–1995.

penészszag elnyomására tett kísérletek, a felhasznált illatosító, szagelnyelő anyagok sokasága is bizonyítja, hogy állandóan fellépő gond volt, a szüret, a feldolgozás, a tárolás tisztátalan körülményei miatt.

Hasonló általános borhiba volt a seprőíz, a földíz, a bagariaíz. Részben a tisztátalan szürettől, részben a kései fejtés, a hosszú ideig seprőn tartás miatt vette át a bor seprőjének illatát, ízét. Korizmicz László az 1860-as évek végén a 30 akós hordajából 3 akó seprőt mosott ki. A délkelet-dunántúli, Balaton-melléki és általában a magyarországi borkezelések egyik legjellegzetesebb különbsége a nyugat-európaiktól és az északnyugat-dunántúliaktól a hosszú seprőntartásban rejlett. A kellemetlen szagok, ízek gyengítésére ajánlotta már 1797-ben a „Vis'gálódó Magyar Gazda”, hogy egy zacskóban búzakorpát kell a hordóba beleengedni. A borok ízesítésére, illatosítására az ókortól kezdve a reneszánszon át a XVIII–XIX. században is sokféle növényt, drogot használtak fel. Alkalmazásuk részben a füves gyógyborok és a csemegeborok ízesítésére használtakkal azonos. Ebben az esetben azonban csak a kommersz borok kellemetlen ízeinek, illatának elhagyása volt a cél. Így használták a bazsalikomot a forrás előtti édes mustba vetve. Málnaszirup, szőlővirág, de vad szamárcsiga (*Fragaria* sp.) csokorba kötött illatos termését is a hordóba lógatták Délnyugat-Dunántúlon és Magyarországon más borvidékeinken is.

Már középkori borfejtésre utaló ábrázolások és adatok mellett Magyarországon a XV. századi északnyugat-dunántúli szőlőterületekről, elsősorban a német származású városi polgárság által lakott városokból vannak borfejtésre adataink *Vostcziecher, Vascziecher, Apcziecher* elnevezéssel. A XVI. századi nyugat-dunántúli uradalmi elszámolásokban a fejtők napszámberé is szerepel. A nyugat-európai borkultúrára ható törökkori borászati regresszió ellenére is, a borászati szakmunkáknál a fejtés megmaradhatott. A XVIII. századi adatok évente egy-két fejtésről szólnak. A Balatontól délnyugatra és északkeletre, az ország középső területén kialakult balkáni vörösborkultúra területének sajátosságai: káciról borfogyasztás, nyílt erjesztés, hordók nem használata miatt a fejtésnek, fejtőeszközöknek nem volt jelentősége. Az első borfejtés idejének elhúzása a dunántúli borpincék általános hibája volt, ezért érezték az angliai borkereskedők földízűnek a magyar borokat. A borokat a jobbágy-paraszti pincékben a seprején hagyták, úgymond „*Hadd szopjon, mint a borjú*”, és általában újév-márciusa előtt nem fejtették a jobbágy-paraszti pincékben. Volt azonban, amikor a mustok „...*Pünkösdig is dolgoztak, és meg nem tisztultak. Azután megindulnak, mivel a' szőlőtökék hajtani kezdenek.*”

A kései lefejtés nyílt fejtéssel párosult, ami ugyan a kellemetlen szagot, ízt kissé kiverte a borból, de a teljesen ki nem erjedt borok újraerjedésnek indulhattak ekkor, a borbetegségek kialakulásának kitéve a nyíltan fejtett bort. A korábbi fejtést, a piac változó kereslete és igénye miatt, az urasági pincékben vezették be minőségmegóvás céljából. 1720. január 17-én Farkas János gazdatiszt engedélyt kért Gyulakesziről Esterházy Józseftől a borok fejtésére. A jó termés miatt a bornak ugyanis nem volt ára, így a korábbiakkal ellentétben nem tudták seprősen eladni. Javasolta ezért a hercegnek, hogy lefejtve tartósabb lesz, később pedig jobb áron eladhatják majd. A fejtés időpontját a még januárban is forró, erjedő újbor miatt csak márciusra javasolta. „... *nem is gondolkodtam anyit, minemű modalitással csinálhatna Ember hasznat vagy pénzt belőlök, most is nagyobb részre a söprejek mind fölljül vagyon, ha Nsgod Méltóságos Gratiatia tartána, talán jo volna martiusban az Söprejekrüll lé vonnyi, és így továbbra ell maradnának, s nem is anyira lenne félő, hogy megh vesztegetődnének.*” 1808. február 9-én a deveçseri provisor a fiscalissal borokat kóstolt

a vásárhelyi számtartónál. „Hat hordóval mintegy 60 Akó vagyon, oó Boroknak tartani eóket haszontalan, csapon kölletik, és mindgyárt le folatni, és ki árulni, ezekbül még lehetne ha el készítettnek 10. és 12 xr-on ki mérni.”

A XIX. század közepén terjedt el Magyarországon a nyugat-európai példák és a szaksajtó hatására az uradalmi pincékben a decemberi nyílt első fejtés, majd zártan tavasszal a második és a szőlő érése előtt a harmadik. A következő években a maradék bort már csak tavasszal és ősszel kellett fejteni. Az így kezelt borok a korábbiaknál és a paraszti kezelésekénél gyengébbek voltak, bagariaízt alig tartalmaztak. 1786. november közepén pl. Devecserbe Káptalanfa, Kolontár és Kajárföld helységekből rendeltek be jobbágyokat. A jobbágy-paraszti pincék borfejtését a Hold állásának figyelembevételével kezdték el, és héberrel, kobaktökkel vagy pedig csapon keresztül fejtettek mindig nyíltan. Urasági préházban a gumi, kaucsuk-cső, bőrcső megjelenéséig a nyílt fejtés mellett már szivornyával, majd francia és német mintára a XVIII. századtól kúposan szűkülő, esztergált, egymásba illeszthető facsöveken keresztül zártan fejtettek. 1859-ben Somlón is az egyik urasági préházban zártan fejtettek az egyik hordóból a másikba „...borfúvóval és csövek segítségével”. Ezek az eszközök azonban még nem borfejtő gépek voltak, hanem csak borfejtéshez használt kézi kis fújtatók. Nyugat-európai ábrázolások a középkor óta ismert, Magyarországon Schams Ferenc közölt ilyen képeket először. Álló borfejtő szivatyúgépet Tersánczky József nagykanizsai jeles bortermelő és szakíró is bemutatott szakkönyvében, majd a Borászati Füzetek 1872-ben taligás, két keréken tolható borfejtő gépet mutatott be. A zárt fejtést pumpával Kosutány Tamás is bemutatta szakkönyvében, majd a rohamos fejlődésnek induló borászati eszköz-gépgyártás a XIX. század végéig kézzel működtetett borfejtő gépek mellett már robbanómotoros és elektromos motorral hajtott fejtőgépeket is piacra dobott. Ezzel az uradalmak borfejtését nagymértékben segítették.

1875-ben már az első magyar készítésű borfejtőgépről adtak hírt a szaklapok. A talicskaszerűen, egy keréken tolható eszköz iránti lanyha kereslet miatt kissé ingerült is volt a gyártó. A Dunántúlon csakis az uradalmi, nemesi szőlőkben használták ezeket. Itt napszámos és bérmunkás pincemunkások dolgoztak velük. A magyarországi gazdáknak drágák voltak ezek a borászati eszközök. Az első típusok működtetéséhez két ember kellett, akik kezükkel mozgatták ide-oda a szivattyú karját. A kisebb hordókból azonban továbbra is szivornyával fejtették le a bort. Ez egy meghajlított cső volt, amelyben külön szipókarésszel lehetett biztosítani, hogy a fejtést akadályozó légoszlop a szivornya csövéből kijöjjön. Csak a magasabb borszint állású helyről lehetett az alacsonyabb felé fejteni. Urasági, nagyobb, ajtós hordóknál kuruglával húzták ki a lefejtett bor seprőjét.

ÖSSZEGZÉS

A szőlészeti-borászati eszközök, szerszámok, gépek történeti, néprajzi vizsgálatánál jól kirajzolódnak a történeti-néprajzi, területi tagolódások. Mindez az egyes nagytájak eltérő eszközhasználatát, az eltérő technológiát, szakmai tudást is tükrözi. Az eltérések oka általában az eltérő bortörténeti különbség, ami a nyugat és a kelet, illetve az észak és a dél közötti különbségre vezethető vissza. A magyarországi kontinentális éghajlatú szőlő-borkultúra mindegyik területhez kapcsolatot, átmenetet mutat. Hol jobban, hol kevésbé dominálónan mutatja ezt a tendenciát. Számtalan

tényező befolyásolta az alapvető eszközök használatát, számos innováció színesítette a szőlő-boreszközök fejlődését.

A történeti elhatároltság és meghatározottság az alapvető és több évszázados technológiák eszközeire vonatkozott, míg a későbbi évszázadok innovációi után a XVIII. századtól először Nyugat-Európában, majd lassan Közép-Európában is bekövetkezett a gépesítés eredményeként mindazoknak a munkát könnyítő szerkezeteknek és gépeknek a gyártása, amelyek a XIX. század közepétől Magyarországon is fokozatosan szériában készültek. Ez a folyamat az innovációs központoknak számító borvidékeken kezdődött, és általában nyugatról kelet felé haladt, a magyarországi német (szász) területek kiemelkedő kezdeményezésével.

The tools of must extraction and processing in the Hungarian grape-wine sector

ZSIGMOND CSOMA

Traditionally the Carpathian Basin was a white grape growing and white wine producing region. In the Carpathian Basin, situated in the north-south and east-west intersection point, the natural, economic and social differences between its regions – the Transdanubia, between the Danube and the Tisza, across the Tisza, Transylvania – resulted in differences in the cultural aspects of wine making. An unusual mixture of influences – of antique Western European roots, the Mediterranean and the Eastern European connections – evolved in the Carpathian Basin with the dominance of different influences at different times. All this resulted in a colourful wine making culture in Hungary, without uniformity.

The author describes the role, types, and historical changes of the 'cseber' (bucket) and the 'puttony' (back-basket) (used for carrying and measuring grapes) starting from the Middle Ages. The generally used tools of must extraction and grape berry crushing were trampling in vats and bags to the east of the Danube and the use of big wooden presses to the west. The crusher-stemmer machines, which were innovative tools originating from Western Europe, were used on estates at the beginning of the 19th century in Hungary.

To the east of the Danube the small press called *sajtó*, *sutú*, *sutyú*, sometimes equipped with a wheel, had secondary function.

The increase of scientific knowledge greatly affected wine growing. In Western Europe, from the end of the 18th century and in Transdanubia, from the beginning of the 19th century, the appearance of the smaller measuring devices indicated development. The small tools played an important role in the fermentation of must and in keeping the wine in good condition. The conscious use of these tools spread with the expansion of biochemical knowledge. Hungarian wine growing had almost a hundred-year-old handicap in this regard compared to Western European standards. The feudal disinterest affected negatively the work related to the attendance of grape vines, as well as the treatment of the wine. In case of the richer vine-growers the racking activity with the use of hand-operated pumps and barrowed pumps in the middle of the 19th century show that larger quantities of

wine were handled. In most cases the wine was racked with the use of copper and wood pumps and rectangular funnels called 'tőtike'.

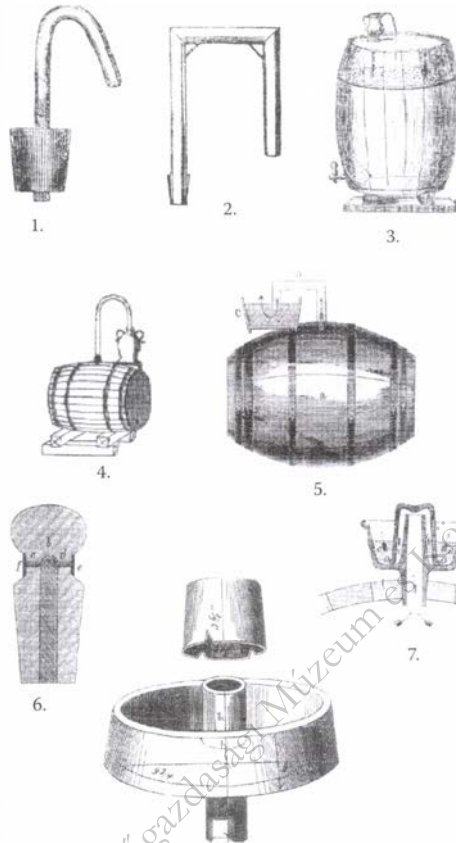
During the time of fermentation without air in the barrels the bung hole was barely covered in order to allow carbon-dioxide to pass. Expert literature suggested the use of grape leaf, tile, or a flat stone to be put on the bung hole. Generally in peasant wine cellars a grape leaf or a corn-cob was used. In the 1830's, due to Western European influence, the hydraulic valve was used, which was made of tile, glass, or zinc.

The historical and ethnographical examination of utensils, tools and machines of the grape and wine growing show historical-ethnographical and territorial divisions. All this indicates the use of different tools in different regions revealing the difference in technology and workmanship.

Historical differences and characteristics apply to tools of basic and age-long technologies. After the 18th century, following hundreds of years of innovation, first in Western Europe, then slowly in Central Europe, mechanization resulted in the production of machines and mechanisms to make work easier. By the middle of the 19th century these machines were produced in great number in Hungary. This process began and progressed in the innovative regions from west to east and from north to south upon the initiative of the German (Saxon) regions.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Intézet

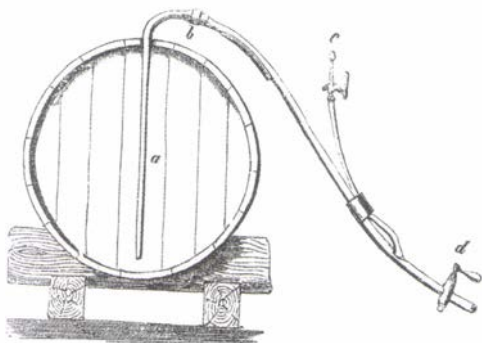

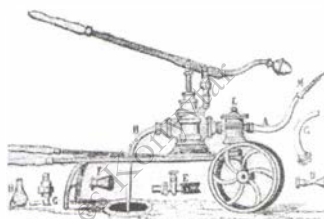
1. Erjesztőcső rajza 1869-ben Nagykanizsáról, a helyi állatorvos rajza. Tersánczky József. 1869. 103. Közzétette: Csoma. 1994-1995. 225.
2. Erjesztőcső rajza 1842-ben. Magyar Gazda 1842. 1081. Közzétette: Csoma. 1994-1995. 225.
3. Zárt erjesztés a XIX. század első harmadában. Schams Ferenc rajza alapján közzétette: Csoma. 1994-1995. 225.
4. Zárt erjedés a XIX. század első harmadában. Schams Ferenc 1835. rajza alapján közzétette: Csoma. 1994-1995. 225.
5. Erjesztőcsöves hordó, 1885-ben. Politikai Újdonságok 1885. 584. Közzétette: Csoma. 1994-1995. 225.
6. Erjesztődugó, a levegőtől elzáró gumigyűrűvel (f, e), Magyaróvár. Kosutány Tamás 1873. 54. rajza után közzétette: Csoma. 1994-1995. 226.
7. Kotyogók cserépedényként. A nagyobb rajz a nagykanizsai állatorvos rajza 1869-ben. Közzétette: Csoma. A zalakarosi szőlő. 160. (Zalakaros). A kisebb az un. „rajnamelléki erjcső” 1873. évi rajza Kosutány Tamás 1873. 51/4. ábra után. Közzétette: Csoma. 1994-1995. 226.

1.

2.

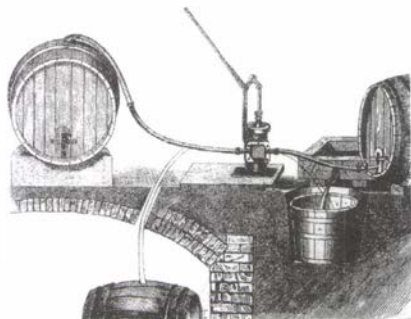

Borlefejtéshez!
ajánlom legjobh szerkesztő

Bor-
szivattyúimat
valamint a
borászok által
használt legújabb
kultúrát,
cővárákat,
frögyanta-
fűzőket to-
vábbá szűrő-tesszűket, palack-
töltő-gépet, dugószele-
gépet, valamint az összes pincze-
gazdálkodásban szükséges
eszközöket.

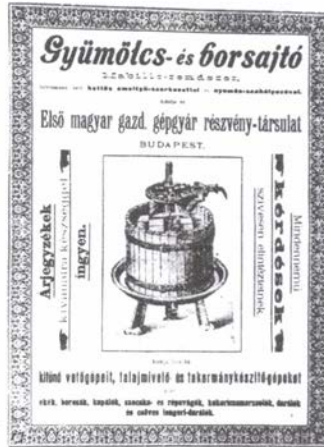
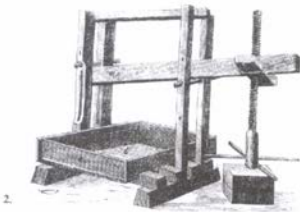
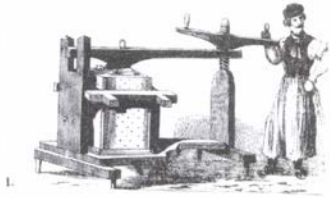
Nagy Ignác, Budapest,
VII. ker., Rombach-utca 7. sz.
Képes árajegyzék ingyen és bérmentve.

3.

5.

1. Pincemunka egy középkori pincében, a zárt fejtés ábrázolásával Crescentius 1529-ben kiadott, Magyarországon is ismert könyvéből (London, British Múzeum). Közzétette: Csoma-Balogh. 2000. 406.
2. Zárt fejtés szivornyával 1869-ben. A nagykanizsai állatorvos, Tersánck József rajza. Közzétette: Csoma. A zalakárosi szőlő. 152. (Zalakaros)
3. Borfejtőgép hirdetése, 1888. Borászati Lapok 1888. 6. 3. ábra. Közzétette: Csoma. 1994-1995. 241.
4. Borfejtőgép 1872-ben. Borászati Füzetek 1872. III. 181. Közzétette: Csoma. 1994-1995. 241.
5. A zárt fejtés eszközei a XIX. század közepén. Tersánck József 1869 után közzétette: Csoma. A zalakárosi szőlő. 150. (Zalakaros)

1. Parasztruhás préselő férfi 1869-ben, Nagykanizsa környékén. Tersáncký József állatorvos rajza után közzétette: Csoma. A zalakarosi szőlő. 143.
2. Gúzsos, bálványos-végorsós nagy prés és taposó famelencéje préskosár nélkül. Délnyugat-Magyarországon, Horvátországban, Stájerország irányában elterjedt, az ókori egykarú emelő elvén működő faprés 1869-ban. A préskosarat iszalagból (*Clematis sp.*) font fonadék helyettesítette. A nagykanizsai állatorvos rajza, közzétette: Csoma. A zalakarosi szőlő. 144.
3. Vasprés hirdetés az 1890-es évekből. Közzétette: Csoma–Balogh. 2000. 334.

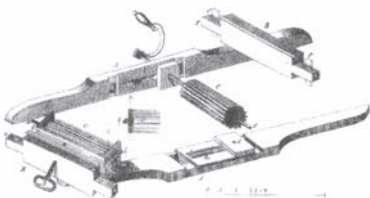
1. Szőlő bogyózása és bogyótörése Franciaországban a XVIII. század végén. In: Theoretisch-practische... 1804. I. tábla. 9. kép. Közli: Csoma. 1994–1995. 207.

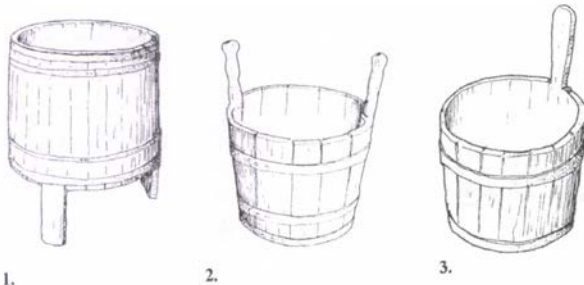
2. Ágas elágazású bogyótörő és törkölyszűrő a bogyórészek akonalyuktól történő távoltartásra, Bóni-hegy, Murakeresztúr. Közli Seemayer Vilibád után Csoma. 1994–1995. 207.

3. Szőlőzúzógép, mint innováció a XVIII. századi dél-német területekről terjedt el, Magyarországon csak a XIX. század elején jelent meg, egy pesti német zongoragyártó készítette az első példányt.

4. Esslingeni (Dél-Németország) kézi szőlődaráló, 1843-ban a Közhasznú Honi Vezér ... Kalendárium című lap mutatta be először Magyarországon. Közli: Csoma. 1994–1995. 208.

5. Szőlő-zúzó gép szerkezete, amit „szőlőmalom”-nak is hívtak, a taposás munkáját helyettesítette, illetve a lé-mustnyerést megkönnyítette. 1869-ben, a nagykanizsai állatorvos kiadta: Tersáncký József: A jobb szőlőművelés, borkészítés és pinczegazdálkodás korszerű könyve” című könyvében. Közli: Csoma. A zalakarosi szőlő. 142. (Zalakaros).

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

1. Taposókád, Erdőbénye. Tokaj-hegyalján a szőlő lényerésének általános formája a taposás volt, taposókádban és taposózsákban. A prések, sajtók használatának itt paraszti gyakorlata szinte nincs, az uradalmakban is csak a XVII. századtól használták őket. Vö: Balassa Iván: Tokaj szőleje és bora. Sátoraljaiújhely. 1991. 395. rajza.
- 2-3. Kétfülű meregető, ami vidékenként eltérően, félmetszés, fertálysajtár néven is ismert, dongás must- és folyadékmerő edény, amit Tokaj-hegyalján aszúbogyók szedésére-gyűjtésére is használtak. Balassa Iván. 1991. 382. Az egyfülű meregető, ami védéenként káforka, fickó néven is ismert, Tokaj-hegyalján aszúbogyó gyűjtésre is felhasználták.
4. Erdőbényén, Tokaj-hegyalján kádicskának nevezett, Somlón-Dunántúlon „seggenülőnek”, bocskának, Sopronban Bottich-nak hívott dongás egyfenekű edény rajza Balassa Iván. 1991. 396 után.
5. Erdőbényén, Tokaj-hegyalján és a Dunától keletre livónak, lihó-léhónak hívott, Dunántúlon tölcsér, töltike néven ismert dongás, lábas edény a must hordóba töltésére, a hordó akonalyuka fölé fektetett eszköz, Balassa Iván. 1991. 396. után.
6. Szőlőzúzásra-törésre használt egyfenekű kád és csömöszőlő, szőlőtörő rúd az erdélyi Százsmuzsnán, a Nagyküküllő mellett. Dr. Kós Károly rajzát felhasználta Csávossy György: Jó boroknak szép hazája, Erdély. Hagyományok, hungarikumok az erélyi borkultúrában című könyvében. Budapest, 2002. 55.
7. Szüretelés és must-bortárolás eszközei az Erdélyi-hegyalja területéről, Csávossy György. 2002. 56. rajza után.

A paprikatermesztés eszközei a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban

NAGY ÁGOTA

*„Az ereszek alatt, a kerítések fölött, a fákon és galambdúcokon
mindenütt paprikafüzérek. Valami olyan egzotikus dísz ez,
hogy ennek kedvéért idegenforgalmat lehetne indítani Kalkuttától
és Londontól kezdve akárhonnán, mert ez valami csodálatos
specialitás. Gyönyörű. Elképzelhetetlenül szép a paprika díszfalusi udvar.”¹*

Móricz Zsigmond

PAPRIKÁS KIÁLLÍTÁSOK A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUMBAN

A paprikatermesztés – ezen belül a fűszerpaprika termesztése – sajátos magyarországi helyzete folytán a zöldségtermesztés önálló része, egyedi termesztéstechnológiával. A szigorúan behatárolt két körzet – a szegedi és a kalocsai – külön-külön jellemző eszközzel és termesztési módszerekkel rendelkezik. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum fontos feladata a hungarikumok közt számon tartott fűszerpaprika termesztésének, eszközzel és módszerekkel bemutatása és őrzése.

A paprika termelési érték szempontjából a legfontosabb zöldségnövény, termőterülete is a legnagyobbak közé tartozik. A zöldpaprikát szántóföldön 10-12 ezer, a fűszerpaprikát 7-8 ezer ha-on termeljük.² Jóllehet a fűszer- és zöldpaprika termesztése – különösen a magvetés, palántázás, növényápolás tekintetében – sok közös elemet tartalmaz, a betakarítás és feldolgozás terén már jelentős különbségek mutatkoznak. Mivel a zöldpaprikára vonatkozó ismeretanyag az általános zöldségtermesztés részeként tűnik fel mind a köztudatban, mind a szakirodalomban, jelen kötetben csak a fűszerpaprika-termesztés eszközzel foglalkozunk.

A múzeum több mint száz éves története során számos lehetőséget talált e téma bemutatására, nyomon követve a híres fűszernövény útját napjainkig, amikor már a hungarikumok sorát erősíti.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum (kezdetben Gazdasági Múzeum) legelső, 1897-es tájékoztató füzetének címlapján olvasható sorok tanúsága szerint a múzeum kezdettől fogva az agrártárcához tartozott. Bizonyára e ténynek is köszönhető, hogy gazdasági egyesületek, gazdák, a földművelésügy és kertészet irányába elkötelezett személyek adományából álltak össze az első kiállítások. A kiállítási egységeket akkoriban római számokkal különböztették meg. A növénytermelés témakörében a XIV–XVII. számú termekben a leggyakoribb gazdasági magvak gyűjteményét, kalászyűjteményeket, gyökérpreparátumokat, gyomnövények herbáriumait állított

¹ Móricz Zsigmond: *Gyalogolni jó*. 1952. 245.

² Cselötey László–Csider László–Csáky Antal: *Kertészet*. Budapest, 1978. 204.

ták ki. A XVIII–XIX. számú szobák adtak otthont a kereskedelmi növényeknek, az itt következő elrendezésben: „A komlómivelésre vonatkozó modellek (Biedermann Rezső lovag ajándéka). – Kender és len, félig és egészen kikészítve. – Czirok, nád, sikárfű, *paprika*, olajnövények stb.”³

1934-ben rendezték hazánkban a XVI. Nemzetközi Mezőgazdasági Kongresszust, s ennek tiszteletére a múzeum kiállításait is újjászervezték. Az egyik kis teremben a híres magyar *paprikát* s a hozzá kapcsolódó tárgyakat mutatták be. A kalocsai és szegedi paprikatermesztő vidéket stílusosan egy-egy népviseletbe öltöztetett menyecske szimbolizálta. A fontosabb művelőeszközök, egy paprikaőrő malom modellje, szárító, egy paprikaminősítő laboratórium berendezése, a paprika mint gazdag C-vitamin-forrás népszerűsítése mind helyett kapott a kiállításban.⁴

Sajnos, e korai időszakból származó eszközök – a múzeum többi gyűjteményében őrzött tárgyakkal együtt – a második világháború, illetve az 1956-os forradalom során szinte teljes mértékben megsemmisültek. A múzeumunkban őrzött paprikával kapcsolatos tárgyak az 1960-as évektől kerültek ide, jóarészt Barbarits Lajos, Patay Árpád és Pál Istvánné gyűjtőmunkájának köszönhetően. E tárgyak nem csupán a termesztésre és feldolgozásra korlátozódnak, hanem a piacozás, csomagolás eszközeit is magukban foglalják.

A kalocsai és szegedi paprikatermesztő körzet helyi bemutatása is a Magyar Mezőgazdasági Múzeum rendezésében látható, illetve volt látható, Kalocsán 1977-től napjainkig, Szeged-Szentmihálytelken pedig 1978-tól 1988-ig.⁵

1972-ben az időszaki kiállítások közül a legtöbb látogatója – 20 000 fő – „A magyar fűszerpaprika” című kiállításnak volt. A kiállítás, bár időszaki kiállításnak épült, rendkívül igényes és részletes, mindenre kiterjedő bemutatását adta a paprikának, s az alábbi témaköröket fejtette ki részletesen: A paprika termesztésének kialakulása, elterjedése. Botanikai ismertetése, éghajlati-, talaj- és tápanyag-igénye, a táplálkozásban betöltött szerepe, kémiai összetétele. A fűszerpaprika termesztésének hazai kialakulása, termesztési körzetek. Vetés, ápolás, betakarítás. A hagyományos feldolgozás, jellegzetes eszközök (mozsár, külű). A fűszerpaprika nemesítése, a szegedi és kalocsai fűszerpaprika nemesítésének kialakulása, akkori helyzete, a nemesített fajták s azok jellemzése. A paprika ipari feldolgozása. A Kalocsai Konzerv- és Paprikafeldolgozó Vállalat. A Szegedi Konzerv- és Paprikafeldolgozó Vállalat. A Konzerv- és Paprikaipari Kutató Intézet. Az állami minőségellenőrzés. A paprikakereskedelem, export és versenytársak. (Ekkoriban még nagy hangsúlyt fektettek a rendezők az oktatásra, és a paprika termesztéstechnológiáját részletesen, kézikönyvszerűen adták meg. A leggyakoribb betegségeit és az ellenük való védekezés lehetséges módjait is szinte növényvédelmi tanácsadás pontosságával sorolták fel.)⁶

1992-ben világszerte megemlékeztek Amerika felfedezésének 500. évfordulójáról. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum fél éven át nyitva tartó időszaki kiállítást szentelt az eseménynek, „Amerikából jöttünk. Növények és állatok az Újvilágból”

³ Nagy Ágota: A növénytermesztési kiállítások története. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 2005–2007. 81.

⁴ Uo. 83.

⁵ Uo. 85.

⁶ Uo. 85.

címmel, ahol a közismert amerikai eredetű növények (burgonya, kukorica, dohány, paradicsom, bab, tök, kakaó) mellett a paprika fő helyen szerepelt.⁷

1995-ben a IX. Eucarpia (nemzetközi paprika és tojásgyümölcs genetikai és termesztési) konferenciának Magyarország adott otthont. Ebből az alkalomból kérték fel a múzeumot egy paprikatörténeti időszak kiállítás rendezésére. A kiállítás „A paprika története Magyarországon” címmel fogadta a konferencia résztvevőit, később pedig minden múzeumlátogatót, csaknem fél éven át. Ez a történeti bemutató előfutára lett három egymást követő év paprikakiállításainak. Ezek szintén felkérésre készültek; a Paprika Terméktanács hároméves programjának kiegészítéseként, rendezvényeik kísérő kiállításaként jelentek meg. A kiállítások témáját is megjelölték; így az első egy általános ismeretterjesztés volt, a második a paprika képzőművészetben történő megjelenését mutatta be, a harmadik pedig a paprika gyógyításban betöltött szerepét elemezte. Minden évben szeptember végén nyíltak a kiállítások, 1998-tól 2000-ig. Az egyes kiállítások címei „Újvilágtól az új hazáig”, „Több, mint fűszer,” illetve „Paprikapatika” voltak. Az utóbbiban helyet kapott Szent-Györgyi Albert szegedi kutatólaboratóriumának egy részlete, paprikával kapcsolatos C-vitamin-kutatásainak eredménye, de a kiállítás kitért a paprika népi gyógyászatban és kozmetikában betöltött szerepére is. 2001-ben Szentendrén, a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban vándorkiállítás formájában ugyancsak szerepelt a Paprikapatika.⁸

A PAPIKA HAZAI ELTERJEDÉSE ÉS TERMESZTÉSE

A paprika (*Capsicum annum* L.) amerikai eredete ellenére hazánkban vált híressé. Számos hazai forrás Zrínyi Miklós nevelőanyját, Széchy Margitot nevezi meg, mint aki itthon elsőként szerezte be a XVI. század közepe táján növényritkaságnak számító paprikát, hogy 1570-ben kertjében termessze azt. Paprika néven először Jambressich András 1742-es latin–horvát szótárában találkozhatunk vele;⁹ s az e néven nevezett növény elemző leírását először Csapó József debreceni orvosdoktor 1775-ös „Új füves és virágos magyar kert” című művében olvashatjuk. „Török-bors, Paprika, Kerti-bors [...] Ezt kertekben termesztik, és a' piros hosszú gyümölteit a' paraszt emberek porrá törik, és eledeleiket avval borsozzák. Hasznára nézve egyebet nem írhatok felőle, hanem hogy igen erős eszköz ez, és ember vérért igen meghevíti. Egyébként ha etetbe vetik a' paprikát, az töle erősebb és tartosabb lészen.”¹⁰

Érdekes, hogy családnévként már jóval korábban feltűnik a paprika szó, például Csanádon az 1703-ban készített összeírásban szerepelt egy Paprika István nevű jobbágy, Kalocsán pedig 1766-ban említenek Paprika Mihály nevű gulyást.¹¹

Klasszikus hazai termőtájakon nemzedékeken átöröklődően őrizték a termesztés és feldolgozás csínját-bínját, s így a paprika termesztése biztos megélhetést nyújtott sok családnak. Napjainkban – a rendszerváltást megelőző nagyüzemi módszerek szükségszerű térhódítása miatt – már egyre kevesebben adják át az utódoknak a régmúlt ismeretanyagát, éppen ezért képviselnek különös értéket a múzeumban őrzött, adatolt és jegyzetekkel ellátott tárgyak.

⁷ Uo. 88.

⁸ Uo. 88.

⁹ Somos András: *A paprika*. Budapest, 1981. 14.

¹⁰ Csapó József: *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775. 283-284.

¹¹ Bárh János: A Kalocsa környéki ártéri kertek. In: *Agrártörténeti Szemle*, XVI. 1974. 223.

Legkorábban Szeged környékén indult meg a paprika termesztése az 1700-as évek közepén. Ezzel csaknem egy időben kezdődött a Kalocsa környéki fűszerpaprika-termesztés is. A kezdeti időszakban jelentős különbség mutatkozott abban, hogy Szeged környékén a korábbi időkben divott dohánytermesztés tönkremenetele után az addigi dohánykertészekből alakult ki a paprikatermesztők csoportja, a kalocsai Sárköz népénél viszont a kertészkedés új ágaként lépett be a vörös- és fokhagyma termesztése mellé a paprikatermesztés.¹²

Szeged környékén a hidegágyi palántanevelés volt általános, míg Kalocsa vidékén inkább a takarással védhető langyoságy terjedt el.

A Kalocsa vidéki paprikatermesztés kezdetben Bátya, Foktó, Fajs, Érsekcsanád, Uszód, Géderlak homokos, löszös laza talajain alakult ki. Az itteni hagyományos termesztés eszközeit Simonyi Jenő 1882-es földrajzi leírásából alaposan megismerhetjük.¹³ Bárth János is az ő szavaival közli: „A dunamenti helységekben a konyhakertészet uralkodik. A fajsziak a paprikatermelésből gazdagok, csaknem kizárólag azt termelnek. A paprikát ők maguk törik meg famozsárban, amit külön-neveznek, de őrletik is a szárazmalomban, milyen van hús is a helységben. Örletnek paprikát a magjával – akkor fehéres és erős, vagy magja nélkül – akkor pirosabb és gyengébb. A megörölt paprikát finom rostán megrostálják, és a rostában maradt rész újra a garatba megy őrlés alá. Ezt addig teszik, míg a rosta mindent át nem ereszt. Minden udvarban van 2-3 méter széles és 5-6 méter hosszú, alacsony sövényvel kerített hely, némely udvarban 2-3 is. Ott növesztik a paprika palántát. Rendesen befedik a palántás ágyat hálóval, hogy a baromfi kárt ne tegyen benne. Nemcsak Fajson, hanem a környéken mindenütt sok paprika terem, pedig első rendű. A kalocsai piacon úgy állnak hetivásárkor az eladók a paprikával (mind aszszony), mint máshol a gabonával.”

A szegedi termesztés ősfészke a szegedi Alsóváros, illetve Röske, Szentmihálytelek, valamint a szegedi tanyavilág déli, alsóvárosiaktól benépesült része, főleg a Feketeszél, Domaszék, Nagyszéksós, nyugatra pedig Zákány, Mórahalom.

Bálint Sándor – mára már klasszikussá vált – „A szegedi paprika” című könyvében mindenre kiterjedő leírását adja a paprika termesztésének.¹⁴

A termelés két fő részből áll: a ház körüli palántanevelésből, illetve a szántóföldi művelésből. A családi összedolgozás példáját követhetjük nyomon a termesztés egyes mozzanatait megfigyelve. A legapróbbtól a legidősebbig mindenki kivette a részét a munkából.

A magot az e célra külön rakott, legszebb, legegészségesebb csövekből teszik félre a palántázáshoz. Ezt magnakvaló paprikának, röviden magnakvalónak hívják. A megfelelően előkészített, áztatott magot az előző ősszel megrágyázott területre vetik el. Az útalómadzag segítségével, mely 8–16 m hosszú, két végén hegyes végű botra kötözött zsineg, kijelölik az ágyakat. A nem egészen egy méter széles ágyak között 20–25 cm széles művelőút marad, ahonnan a későbbiekben a növényápolási munkák (kapálás, locsolás, gyomlálás) elvégezhetők.¹⁵ A kapálás után a földet vastag fogú gereblyével egyengetik el, majd a tapicskoló segítségével kíméletesen ledöngölik, hogy egyenletesen sima legyen. A tapicskoló egy nyélre rögzített, 25x60

¹² Somos András: *A paprika. Magyarország Kultúrflórája*. 13. füzet. Budapest, 1985. 46.

¹³ Bárth János: A Kalocsa környéki ártéri kertek. In: *Agrártörténeti Szemle*, XVI. 1974. 223.

¹⁴ Bálint Sándor: *A szegedi paprika*. Budapest, 1962. 43.

¹⁵ Uo. 44.

cm-es vízszintes deszkalap. Ha a föld nagyon száraz, magvetés előtt meglocsolják. 10 m²-re 1 liternyi csírásmagot számítanak.¹⁶ A vetést locsolás és trágyázás követi. A palánta 7-8 hét alatt fejlődik ki. Az éjszakai fagyok ellen az ágyak között olykor tüzet raktak, vagy kukoricaszárral, gyékénnyel, szalmával hintették be az ágyakat. A palántaágy szélébe egyéb zöldségfélét (karalábé, paradicsom, saláta) vagy kukoricát vetettek. Ezek a palánta felszedése után helyben maradvá hoztak termést. Május második felétől kerül sor a paprikaultetésre vagy rakodásra, mely a termesztés egyik legjelentősebb mozzanata. Általában június közepére végeznek vele, „ezen túl már nem érdemes, mert eljárt rajta az idő.” A paprikapalánta akkor alkalmas az ültetésre, ha hasilevele (legalsó, legelőször sarjadzó két sziklevele) elsárgul, és nyolcadik levele is kihajt. A palántákat késő délután kell felszedni, az ültetést megelőző napon. A szedés kisszéken ülve, vagy guggolva történik, egy vizes zsádkarabbal bélelt keskeny peremű nagyméretű ládába, a „kole”-ba. A kole szélessége egy méter, hossza két méter, magassága 15-20 cm. A palánták gyökere a vizes zsákra kerül, így frissen marad ültetésig. Éjszakára a szabadban marad, jól belocsolva. Hajnalban veszi kezdetét az ültetés, ahol mindenki, aki csak tud, dolgozik, mivel fontos, hogy minél gyorsabban földbe kerüljön a növény.

A palántázás az útalással kezdődik, melynek eszköze az útalógereblye. Ennek segítségével a földet először hosszában, majd keresztben fölgereblyézik. A nyomvonalak kereszteződése jelöli ki a palánta helyét, melyet a lukfúróval vagy lyukfúróval előkészített lyukba helyeznek. Eső után ez gyorsan megy, száraz időben azonban a locsolás igencsak meglasztja a munkálatokat, mivel minden egyes előkészített lyukba bele kell locsolni. A paprikatövek hosszában 50-60 cm-re, szélében 30-40 cm-re vannak egymástól. „Magához az ültetéshez *rakók*, *rakodók*, *paprikarakodók* és *hányók*, *palántahányók* kellenek. A palántarakás a legfárasztóbb munkák egyike. Egész nap megtört derékkel kell dolgozni. Csak életerős fiatal férfiak, nők bírják, de a rakodás végére lefogynak ők is. [...] A hányók egy-egy *hónalj* nedves gyökerű palántát vesznek ki a koleből és 3-4 szálanként az útalóval kijelölt hely baloldalára szórják, hogy a rakónak kezére essék, és vigyáznak, hogy az egyes szálak ne hulljanak szét. Ez a haladást késlelteti. Mindig csak 5-6 tövel előzik meg a rakót, mert különben a palánta gyökere felszáradna.

A rakónak saját *fűrűje* van, amelynek fogásához a keze már hozzászokott. A *fafűrűt* félórával a munka előtt be szokták áztatni, hogy ne törje annyira a markukat. Ezt a paprikaultető fűrőt bognár faragja, a hegyét olykor vékony acéllal burkoltatják be a kovácsnál. [...] Régebben használatos volt a *bulgárfűrű* is, amely nem két darab fából: hegyből és fogóból van összeesztegályozva, hanem sokkal egyszerűbb: egy darab, könnyen megmarkolható görbe fa, amelynek hosszabb vége ki van hegyezve.”¹⁷

A locsoláshoz szükséges vizet *kancahordóban* (tető nélküli hordó) szállították a helyszínre, amiből a vízmerő *cserpákkal* vették ki a vizet. Ahogy a szükség kívánta, a rózsás vagy a rózsátlan locsolót használták az egyes munkafázisoknál. A palántázásra előkészített lyukba rózsátlan locsolóval, a gyenge, fiatal palántákra az enyhe permetet adó rózsás locsolóval kellett a vizet kijuttatni.

Az ültetés után 3-6 nap múlva következik a pótlás vagy fódozás, a sérült, elszáradt palántákat pótolják ilyenkor. Rá egy hétre beszélünk újításról, azaz első kapá-

¹⁶ Uo. 45.

¹⁷ Uo. 51.

lásról, melyet kézi kapával végeztek. Az 1960-as években a sorokat hosszában lókapával, keresztben kézikapával művelték. Új kifejezésnek számított a „pétítés”, azaz a pétisó kijuttatása, mely az újítást követte. Még két kapálás következett, a második aratás után, a harmadikra augusztus eleje táján került sor.¹⁸

A paprikaszedés vagy paprikaszüret eleinte szeptember elején, később már augusztus második felétől vette kezdetét. A hagyományos paprikaszüret kézzel történik. A szedők a paprikautakat garabollyal (karoskosár) a kezükben veszik sorra, és a leszedett paprikát zsákba gyűjtik. Otthon az eresz alatt vagy az udvaron szétterítve szárítják, mielőtt a fűzésre sor kerülne.¹⁹

PAPRIKAFELDOLGOZÁS

A szedést követő fűzés már a paprika feldolgozási munkáinak kezdetét jelenti. Akkor lehet elkezdni, ha a paprika már megsziikkadt, csutkája megfonnyadt. A fűzés a paprikahalom mellett ülte, fűzőtű segítségével történik. A fűzők általában asszonyok. A fűzőtű 20 cm hosszú acéltű, a zsinag kb. 5 m hosszú. Erre fűzik fel csillag alakban a csumájuknál a paprikákat. A kész zsinaget két végén összekötik, ebből lesz a fűzér. Fele ekkora a fonál, melyet fűzés után szintén két végén összekötnek. A fonalfűzés kalocsai szokás, de azon kevés hatások egyike, melyet a szegedi paprikások elfogadnak. Előnye, hogy könnyebb, és rövidege miatt jobban kezelhető. Mielőtt az eresz alá kerülnek a fűzerek, a kert védett, napos részében különféle állványokon szárítják őket. Egyik ilyen alkalmatosság a *szérgyia*, amely két villásvégű, egymástól 3–5 méternyi távolságra a földbe ásott akácoszlopból és a rajta keresztülvetett rúdból, az ún. *paprikarúdból* áll.

A fűzerek szárítását azután kemeńcével vagy a hamarabb, s nagyobb meleget adó dobkályhával végezték be. A csörgőse száradt paprikákat zsákba tették, és mint a szőlőt, úgy taposták meg. Az így összetört paprikahüvelyek rostára kerültek. Az erős részek porrá törtek, így a rostán áthullottak, míg a darabosabb rész fennmaradt a lyukakon. Ez utóbbinak *csörmő* a neve, míg az előző a *láng*.

A másik, általánosabb módszer szerint a megszáradt hüvelyeket rögtön egy *külű*, *paprikakülű*, *külülő*, *paprikaló*, *külűbak* nevű törőszerkezetbe rakták. A külű tulajdonképpen egy nagyméretű, emelőszerkezettel ellátott mozsár, mely a kétkarú emelő mintájára működött. A törés folyamán itt is keletkezett láng és csörmő. A csörmőt még néhányszor visszahelyezték a mozsárba, miután a lángtól az egymást követő szítalások után elválasztották. Az első szítalás után keletkezett láng volt a legerősebb.²⁰ Természetesen használatosak voltak a kisebb, kézi törővel működő, különféle formájú és anyagú mozsarak is.

Az édes paprika előállítására a XIX. század közepétől alkalmazták az ún. *csipedést*. A csipedés lényege, hogy a hüvelyeket törés előtt lecsipedesték a csutkáról. Ezzel az eljárással sikerült az erős-csipős ízt csökkenteni, ami állandó problémája volt a paprika fűszerként történő felhasználásának. A lecsipedett paprikát *furkóval* ládában vagy az e célra készült vasrámban összetörték, és örletni vitték. Kezdetben az örletést vízimalmokban, illetve szélmalmokban, szárazmalmokban végezték. A szegedi Pálffy-testvéreknek köszönhetően 1859-ben épült meg az első gőzmalom,

¹⁸ Uo. 53.

¹⁹ Uo. 56.

²⁰ Uo. 64.

melyet paprika őrlésre használtak.²¹ A testvérek – János és Balázs – 1874-ben szabadalmat kaptak egy új találmányukra, mely paprikakészítő, őrlő- és finomítógép volt egyben.

A csípmentes paprika előállítására egy különleges eljárást fejlesztettek ki, a hasítást, melynek szabadalma szintén az ő nevükhöz fűződik. Ennek során a paprikát felhasították, és kézzel kivágták belőle a magját és az ereket. Az így megmaradt *paprikabört* fűzték azután fel és szárították meg az erre szolgáló állványokon, *rámákon*. A ráma egy körülbelül 2x1 m-es léckeret, melynek hosszanti oldalai szögeket vertek. A szögekre akasztották a füzérek két végét, így a füzérek egymás alatt a két függőleges lécz között enyhén ívesen helyezkedtek el. Annak megfelelően, hogy *piros-* vagy *világosédest* akartak-e előállítani, keverték a bört és a magot egymással az őrlés során.

A kihásított magot, hogy ne legyen erős, mosni kellett. A magokkal teli zsákot vízbe helyezték és taposták. E munka megkönnyítésére fejlesztette ki az 1930-as évek elején Elekes János a róla elnevezett magmosó gépet. Nyáron bakokra helyezett acélostán szikkadt a mag, melyet időnként kevergetni, forgatni kellett az egyenletes száradás érdekében. Elterjedt volt a bádogtetőn történő megszáritás is. Télen dobkályhával fűtött helyiségben, rostákon történt a szárítás.

ESZKÖZVÁLTÁS

Mint minden termesztett növény esetében, a paprikánál is felmerült a nagyüzemi termesztés időszerűsége, indokoltsága. A termelési rendszerek létrejöttékor az 1970-es évektől fogva a háztáji és a nagyüzem párhuzamosan működő termelési forma volt. A fűszerpaprika sohasem vesztette el háztáji termelési fontosságát, napjainkban is az ilyen módon előállított paprikaőrlemények a legkeresettebbek és a legértékesebbek. Mindazonáltal a nagyüzemi fűszerpaprika-termesztés is teret hódított az 1970-es évektől.

A monokultúrában nem fejlődik jól a paprika, így mindig ügyelni kell a megfelelő vetésforgóra és a helyes elővetemény kiválasztására. Hagyományosan ez a gabonafélék (köztük a kukorica) váltásrendjébe illeszkedett. Ehhez járult a nagyüzemi módszerek alkalmazásakor takarmánynövények (például a lucerna és a lóhere) beillesztése is. Lényeg, hogy az elővetemény időben lekerüljön, s maradjon elég idő a talaj-előkészítésre ősszel. Az őszi mélyszántás után tavasszal kultivátorral, tárcsás és fogas boronával végezhető el a talajlazítási munkálatok. A nagyüzemi technológia része a helybevetéses szaporítás, mely a palántázást igen sok esetben kiváltja. Mivel a helybevetés időjárási szempontból eléggé kockázatos, a palántanevelés szaporítás napjainkig fontos szerepet tölt be a paprikatermesztésben. A palántanevelés fóliasátrakban történik. Az ültetést palántázógéppel végzik, mely ugyanolyan típusú, mint a zöldpaprika palántázásánál használt gép. Mind a Kalocsai Fűszerpaprika Termesztő Rendszer, mind a Szegedi Fűszerpaprika Termesztő Rendszer gazdaságai túlnyomórészt a végleges helyre való vetést alkalmazták, hőkezelt vetőmaggal.

Az ápolási munkák megegyeznek a hagyományos művelésmódú paprika munkáival, csak itt géppel végzik a talajporhanyítást, a gyomirtást és az öntözést.

A gépi betakarítást megkönnyítik az erre alkalmas felálló termésű fajták. A paprikanemesítés egyik fő irányvonala az e célra alkalmas fajták nemesítése. A gépi

²¹ Magyar Néprajzi Lexikon IV. kötet. Szerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 1977. 430.

szedés a zöldbab szedésére használt gép továbbfejlesztett változatával történt a fent említett rendszerek technológiájában.

A nagyüzemi módszerek alkalmazása során a 4–6 hetes utóérlelésre nincs lehetőség, a bogyókból mesterséges szárítással párologtatják el a felesleges vizet, például Binder-féle szárítóberendezéssel.²²

Ezek a berendezések, valamint a talajelőkészítés, növényápolás, betakarítás gépei már nem egyedül a fűszerpaprika termesztésére jellemzőek, így e tárgykörben részletesebb bemutatásuk nem indokolt.

The tools of paprika cultivation in the Museum of Hungarian Agriculture

ÁGOTA NAGY

The cultivation of bell peppers – especially for ground paprika –, due to its special role in Hungary, is a separate branch of vegetable production with unique cultivation technology. The two strictly delineated paprika growing regions – Szeged and Kalocsa – have cultivating methods and tools with different characteristics.

Concerning its production value paprika is the most important vegetable with the largest cultivated area. Green bell peppers are produced on 10–12 thousand hectares of plough-land, seasoning paprika on 7–8 thousand hectares.

During its 100-year-old history, the museum has found several possibilities for the presentation of this topic tracing its history to this day, when it is considered to be a 'Hungarikum' (Hungarian specialty).

The first guidebook in 1897 mentions the objects concerning paprika production. The tools dating from earlier times were almost completely destroyed during World War II and the Revolution of 1956. New specimens have been gathered starting from the 1960's.

Bell peppers (*Capsicum annum* L.) appeared in Hungary around the middle of the 16th century. The name *paprika* is mentioned in 1742, and a detailed description of the plant (also named *paprika* in Hungary) appeared in 1775.

The earliest cultivation of paprika began in the mid 1700's in Szeged. The cultivation in Kalocsa began approximately at the same time. In Szeged the group of paprika growers was formed from the former tobacco growing farmers, and the use of cold frames for growing seedlings was general. In Kalocsa paprika growing was a new horticultural branch next to the cultivation of onions and garlic, and in this region covered warm beds were used. In the Kalocsa region paprika was produced in the vicinity of the towns Bática, Foktő, Fajsz, Érsekcsanád, Uszód, Géderlak, on the loose sandy and loess soils. The first paprika growing districts in the Szeged region were Alsóváros, Röske, Szentmihálytelek, and the southern farmstead area populated by the townspeople of Alsóváros, especially Feketeszél, Domaszék, Nagyszéksós, and to the west, Zákány, Mórahalom.

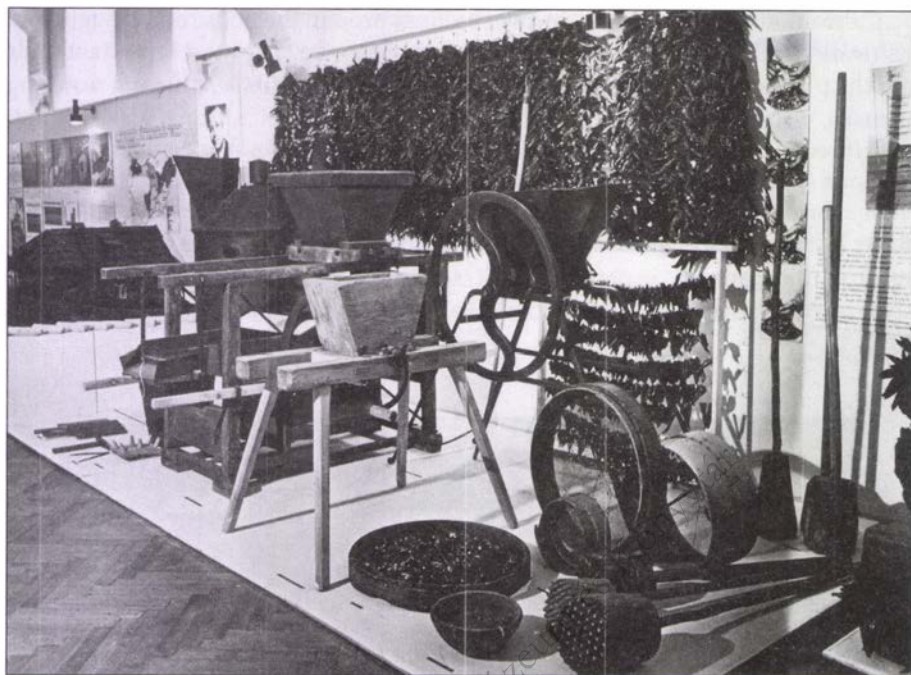
²² Somos András: *A paprika*. Budapest, 1981. 301–316.

Cultivation had two parts: growing seedlings around the house and plough-land cultivation – this is followed by the processing of paprika. The most important tools are the planting line, 'kole' (seedling box), rake, planting-dibble, different watering utensils, water measurer, different hoes, harvesting basket, storing basket, blunt, packthread, different drying racks, sifters, crushing and grinding equipment.

Upon the formation of the production systems, starting from the 1970's the 'home farm' and the large estate worked parallel to each other. Seasoning paprika never lost its importance as a home-grown product to this day, the ground paprika made in this manner is in demand and it is the most valuable. From the 1970's large-scale farming also plays an important role in the production of ground paprika.

A magyar fűszerpaprika című időszaki kiállítás megnyitója, 1972

Részlet az 1977-ben megnyílt kalocsai kiállításból

Szegedi paprikapiac, 1932

A kalocsai termesztőkörzet jellegzetes füzértípusai

A kiültetendő palánták tárolására, szállítására szolgáló láda, a „kole”

Használatban a palántázás eszköze, a lyukfúró

A magyar méhészet tárgyi emlékei

SZABÓ LÁSZLÓ

A méhészkedés a magyar nép nagy múltú ősfoglalkozása. A történelem előtti időkben vadászatból, gyűjtögetésből élő őseink is ismerték és felhasználták a mézet. A méz mint egyedüli édesítőszer hosszú időn keresztül élvezett kivételesen szerepet az emberi táplálkozásban, a méhektől nyert viaszból készített gyertyák pedig évszázadokon keresztül biztosították a fényt a templomokban, kastélyokban. A kárpát-medencei méhészet jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a méz az Árpád-kortól napjainkig jelentős exportcikk volt és maradt. Mint értékes és nem romlandó élelmiszer Nyugat-Európa számos országába jutott el a magyar méz.

A magyar méhészet múltjának megismeréséhez számos tudományterület járult hozzá. A korai időkben – régészeti leletek hiányában – a nyelvtudomány kutatási eredményeit hívhatjuk segítségül. Például számos finnugor eredetű méhészettel kapcsolatos szavunk (méh, méz, odú, ereszt, főd) bizonyítja, hogy a már ötezer évvel ezelőtt is ismert kifejezések feltételezik a fenti alapfogalmak és eljárások ismeretét. A korai oklevelek, adománylevelek, dézsma- és vámjegyzékek sok értékes információval szolgálnak a méhészet elterjedéséről, nagyságrendjéről, sőt még módszereiről is.

A méhészet történetének megismerésében kitüntetett szerepe van a több mint három és fél évszázados magyar méhészeti szakirodalomnak. A legrégebbi méhészeti munkák több példányban, kisebb-nagyobb eltérésekkel, kéziratos formában maradtak fenn. A legelső magyar nyelvű méhészeti könyvet Horhi Miklós, Rákóczi György méhészmestere írta 1645-ben.¹ A nyomtatásban fennmaradt legelső méhészkönyvet Szathmáry Királyi György fordította angol nyelvről.² Magyar szerző tollából 1762-ben jelent meg méhészeti szakkönyv.³ A XIX. század utolsó harmadában számos, az okszerű méhészetet propagáló könyv látott napvilágot. Az 1892-ben kiadott méhészeti emlékkönyv nem kevesebb, mint 87 magyar nyelven kiadott méhészeti munkát említ.⁴ A XX. század elejétől már a tudomány eredményeit felhasználó, modern méhészeti szakkönyvek jelentek meg.

A méhészet néprajzi kutatása Magyarországon a XIX. század végén indult el. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata, az „Ethnographia” megjelenése óta számos tanulmányában foglalkozott a méhészettel. A magyar néprajz olyan meghatározó egyéniségei, mint például Györffy István, valamint tanítványa Gunda Béla is foglal-

¹ Dóczy Jenő–Wellmann Imre–Bakács István (szerk.): *A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete (1505–1805)*. Budapest, 1934. 28.

² John, Gedde: *The English Apiary*. London, 1721., fordította Szathmáry Királyi György: *Angliai méhes kert*. Eger, 1759.

³ Pálfi Lőrinc: *Erdélyi méhecske...* Kolozsvár, 1762.

⁴ Kozocsa Tivadar–Kócsi Mayer Gyula: *Méhészeti emlékkönyv*. In: *A német-, osztrák- és magyar méhészek XXXVII. Vándorgyűlése*. Budapest, 1892. 177.

kozott a méhészetrel. A hazai etnográfiai kutatás felöleli a méhészet történetét az archaikus gyűjtögető, mézszakmányoló tevékenységtől a kiforrott paraszti méhészetig. Jelentős számban jelentek meg a hagyományos méhészetet tájegységenként bemutató monográfiák. A témakör más folklorisztikai vonatkozású elemeit (népszokások, hiedelmek) feldolgozó tanulmányok is születtek. A leíró és összehasonlító jellegű kutatások a tárgyi néprajz, a tárgyak gyűjtését is elindította. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum alapítása óta gyűjti és kiállításokon mutatja be méhészeti múltunk emlékeit. Az 1907-ben kiadott múzeumi kiadvány méhészeti csoportot bemutató része igen gazdag méhészeti gyűjteményt ismertet. A korabeli több mint húszféle kaptártípus mellett számos mézpergető és egyéb méhészeti eszköz, valamint a korábbi módszereket idéző köpük, kasok és kelencék adták a kiállítás gerincét. Ebben a kiállítási egységben kaptak helyet a műlépkészítés és viaszolvasztás eszközei is.⁵ A méhészethez kapcsolódó feldolgozó tevékenységek (viaszfeldolgozás, mézeskalácsosság) tárgyi emlékei bár közvetlenül nem tartoznak a méhészet témakörébe, sajátos kötődésük miatt később közös gyűjteménybe kerültek és a kiállításokon is együtt kerültek bemutatásra.

A méhészet gyakorlatában három jól elkülöníthető rendszert különböztethetünk meg. A zsákmányoló méhészet, a méhészkedés legősibb tevékenysége volt melyet a világ minden táján gyakoroltak, ahol méhek élnek. Hosszú évszázadokon keresztül a hagyományos paraszti méhészkedés (ami tulajdonképpen a kasos méhtartást jelentette) szolgált a méz és viasz előállításra. A tradicionális méhészet fő termékeinek feldolgozására jellegzetes mesterségek születtek. Sajátos módszerek és eszközök jellemezték a méz- és viaszfeldolgozást. A mozgatható keretekkel ellátott kaptárak feltalálása forradalmasította a méhészetet, és napjainkban is ez az alapja az intenzív méhészkedésnek. E három gazdálkodási rendszer – valójában csak a két utóbbi tekinthető valódi gazdálkodási rendszernek – mind módszereiben, mind eszközeiben jelentősen különbözik. Eltérő fejlettségük ellenére időbeli elhatárolásuk nem egyszerű. A kaptár feltalálását még viszonylag könnyen köthetjük egy szűk időintervallumhoz, viszont a zsákmányoló és a hagyományos méhészet kezdetei a múlt homályába vesznek. A két korábbi egymás mellett létezett, sőt a kaptáros méhészet elterjedése után, azzal párhuzamosan még a közelmúltban is elterjedt gyakorlat volt a kasos méhtartást, sőt még a mézrablás is.

ZSÁKMÁNYOLÓ MÉHÉSZET

A zsákmányoló méhészet legegyszerűbb formájában az erdőt járó ember környezetének megfigyelésére hagyatkozva, a méhek mozgását követve jutott el a mézet rejtő odúig. Az eszköz nélküli méhkeresésnek már egy fejlettebb módja volt az, amikor egyes állatfajták segítségével kutatták fel a méz lelőhelyét. A méheket kirabló darazsak követése vagy a mézzel is táplálkozó nyestek nyoma elvezette az embert a méhes fához. Földi méhek odúját egyes helyeken kutyával kapartatták ki. A mézrablás néhány eszközt igényelt: létrát vittek magukkal, vagy a helyszínen készítettek arra alkalmas fából az ágak letisztításával és rövidre vágásával ún. osztrót. Szükséges volt valamilyen füstölőanyag is, ami lehetett marhatrágya, tapló, rongy vagy a borászok által használt kénpal. Az odú kibontásához baltát és fűrészszert használtak, a begyűjtött

⁵ A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum ismertetője. Budapest, 1907. 337–342.

mézet vedrekbe vagy cserépedénybe tették. A csipésektől védve magukat, kendőt vagy szitát tettek a fejükre.⁶

A mézszákmányolás első fázisa, vagyis a méhcsalád felkutatása eszköz felhasználásával is történhetett. Ennek legegyszerűbb módja az volt, hogy valamilyen, a méheket vonzó anyag (urin, lépes méz, viasz stb.) segítségével csalogatták a méheket a méh vadász által megfigyelt helyre, ahonnan a rovarokat már könnyebb volt követni az odúig. A csalogató anyag könnyebb megtalálása érdekében például a lépes mézet egy földbe szúrt karón, csáklán helyezték el. A mézrablás legkifinomultabb módszerét – tájanként eltérő névvel illetve – méhcsapda, méhkereső vagy méhészcsonst segítségével üzték.⁷ Az ország több pontján alkalmazott eljárást számos recens néprajzi adat említi. A módszer lényege a méhek viselkedésének megfigyelése. A méhcsaládok folyamatosan küldenek ki felderítő méheket, amelyek a környék méhlegelőit derítik fel. A felfedezett táplálékforrás pontos helyét (irányát és távolságát), minőségét és mennyiségét a lépen „előadott” táncsal közli a felderítő a dolgozókkal. Az így megismert helyszínt aztán nagyobb számban keresik fel a méhek. A méh vadász a kitett csalogató anyagon nem fogja meg az első méhet, hanem megvárja, amíg nagyobb számban jelennek meg, így több méhet tud csapdába ejteni. Annak ismeretében, hogy a méhek a család körzetében általában egy 4-5 km-es körben gyűjtenek, néhány méh elfogása után egy gyakorlott vadász könnyen megtalálja a méhek odúját. Az ún. méhészcsonst tehén- vagy ökörszarvból készült. Az üreges szaru szélesebb felét egy könnyen mozgatható, elcsúsztható luggatott falapocskával zárták el, míg a keskenyebb részébe egy fadugót illesztettek. A nagyobb nyílás rész segítségével fogták be a méheket, a kisebb lukon pedig egyesével lehetett kiengedni a méheket. A kiengedett méh repülési útvonalát addig követte a vadász, amíg látta, majd újabb méhet engedett el, így jutva el a keresett odúig. A méhcsapda készülhetett még más formában (például fadobozkából) és anyagból (például üreges faágból), de működési elve lényegében megegyezett a szaruból készült méhkeresővel.⁸

A méz felkutatása és elrablása sok esetben nem egy időben zajlott. Ha késő délután találta meg az odút a vadász, akkor másnap ment vissza, vagy a tavaszi-nyári időben talált családot csak ősszel rabolta ki. Ilyenkor a méhes fán valamilyen jelet (pl. keresztet) hagy a méhész, ami tulajdonjelül szolgál és jelzi a többi erdőjárónak, hogy van gazdája a méheknek. E módszer következő lépéseként a lépeknek csak egy részét vitték el az odún vágott nyíláson keresztül, amit aztán gondosan visszaillesztettek. A méhek így nem pusztultak el, és a méhész éveken keresztül járhatott vissza megjelölt odújához mézért. Az ilyen ún. erdei méhészkedés vagy előfás méhtartás az ország számos pontján, például az Erdőháton, a Bodroghözben, a Nagy- és Kissárréten, és a Nyugat-Dunántúlon is ismert volt.⁹ A méz elvételén kívül előfordult az is, hogy a

⁶ Lásd bővebben: Fényes Dezső: Méhkereső. In: *Néprajzi Értesítő*, XXVI. 1934. 104–105.; Sőregi János: Vadméz szedés tilosban. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1934. 101–102.; Implom József: Vadméhkeresés. In: *Népiünk és Nyelviünk*, VII. 1935. 241.; Györfly István: Vadméhkeresés Biharban. In: *Népiünk és Nyelviünk*, VII. 1935. 126–128.; Tagán Galindsán: Erdei méhkeresés Székelyvárságon. In: *Néprajzi Értesítő*, XXXIII. 1941. 331–337.; Gunda Béla: *A magyar gyűjtőgető és szákmányoló gazdálkodás kutatása*. Budapest, 1948.; Gunda Béla: A méh vadászata. In: *Ethnographica Carpatica*. 1966. 205–246.

⁷ A csapdás méh vadászatra több kézirat és korai méhészkönyvben található utalás. Néprajzi tárgyú leírások a korábban említettekén kívül, a teljesség igénye nélkül többek között: Molnár Balázs: Méhkeresés és mézszákmányolás Domaházán. In: *Ethnographia*, LXVIII. 1957. 483–491.; Fűvessy Anikó: Méh lakások Észak-Borsodban. In: *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, XI. 1972. 527–549.; Kerecsényi Edit: A népi méhészkedés történeti formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. In: *Néprajzi Közlemények*, XIII. 1969. 3–4.

⁸ Szabadfalvi József: *A magyar méhészkedés múltja*. Debrecen, 1992. 41.

⁹ Ványalós Miklós: *Erdély méhészetének története*. Kolozsvár, 1912.; Balassa M. Iván: Előfás méhtartás a Kárpát-medencében. In: *Ethnographia*, LXXXI. 1970. 531–544.

méhcsaládot kifüstölés után kasba, ún. rajfogókasba gyűjtötték, hazavitték és otthon, a ház mellett tovább tartották valamilyen köpüben vagy kasban. A család hazavitele történhetett odúval együtt is. Kopogtatással vagy egy bedugott vessző segítségével megállapították az odú méretét, és nagy óvatossággal felette, és alatta vízszintesen átfűrészelték a törzset. Előtte gondosan betapasztották az összes kijárónyílást. Az így hazavitt odú kezelése nagy figyelmet igényelt. Az élő fa száradás közben vizet veszített, a lép pedig könnyen bepenészedett. Ezért árnyékos, esőtől védett, jól szellőző helyre kellett állítani. Ősszel, a lefojtás után belsejét kitisztították, külső részéről a háncsot eltávolították, hátsó részén egy zárható ajtót alakítottak ki és így állították fel a ház körül, a gyümölcsösben vagy a méhesben. Esetenként a tetejét levágták és egy ferde, az esővizet elvezető deszkát erősítettek a tetejére. Ez utóbb leírt módszerek, a méhcsalád vagy a család odúval együtt való hazaszállítása után, a további tartást és kezelést illetően már megegyeznek a hagyományos paraszti méhtartás gyakorlatával.¹⁰

HAGYOMÁNYOS PARASZTI MÉHÉSZKEDÉS

A hagyományos méhészkedés döntően az osztatlan terű faköpküben vagy a vesszőből, gyékényből, szalmából font kásos méhtartást jelentette. A méhészek munkája néhány, a méhek éves biológiai ritmusához kapcsolódó, szokáselemekkel meghatározott eljárást takart. Ez a tartási módszer szinte alig igényelt eszközt. Mézhez a méhcsaládok őszi leölésével jutottak. Ez a több évszázados gazdálkodási rendszer – csekély méztermelése ellenére – általánosan alkalmazott extenzív méhészeti forma volt.

A méhekkel való foglalatosságot az évszakok és az időjárás által meghatározott módon és sorrendben kellett a méhésznek végeznie. A paraszti munkákhoz hasonlóan, a hagyományos méhészkedés tevékenységei is gyakran kapcsolódtak valamilyen jeles naphoz. A méhészek számára az év a méhek tavaszi kirepülésével kezdődött. Hagyományosan József napja (március 19.) és Szent György havának első hete között történt meg a méhek tavaszi kibocsátása. Ez tájegységenként és koronként változott, de az ismeretek bővülésével egyre inkább az időjárás és a méhek szükségletei határozták meg az időpontot. A méhek első kirepülése, az ún. tisztítórepülés előtt a méhészkivitte a kasokat a méhesbe, vagy ott helyezte el azokat, ahol a gyűjtési időszakban állnak. A röpnylásból eltávolították a dugót, szabad mozgást biztosítva a méheknek. Ilyenkor nyílt alkalom a kasok átvizsgálására. A kasokat megemelték, hogy súlyukból következtetni tudjanak a család egyedszámára, egészségi állapotára és a rendelkezésre álló táplálékra. A beteg, penészes lépeket eltávolították. Tanultabb méhészek a gyengébb erőnlétű családokat, melyek elfogyasztották az előző évben gyűjtött és meghagyott mézet, eleséggel látták el. Ez többnyire méz, cukros szirup vagy cukor volt. A méhcsaládok termelékenységéhez, életképességéhez, megvédéséhez számos tévhit társult. Ilyen volt pl. a méhek hússal való etetése, hogy dolgozabbak legyenek, vagy a leginkább Erdélyben elterjedt szokás, a farkas gégéjének röpnylásba illesztése, hogy fokozzák a méhek harciasságát.¹¹

¹⁰ Szabadfalvi József: *A magyar méhészkedés múltja*. Debrecen, 1992. 52.

¹¹ Györfly István: Farkasgégén eresztett... *Erdélyi Múzeum*, L. 1945. 101–104.; Mándoki László: Adatok a magyar méhészet történetéhez a XVII. századból. In: *Agrártörténeti Szemle*, II. 1959. 114–126.; Kós Károly: Méhészkedés a Mezőségen. In: *Ethnographia*, LX. 1949. 158–164.; Moór Elemér: Az állattartással kapcsolatos szokások, hiedelmek és babonák Rábagyarmaton. In: *Ethnographia*, XLIV. 1933. 57–64.; Kerecsényi Edit: A népi méhészkedés történeti formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. In: *Néprajzi Közlemények*, XIII. 1969. 3–4. 193.

A méhészek legfontosabb tavaszi tevékenysége a rajzás megfigyelése és a raj befogása volt. A kásos méhtartás ugyanis még nem tette lehetővé a méhek szaporodásának befolyásolását. A méhek a rendelkezésre álló táplálék függvényében április-május folyamán szaporodnak, méhésznyelven rajt eresztenek. A méhek viselkedése előre jelezte a raj kibocsátásának idejét. A felkészült méhész a rajzás bekövetkeztekor azonnal cselekedett. A kiszálló raj – kisebb-nagyobb távolságra a kibocsájtó kastól – többnyire egy kiemelkedő ponton, pl. egy faágon telepedett le. A méhész ilyenkor a rajfogókassal befogta a rajt, és méhesébe vitte. Ez a szerszám tulajdonképpen egy rúdra erősített üres, használaton kívüli szokványos kas volt. Ahogy a méhészet egészéhez, a rajzáshoz és a befogáshoz is számos hiedelem és népi szokás fűződött.

A méz elvételére, a méznyerésre a gyűjtési szezon végén, ősszel szokott sor kerülni. Legáltalánosabb módja lefojtással történt. Ilyenkor a méhcsaládok felét, kétharmadát elpusztították. Egy sekély, földbe vájt gödörbe valamilyen füstölőanyagot (szalmát, kényt) tettek, meggyújtották, majd erre állították a betapasztott röpnnyílású kast. A méhek elkábulása, elpusztulása után kivágták a mézes lépeket. A fiatalabb, nagyobb népességű kasokat, az ún. magméheket meghagyták a következő évi termelés és szaporítás céljára. Szórványosan előfordult a hazai méhészet gyakorlatában az ún. herélés. Ez esetben nyár folyamán a jól gyűjtő családok kasaiban a lépek alsó részét kíméletesen kimetszették. A fiasításokat nem érte kár, a nyár és az ősz folyamán a család még pótolni tudta az elvett mézet. A legkíméletesebb mézelvételi eljárás az átdobolás volt. A módszer lényege az volt, hogy a teli kast felfordították, ráhelyeztek egy üres kast, majd az alsót két bottal folyamatosan ütögették. A zajra érzékeny méhek felvonultak az üres kasba, amit visszaállítottak a méhesbe az eredeti kas helyére. Gyengébb családok egyesítésére is használt eljárás volt. Természetesen a heréléshez hasonlóan e módszer elvégzésének ideje is a nyár volt, hogy a méhek még fel tudjanak erősödni és felkészüljenek a télre.

A méhészeti év záró eseménye a beteleltetés. A méhész ilyenkor ellenőrizte a család állapotát, készleteit, leszűkítette a kijárónyílást. A méheket lehetett az eredeti helyükön teleltetni, de valamilyen hűvös védett helyre, pl. verembe, pincébe, padlásra is kerülhettek. A teleltetőhellyel szemben támasztott legfontosabb feltétel, hogy a hőmérséklete ne emelkedjen 6 C fok fölé. Előnyös volt még a helyiség szellőztethetősége is. Az épített méhesben tartott méheket helyben teleltették, ez esetben befedték a méhes nyitott elejét, illetve egyenként betakargatták a kasokat.¹²

A hagyományos paraszti méhészet gyakorlatában jellegzetes módon történt a méhklások elhelyezése. Az odúk erdőben, fán való elhelyezés a zsákmányoló méhészet leírásánál már említésre került. Az erdei méhtartáshoz hasonlóan gyümölcsösben, fákra kötözött módon is tartottak méheket.¹³ A méhklások elhelyezésének legegyszerűbb módja az volt, amikor építmény nélkül, udvaron, tanyán vagy a gyümölcsösben tartották a méhcsaládokat. Egymástól bizonyos távolságban, földre helyezett deszkán vagy farönkön állították fel a köpüket vagy kasokat. Az eső elleni védelem és a napsütés okozta hőség mérséklésére a kasok tetejére zsúpból készült borítást tettek, a köpük tetejét félereszre állított deszkával fedték. A néhány kassal méhészkedők számos alkalmi megoldással is éltek. A lakóház tornácán, eresz alatt,

¹² Szabadfalvi József: *A magyar méhészkedés múltja*. Debrecen, 1992. 128.

¹³ Kerecsényi Edit: A népi méhészkedés történeti formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. In: *Néprajzi Közlemények*, XIII. 1969. 3–4. 159.

házak, istállók végében, padlásrész nyitott elején tájegységekre jellemző módon is tartottak méheket. Kifejezetten méhek számára készült építményeknek kétféle típusa terjedt el hazánkban: az ún. féltetős méhes és a méheskert. A féltetős méhes színszerű, 2-3 polcos szerény építmény. Az egyszerűbb változata keskeny, négy gerendán álló, oldalfal nélküli, egymás feletti polcokat tartó, féleresz vagy nyereg-tetős építmény. A fejlettebb változat mélyebb, hátulsó részén, a méhlikásokat tartó polcok mögött a méhészt számára egy kamra is épült, ahol szerszámokat, az üres kasokat tartották, esetleg egy fekhelyet is elhelyeztek benne. Ez utóbbi építményt legalább három oldalról deszkával vagy más anyagból (pl. vályog, nád) körbeépítették. Esetenként a méhes elülső falát is bedeszkázták vízszintesen elhelyezett deszkákkal úgy, hogy a kijárónyílások magasságában egy néhány centiméteres rést hagytak. A XVIII. századi méhészeti szakirodalomban számos utalást találunk ilyen típusú méhesekről, de az utóbbi időkben született néprajzi munkák is foglalkoznak a témával.¹⁴ Az épített méhesek másik típusa a méheskert. Ez egy teljesen zárt épület, amelybe csak egy ajtón át lehet bejutni. Formáját tekintve volt kör és négyszögletes alakú. A falakon keskeny, befelé szélesedő zsúp vagy zindely futott körbe, ez alatt egy ill. két sorban padokon álltak a kasok. Az építmény egy fedetlen udvart zárt körbe. A méhes fala készülhetett vesszőfonatból vagy hasított és faragott gerendából. Az ilyen méheskertek, ún. kelencék az ország több tájegységén is ismertek voltak. A méhesek elhelyezését az adott környezeti tényezők (domborzat, uralkodó szélirány) határozták meg, de lehetőség szerint a kasok kijárónyílását déli, délnyugati vagy délkeleti irányba tájolták. Amennyiben nem volt a méhes közelében természetes vízfelület, akkor mesterséges itatót, egy sekély vályút helyeztek el a kasok közelében. A vízfelszínre kis fa- vagy deszkadarab került, hogy megkönnyítse a méhek leszállását.¹⁵

A hagyományos paraszti méhészet méhlikásai készülhettek a fa törzsének egy darabjából (bodon, köpű), deszkából vagy fonással valamilyen növényi anyagból. Az egyes területekre jellemző méhlikások anyagát elsősorban a természeti tényezők határozták meg, de a műveltség és a gazdálkodási forma is befolyásolta az anyagválasztást. A fából készült köpű erdős vidékeken, a Kárpát-medence északi vidékein volt jellemző, a vesszőből font és tapasztott kas vízjárta területeken, Erdélyben, a Dunántúlon és az Alföld egyes részein fordult elő. A szalmakasok használata a gabonatermesztéshez kötődik. Azokon a területeken kezdett terjedni, ahol a cséplés volt a fő szemnyerési eljárás. Az Alföldön, ahol sokáig nyomtatással jutottak a terményhez, csak később váltotta fel a faköpűket és vesszőkasokat a szalmakas.

Az erdei méhtartásnál már említett odvas fa, a méhek természetes lakhelye lett a házi méhészet legelső méhlikása. Változatos néven szerepelnek a méhészeti szakirodalomban: bodon, bödönkas, cölönkkaptár, fakas, köpű, faköpű, méhköpű, putnybödön, tőke, törzsök stb. Faköpű készítésére a puhafákat, pl. hárs, részesítették előnyben, de az odvasodó gyümölcsfák is alkalmasak voltak e célra. A hazavitt odút megüresedése után kitisztították, belső részét egyenletesre faragták, sok esetben kiégették, külső részéről eltávolították a hánccsot. A felső részt deszkadarabokkal fedték, alját nyitottan hagyták. A méhek természetes kijárónyílását vagy meghagyták, vagy a méhház alsó harmadában néhány centiméter széles és kb. 2 centiméter magas

¹⁴ Szabadfalvi József: *A magyar méhészkedés múltja*. Debrecen, 1992. 73.

¹⁵ Györfly István–Viski Károly: *A magyarság néprajza*. In: *Tárgyi néprajz* II. kötet. Budapest, 1942. 11.; Szabadfalvi József: *Méhészkedés a szatmári Erdőháton*. In: *Ethnographia*, LXVII. 1956. 451–458.

röplyukat vágta. Formája lehetett téglalap vagy háromszög alakú, esetenként felső részén íves kiképzésű. A méhek kirepülésének és leszállásának megkönnyítésére a nyílás elé falapocskát (nyelv, palló) erősítettek. A lépek rögzítésének elősegítésére a köpű felső részébe bizonyos távolságra egymásra merőleges pálcákat (ún. lépveszőket) helyeztek el. A kisebb méretű köpűk (kb. 50 centiméterig) kezelését meg lehetett oldani a köpű felfordításával, a nagyobb méretűekre már az volt jellemző, hogy a hátoldalára zárható nyílást vágta. A háncstól megtisztított köpű sima felülete igen alkalmas volt a díszítésre. Egyszerű véséssel különböző vallási motívumok, virágornamentika, monogram és az évszám megörökítése volt jellemző. A méh lakások díszítésének volt ennél egy sajátosabb formája is: az ember alakú vagy figurális méhköpűk. Igazi hazájuk Morvaország, Szlovákia és Délnyugat-Lengyelország, de a magyar nyelvterület északi határán is előfordultak.¹⁶

A deszkából összeállított köpűk is ismertek voltak a Kárpát-medence több pontján is, de használatuk nem terjedt el széles körben. Általában fenyődeszkából készültek négyzetes, ritkábban többszögű formában. Két változatban készültek: hasáb vagy csonka gúla formában.

A hagyományos méhészet legáltalánosabb méh lakása valamilyen növényi szárból, vesszőből, gyékényből, szalmából font vagy spirálisan kötött kör alaprajzú hengeres vagy kúp alakú egyterű méhkas volt. A faköpűkhöz hasonlóan a kasok elnevezésére is számos kifejezés létezett, pl. kosár, kas, köpű, kepe, döbbeny stb. Anyag és technika alapján háromféle kast lehet megkülönböztetni: vesszőkas, gyékénykas és szalmakas.

A vesszőkasok tekinthetők a legrégebbieknek. Készülhettek bármely növényi anyagból, ami elég hosszú és rugalmas vesszőt növeszt. Leggyakrabban fűz, mogyoró, fagyal vagy iszalag vesszőjét használták ilyen célra. A vesszők kezelése és fonása gyakorlatilag megegyezett a kosarak készítésének technikájával. A vesszőket kora tavasszal szedték, pincében, hűvös kamrában pihentették. Ha feldolgozásig túlzottan kiszáradt, vízzel locsolták. Fonása, mint a kosaraknál, függőleges és vízszintes vesszőből készült. A kas tetején, egy néhány centiméteres fogantyú (fül) kihagyása után, egy nyolcfelé vágott ág vagy összefogott vessző függőleges ágai között kezdték a vízszintes vesszők fonását. Néhány sor után újabb függőleges bordát fűztek közé. Ezzel a módszerrel lehetett a kas testét szélesíteni. Az alsó sorok valamelyikén alakították ki a kijárónyílást. Az így készült kasok fonadéka nem volt sűrű, a vesszők között rések maradtak. A vesszőkasokat ezért minden esetben betapasztották kívülről törekkkel, trágyával kevert agyaggal. Sok esetben fehérre is meszelték.¹⁷

A gyékény szárból font méh lakás, a gyékénykas az Alföld folyószabályozás előtti árterületein volt jellemző, de a vásárosok által távolabbi területekre is eljutott. Két jellemző típusát ismerjük: a vesszővázra kötött és a spirálisan kötött gyékénykas. Az előbbi szerkezete és formája a vesszőkashoz hasonló. A függőlegesen álló vesszőbordák között vezetett vízszintes fonat gyékényből készült. E típusnál is szükséges volt a kas tapasztása. A spirálisan kötött gyékénykasnál nem használtak függőleges merevítő vesszőket. A fonást itt is felülről kezdték, és az egyenesre sodort gyékényszálköteget körbe-körbe vezetve, szorosan egymáshoz kötözték. A röplyílást általában alulról a harmadik sorban alakították ki.¹⁸

¹⁶ Szabadfalvi József: *A magyar méhészkedés múltja*. Debrecen, 1992. 96.

¹⁷ Uo. 99.

¹⁸ Uo. 100.

A XVIII. század közepétől a szalmakas lett a legáltalánosabban elterjedt típus. A kézi csépléssel feldolgozott gabonaszár, elsősorban a rozsszalma volt erre alkalmas alapanyag. A modernebb szemnyerési eljárások elterjedése után is kézzel csépték ki az ilyen célra is szánt gabonát. A szalmakas elkészítése sem igényelt különösebb szakértelmet, a méhészkedő gazdák is el tudták készíteni. Ennek ellenére inkább vásárlással szerezték be a szükséges kasokat. A környékbeli szakajtó- és kosárfonó cigányok látták el kasokkal a méhészeket. A szalmakötegek összeerősítését általában fűz vesszővel végezték. A fűz vesszőket begyűjtés után néhány napig szárították, majd több részre hasították felhasználás előtt. A kicséptelt zsúpszalma nem igényelt előkészítést. A kas kötését a tetejénél (ún. zsúpján) kezdték. A megfelelő vastagságú szalmaköteget egy bőrgyűrű segítségével fogták össze, hogy egyenletes vastagságú legyen, és könnyebben lehessen vele dolgozni. A kas kötése során a szalmaköteget enyhén megcsavarják és belülről kifelé egy hegyes tűszerű szerszámmal beleöltenek, és ennek segítségével húzzák át a hasított vesszőt. A spirálisan vezetett szalmakötegekbe 2-3 centiméterenként ismét beleöltenek. A szalmaköteget ennek segítségével rögzítik egymáshoz. A röpnylás magasságában a szalmaköteget nem erősítik az alatta levő kötegekhez, hanem csak a hasított vesszőt vezetik tovább. Legnagyobb gondossággal dolgozták el a kasok alján végigfutó alsó szalmaköteget, mivel ez rész volt legjobban kitéve az igénybevételnek. A szalmakasok igen változó méretben készültek, átlagos magasságuk 40–80 centiméter közötti, alsó átmérőjük 30–50 centiméter között változott. A formájuk is változatos képet mutat. Legelterjedtebb a kúp alakú kas volt, mely lehetett csonka kúp formájú vagy viszonylag alacsonyabb, szinte félgömb alakú. A magas, egyenes oldalfalú kasok felső kiképzése lehetett domborított vagy lapos tetejű. Az alaptípusokon kívül előfordultak még harang és körte alakúak is. A szalmakasok belső terében is alkalmaztak keresztfát vagy lépvesszőt. Ez készülhetett mogyoró-, som- vagy akár fenyővesszőből is. A szalmakasoknál is alkalmazták a tapasztást, de itt nem volt annyira jellemző.

A fentebb bemutatott kasok kisebb javításokat leszámítva, átalakítás nélkül évekig ellátták feladatukat. Igen ritkán előfordult, hogy valamilyen változtatást végeztek a kason. Jól mézelő években megtörténhetett, hogy szükség mutatkozott a mézter növelésére. Ilyen esetben ritkán két azonos átmérőjű kast egymásra borítottak, és az alsó röpnylását betapasztották. Ezt nevezték kettőskasnak. Gyakoribb eljárás volt, hogy a mézteret valamilyen toldóval, gyámollal megnövelték. Ez a toldalék kerülhetett a kas fölé vagy alá. Az előbbi módszer volt elterjedtebb. A lapos tetővel készített kas tetejét el lehetett távolítani, és ide állították a gyámolt.¹⁹

MÉZESKALÁCSOS MESTERSÉG

A méhészek a begyűjtött lépesmézet – a saját felhasználásra megtartott mennyiségen túl – vándorkereskedőknek, sonkolyosoknak adták el. A felvásárolt méz és viasz legnagyobb része mézeskalácsos műhelyekbe került. Az első magyarországi mézeskalácsos cég a XVII. században vált ki a bécsi céhből és alakult meg Pozsonyban. A század folyamán nagy számban alakultak mézeskalácsos céhek német és osztrák minta hatására a Felvidéken (Bártfa, Lócse, Nagyszombat, Kassa) és Erdélyben. Az alföldi városok mézeskalácsos céheit a XVIII. század ele-

¹⁹ Kotics József: *Népi méhészkedés Gömörben*. Debrecen, 1988. 51.

jétől alapították.²⁰ Többféle jellegzetes formájú és díszítésű süteményt készítettek. A hagyományos mézeskalácsot lisztből, mézből és cukorszirupból sütötték. A tésztát kavaróteknőben keverték be, majd az ún. törőpadon gyúrták és táblán nyújtották. Az így előkészített tésztát negatív vésetű faformákba, ún. ütőfákba nyomkodták. Pihentetés után speciális kemencében, több sütőterű cukrászkemencében sütötték ki. A faragott mézeskalácsformákat vagy ügyes kezű mesterek faragták, vagy rézmetszők, ötvösök készítették megrendelésre. A művészi igénnyel megmintázott ütőfák leggyakoribb alapanyaga a körtefa volt, de használtak ilyen célra dió-, tölgy-, juhar- és jávorfát is. A sokféle hatásból és stíluselemből egységes és kiforrott faragóstílus bontakozott ki. A tudatos stilizálás mellett a realista tartalom jellemezte a formákat. A környezet és a viselet valóságghű ábrázolása miatt különösen nagy a mézeskalácsformák művelődéstörténeti jelentősége. Jellemző volt a kerek, tányér alakú forma, ez esetben a motívum keretét adta és egyben háttérül szolgált, de gyakran az ábrázolt téma határozta meg a formát is. A faragásokon gyakran bibliai jelenetek, szentek, püspökök, papok szerepeltek, de a profán témák is gyakran előfordultak. A legnépszerűbb mézeskalácsok huszárt, babát és szívet formáztak. A barokk kort idézte a díszes ruhájú nemes urak, hölgyek vagy a hintó megjelenése. A vásárlók zömének, a parasztság igényeinek kiszolgálására ismert közéleti személyek és betyárok is modellként szolgáltak. A mindennapi élet kellékei, eseményei és az aktuális technikai újítások (pl. vasút, gőzhajó, kerékpár, autó) is megjelentek a mézeskalácsokon. A klasszikus mézeskalácsokhoz hasonlóan készültek cukorszirupból az ún. ejzolt tészták. Ezeket különböző formájú fémszagatókkal vágta ki a nyújtott tésztából. Sütés után pirosra festették és színes masszával, tükrökkel, képekkel díszítették. Legjellegzetesebb formája a tükrös szív és a huszár volt. A vásárokon, búcsúkon vásárolt tükrös szív a parasztfiatalság körében a legkedveltebb vásárfia, szerelmi ajándék volt. Népszerűsége ellenére ezek a mézeskalácsok már nem képviselték azt a művészi színvonalat, amit a korábbi mézeskalácsformák. A mézeskalácsosok fő tevékenységük mellett gyakran foglalkoztak mézsör és viaszgyertya készítésével is.²¹

GYERTYAKÉSZÍTÉS

A gyertyát a régebbi korokban viaszból és faggyúból készítették. A viaszgyertya készítésének legősibb módja az eszköz nélkül, kézzel való megformálás. A meleg vízben meglágyított viaszt a bél köré nyomkodták, majd mángorlóval egyengették. Az eszközzel történő gyertyakészítés legegyszerűbb módja a gyertyamártás volt. Ismert eljárás volt a parasztlakosság, pásztorok és a városi lakosság körében is. Gyertyamártó edénybe öntötték a lágy faggyút vagy viaszt, és ebbe mártogatták a gyertyabélnek sodort len- illetve pamut fonalat. Bemártás után kiemelték a fonalat, hogy a ráragadt viasz lehűljön, aztán ismét belemártották. Ezt addig folytatták, míg a kívánt vastagságot elérte a gyertya. A gyertyamártó edényt fából és cserépből készítették. Legáltalánosabb formájában négyszögletes hasáb alakú cserépedény volt. Készülhetett lapokból szabályosan szögletes és korongolt módszerrel, ahol az alsó rész domború volt, de oldallapjai felül már téglalap alakúak. Mindkét formának

²⁰ Borsódy Mihály: *Az édességkészítés története*. Budapest, 1995. 41.

²¹ Szabadfalvi József: *Mézeskalácsosság Debrecenben*. Debrecen, 1986. 102. Lásd bővebben: Szabadfalvi József: *A magyar mézeskalácsosság kialakulásának kérdéséhez*. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1957.; Szabadfalvi József: *A debreceni mézeskalácsos mesterség*. Debrecen, 1963.; Weiner Piroska: *Faragott mézeskalácsformák*. Budapest, 1981.

alul talpat, felül két fület készítettek. Az edény lehetett mázatlan vagy belül mázas. Gyakran évszám, felirat és egyéb motívum díszítette. A cserép gyertyamártó edényeket korsós- vagy fazekasmester készítette.²²

A gyertyakészítés fejlettebb módszere az öntés volt, mint a mézárások és szapanfőzők jellegzetes, többnyire télen végzett melléktevékenysége. A marha vagy juh vágása és feldolgozása után maradag fagyút kiolvasztották, majd tiszta vízben felfőzték. Az öntéshez üveg, később bádoggal öntőformát használtak. A forma közepébe húzták bele a belet, majd teletöltötték meleg, folyékony fagyúval. Amikor a fagyú kihűlt, az elkészült gyertyát kihúzták a formából. A gyertyaöntés paraszti gyakorlata is ismert volt. Ilyen módon öntöttek viasz-, később sztearingyertyát is.²³

A gyertyaöntés ettől eltérő módját alkalmazták a mézeskalácsos mesterek. A sonkolyosan vásárolt lépesmézet hordókban tárolták. Az üstben felmelegített sonkolyokat visszatették a hordóba. A hordó alján kiképzett lukon csorgatták ki a mézet, a visszamaradó sonkolyt vízzel felöntötték, majd másik hordóba öntötték és tárolták a téli kipereléséig. A legelterjedtebb eljárás során a vízzel kifőzött sonkolyt egy ritka szövésű zsákba tették. A forró viaszt zsákkal együtt egy csavarmenetes présbe tették és kiperéselték. A kifolyt viaszt, amit forró vízbe folyattak, edényekbe összegyűjtötték és kihülés után korong alakú, ún. viasziltekben tárolták. Az így előkészített sárga viaszt öntés előtt még fehéríteni is kellett. A felolvasztott viaszt egy lukacsos aljú edényből egy forgatható fa dobra csorgatták, aminek az alja vízbe ért. Az olvadt viasz a vízben forgácsok formájában levált a dobról. Az így nyert viaszforgácsot napon szárították. Az eljárást addig ismételték, amíg a viasz ki nem fehéredett. A gyertya öntése ún. ringen történt. A ring egy kocsikerékszerű küllős vagy deszkakerék, amely egy függőleges rúdra van felerősítve. A kerék magasságát a rúdon szeggel lehetett állítani. A kerék kerületén egyenletes távolságra szegeket vertek a kerékbe. Ezekre kötötték egy pamuthorog (slafri) segítségével a gyertyabelet. A ring alatt állt egy vas háromlábos edényben (kalap) a folyamatosan melegített, olvadt viasz. A gyertyaöntő ebből merített egy serpenyővel (sefon) és a viaszt végigöntötte a gyertyabélen. A kerék forgatásával az összes gyertyabélen megismételte az öntést. A gyertya egyenletes vastagsága érdekében a félkész gyertyákat leszedték, fordítva akasztották a ringre és így öntötték a gyertyát a kívánt méretig. A ringről levett gyertyákat mángorlóval egyengették, majd méretre vágták. A hosszú, vékony ún. pincegyertyák készítésének volt egy kevésbé elterjedt módszere, az ún. cúghúzás. A gyertyabélül szolgáló fonalat két forgatható dob között, egy speciális tűzhelyen elhelyezett ovális vörösréz edényben, melyben olvadt viasz van, húzzák át többször. A gyertya vastagságát a fonalat vezető kerek, lukacsos öntöttvas tárcsa segítségével lehetett meghatározni.²⁴

A viasz felhasználásának volt egy sajátos formája, ami szintén a mézeskalácsosokhoz kötődött. Fogadalmi tárgyak, ún. offerek viaszból történő öntésével is foglalkoztak. Ezek a viaszból készült szobrocskák, domborművek a szentek pártfogását kérők oltáron elhelyezett ajándékai voltak. Magyarországon főleg a kegyhelyek és ferences templomok környékén volt ez szokásos az első világháborúig. Mézeskalácsosok árulták búcsújáróhelyeken, vagy a kegyhelyen templomszolgák, szerzetesek forgalmazták. Az offereket két részből álló fa öntőformával készítették.

²² Szabadfalvi József: *A viaszfeldolgozás és gyertyakészítés ismeretéhez*. Debrecen, 1958. 246.

²³ Frecskay János: *Találmányok könyve*. IV. Budapest, 1879. 185.

²⁴ Szabadfalvi József: *A viaszfeldolgozás és gyertyakészítés ismeretéhez*. Debrecen, 1958. 254.

A két negatív minta összefordítva adta ki a kívánt formát. A belül szegekkel rögzített formák egyikén egy kis luk szolgált a felmelegített viasz beöntésére. Az öntést vízben végezték. A minta teleöntése után a felesleget gyorsan kiöntötték, így a vízbe visszatett forma belső falán megszilárduló, belül üreges viaszfigura készült. Az offer által megformált szobor kötődött a kérés tárgyához. Gyakoriak voltak a beteg testrészre ábrázoló (kar, láb, szem) vagy azt szimbolizáló (béka – női méh, rák – gyomor, bél) formák. Oltárra, szentképek elé helyezett offerek között gyakori volt az állatábrázolás (ló, marha, sertés), de lehetett ház, szív, baba, férfi- vagy nőalak is.²⁵

INTENZÍV MÉHÉSZET

A XIX. század derekán számos, a méhészetet kedvezőtlenül érintő változás történt. Megjelent és látványosan terjedt hazánkban a cukorrépa termesztése, a sztearin pedig gyorsan kiszorította a viaszt. A méhészet számára kedvező fordulatot az osztott terű, mozgatható keretekkel ellátott kaptár feltalálása hozta meg. Az okszerű méhészet terjedése alapvetően megváltoztatta az addigi gyakorlatot. Az új módszerrel méhészkedők vidéki tisztviselők, tanítók, papok és iparosok és nem utolsósorban a nemesség soraiból kerültek ki. 1873-ban Buziáson megalakult az első méhészeti egyesület Délmagyarországi Méhészeti Egyesület néven. Első szakközlönye még német nyelven, „Ungarische Biene” címmel jelent meg, de 1877-től ez az egyesület adta ki az első magyar nyelvű szaklapot, a „Magyar Méh” címmel. Szintén 1873-ban alakult a Békésvármegyei Méhész Egyesület Göndöcs Benedek gyulai apát-plébános közreműködésével. 1879-ben alapították az Országos Méhészeti Egyesületet, melynek alapítói között szintén ott volt Göndöcs Benedek. Egy évvel később, 1880-ban alakult báró Bánffy Dániel elnöklétével az Erdélyrészi Méhész Egylet. A jól működő egyesületek kulcsszerepet játszottak az okszerű méhészet terjesztésében. Előadásokat tartottak, oktatómunkát végeztek, és eredményesen képviselték a méhészet ügyét országos vagy akár nemzetközi kiállításokon. Az első hazai méhészeti kiállítások a Délmagyarországi Méhészeti Egyesület nevéhez fűződnek: 1873 Békésgyula, 1875 Temeslipka, 1876 Bányaróvica, 1877 Gyertyámos és Békésgyula, 1878 Temesgyarmat, 1880 Békéscsaba. A méhészeti és a gazdasági egyesületek kormányhoz intézett felterjesztéseinek köszönhetően 1883-ban hat fővel megalakult a méhész vándortanítói hálózat. 1885-ben Grand Miklóst, a Délmagyarországi Méhészeti Egyesület titkárát és a „Magyar Méh” első szerkesztőjét nevezték ki az első országos méhészeti felügyelőnek. 1902-ben alapították a Gödöllői Állami Méhészeti Gazdaságot, ami azóta is a hazai méhészet központi intézménye.²⁶

A forradalmian új méhészet alapját a kaptár és annak néhány elengedhetetlen eleme jelentette. Feltalálásának elsőségét több nemzet is magáénak vallja. Magyarországon Szarka Sándor nevét kell megemlíteni, aki 1844-ben megjelent „Ízletes méhtenyésztés” című könyvében ismertette keretes kaptárait. A hazai méhészet szempontjából a felső-sziléziai születésű plébános, Dzierzon volt a legnagyobb hatással, akinek a kaptárai már minden olyan tulajdonsággal rendelkeztek, ami alkalmassá tette azokat a modern méhészet üzésére. A kaptár legfőbb tulajdonsága, hogy fizikailag különválasztotta a méhcsalád életének két legfontosabb

²⁵ Szabadfalvi József: *Mézeskalácsosság Debrecenben*. Debrecen, 1986. 100.

²⁶ Szabó László Péter: *Méhészeti kiállítások*. In: *Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története, 1881–1990*. Budapest, 1996.

színterét. Belső tere elkülönült egy költőfészekre és egy méztérre. Az előbbiben, amit költőtérnek is neveztek, élt és szaporodott a méhanya, az utóbbiban, a méztérben csak a dolgozó méhek járhattak és gyűjtötték a mézet. Attól függően, hogy ezek egymáshoz képest hogyan helyezkednek el, meghatározzák a kaptár típusát. Amennyiben a két tér egymás fölött van, akkor álló, amennyiben egymás mellett vagy mögött állnak, akkor fekvő rendszerű a kaptár. Álló kaptár esetén, amikor a két tér külön van építve és egymásra rakható, akkor rakodókaptárról beszélünk. A kaptárak elengedhetetlen alkotóeleme volt a mozgatható szerkezetű keretek alkalmazása. Ez biztosította a méz elvételét, a méhek legkisebb zavarása mellett. A kaptárak fontos része volt a Hanemann- vagy anyarács. Ez a horganylemezből készült rostély a dolgozó méhek számára átjárható volt, az anya számára viszont nem. A kaptár rendszerére, méretére számtalan megoldás született. A zavarba ejtően sokféle kaptár, amit többnyire megalkotója után neveztek el, sokáig a méhészet legtöbb vitát kiváltó ügye lett. A „kaptárkérdés” háttérbe szorítását és az intenzív méhészet terjedésének feltételét – a többi fejlett apikultúrával rendelkező országhoz hasonlóan – hazánkban is az egységes keret- és kaptárméret megteremtése jelentette. A Berlepsch-féle hátsó kezelésű állókaptár szolgált mintául a dél-magyarországi méhészek által (25 cm széles és 18 cm magas keretű) elfogadott egyleti, majd országos jellegű kaptárnak. Ezeket az országos kaptárakat terjesztették a méhészeti vándortanfótok, ezek kerültek az egyesületi raktárakba és ezekhez készültek mézpergetők is. Készítették egyes, kettős és hármas kivitelben. A századfordulón az országos kaptár mellett még számos kaptárt használtak a magyar méhészek. A teljesség igénye nélkül néhány: Liebner-féle hármas és négyes kaptár, Neiszer-féle négyes kaptár, Mayer-féle dúc stb. Az ÖMME Hunor rakodó kaptára ugyan már korábban is ismert volt, de csak az 1927. év végi, Földművelésügyi Minisztériumban tartott méhészeti értekezleten fogadták el országos jellegűnek. A Hunor kaptárhoz hasonlóan a Boczonádi Szabó Imre által szerkesztett ún. Kis és Nagy Boczonádi kaptár is az első világháború előtt vált ismertté, de csak a két világháború között kezdett terjedni. Az addig használatos keretméretnél lényegesen nagyobb keretek kedveztek a méztermelésnek és vándorlásra is alkalmasnak bizonyultak.

Atiszta méz nyérése szempontjából korszakalkotó jelentősége volt a pergetőgépnek. Segítségével a lépekből, azok megrongálása nélkül, gyorsan és egyszerűen lehetett eltávolítani a mézet. Feltalálója, Hruschka őrnagy 1865-ben ismertette találmányát. A sejteket lezáró viasz eltávolítása után a keretekben lévő lépek mézét a centrifugális erő segítségével választotta ki. Meghajtási rendszerét tekintve alkalmazták alsó és felsőhajtással. A kereteket tartó kosarak lehettek három vagy négy keret befogadására alkalmasak. Eleinte külföldről származó mézpergetőket használtak a magyar méhészek, de a századforduló utáni méhészeti árjegyzékek már magyar termékeket kínálnak, pl. Kühne-féle frikciós hajtású, „Hungária”, „Ideál” pergető stb. Az újabb típusoknál (ilyen volt az „Ideál”) a kosárba tett keretek önműködően fordultak meg, ezzel nagymértékben lerövidítették a pergetéshez szükséges időt. A kipergetett méz kezeléséhez, tárolásához szükséges volt különböző mézszűrő szitákra, tölcsekre, ózozott bádognál készült mézesbödönökre és mézeskannákra.

A viasz iránti kereslet csökkenése és egy találmány, a műlépprés új lehetőséget nyitott a viasz méhészetben történő felhasználására. A műlép segítségével meg lehet könnyíteni a méhek nagy munkával járó viasztermelését és nem utolsósorban szabályos és erős lépekkel dolgozhattak a méhészek. A mesterségesen előállított lépet lehetett hengereléssel és öntéssel készíteni. Házi előállításra egy cinkötvözetből

készült műlépprést használtak a méhészek. Mindkét oldalán méhsejteket formázó viaszlapokat lehetett a keret méretének megfelelő nagyságban préselni. A viasz kinyerésére és a műlép beragasztására speciálisan erre a célra készült méhészeti eszközöket fejlesztettek. A viasz kiválasztásához viaszprést, viaszpergetőt, olvasztásra gőzviaszolvasztót vagy a napenergiával működő napviaszolvasztót, a keretbe ragasztáshoz viaszolvasztólámpát, műlépvágót, műlépragasztót használtak. A viasz-moly kártétele ellen lépkénezővel védekeztek.

A kaptárban tartott méhek szaporodását már a méhészek is tudták befolyásolni. Az anyanevelés lett az eredményes méhészkedés alapja. A fiatal, jól petéző anya biztosította az erős, jól hordó családot. Hazánkban a Gödöllői Állami Méhészetben foglalkoztak anyaneveléssel és nemesítéssel, ezért az ott fejlesztett eszközök terjedtek el. Az anyanevelés nélkülözhetetlen eszköze a gödöllői anyanevelő vagy pároztató kaptár. Ez tulajdonképpen egy egészen kis méretű, háromkeretes kaptár, ami az anya tartására szolgál, a termelő kaptárba kerülésig. Az anyanevelés során használták a gödöllői anyakalitkát, különböző anyazárkákat, tenyésztőkeretet, bölcsőtartót stb. Raj befogásához és kezeléséhez permetezőre, rajfecskendőre, bádogból vagy vászonból készült rajfogóra és rajszállítóládára volt szükség.

A kásos méhészetben használt itatóvályú és etetőtálca továbbra is használatban maradt, az etetőkeret viszont már a kaptárhoz készült. A méhészet új technológiája számos eszközt igényelt. A folyamatosan bővülő eszközválaszték egy része inkább tetszetős újdonság volt, mint hasznos szerszám. Ezt a tendenciát kívánta megállítani a kiállítások bírálati szabályzata, amely 1892-től olyan paragrafust tartalmazott, ami kizárta a bírálatból a fölösleges és drága eszközöket.²⁷ A hasznos és szükséges szerszámok alaptípusai már a XIX. század végére, a XX. század elejére kialakultak, kisebb-nagyobb változtatásokkal mind a mai napig használatosak. A kaptár kezeléséhez szükséges volt többek között fedelező (sejtnyitó) kés, fedelezővilla, horonytisztító, különböző kaparók, kaptárvasak a kaptártisztításhoz, keretkiemelő és keretfogók. Ez utóbbiak között volt népszerű a már említett első magyar méhészeti felügyelőről, Grand Miklósról elnevezett Grand-féle keretfogó. Amennyiben a méhész maga készítette a kereteket, akkor az ehhez szükséges eszközök (fűrész, keretkaloda, keretlécek, keretlukasztók) is szükségesek voltak. A jól felszerelt méhészet nem működhetett kaptármérleg nélkül. A szinte elkerülhetetlen méhszúrások ellen méhészsapkák, arcvédők, méhészálarok, kesztyűk védtek a méhézt. Hasonló célból használták a méhek lecsendesítésére a különböző méhészpipákat, füstölőket.²⁸

²⁷ Kozocsa Tivadar–Kócsi Mayer Gyula: Méhészeti emlékkönyv. A német-, osztrák- és magyar méhészek XXXVII. Vándorgyűlése. Budapest, 1892.

²⁸ Az Országos Magyar Méhészeti Egyesület 8. képes árjegyzéke. Budapest, 1909; Mézforgalmi Nemzeti Vállalat árjegyzéke. Budapest, 1949; Országos Méhészeti Szövetkezeti Központ méhészeti eszközök árjegyzéke. Budapest, 1959.

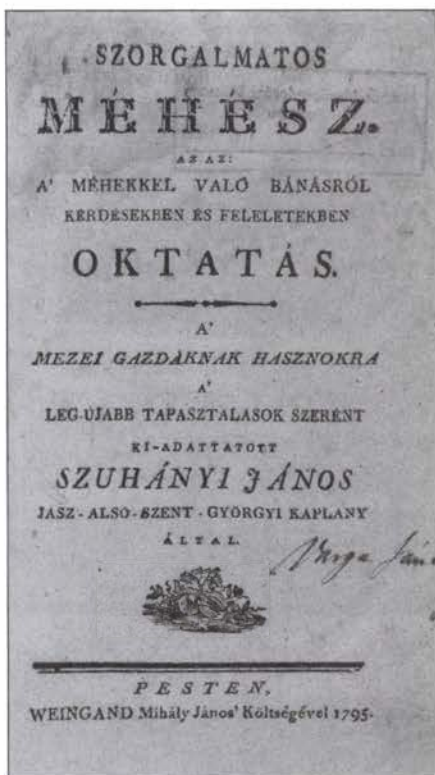
The Artefacts of Hungarian Beekeeping

LÁSZLÓ SZABÓ

Since its foundation the Museum of Hungarian Agriculture has been collecting the written and material relics of Hungarian apiculture. Apiculture, the utilization of honey, has been present throughout Hungarian history with changing aims, methods, and tools. Three separate methods differing in their state of development can be distinguished in the history of apiculture. These honey gathering procedures were used parallel to each other for a long time. Honey hunting beekeeping was one of the most ancient gathering activities of the Hungarians. A relatively small number of objects are connected to this method. The traditional peasant beekeeping using beehives was in practice for centuries to extract honey and beeswax. Its most typical appliances were the hollow log and the beehive made of various types of materials and applied in different forms and several manners. The traditional beekeeping gave way to typical crafts for processing the main products. Special and unique methods and appliances characterized the gingerbread makers' and the chandlers' crafts. The invention of movable frame hives provided the base of modern, intensive apiculture used to this day. Scientifically based beekeeping enriched the beekeepers' paraphernalia with numerous instruments.

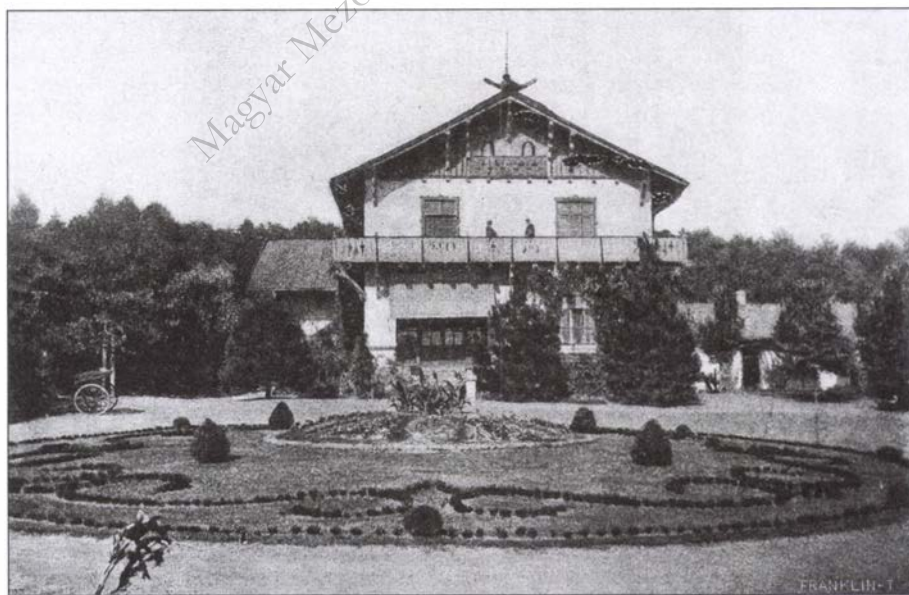

Átdobolás

Szuhányi János: Szorgalmatos méhész.
 Pest, 1795.

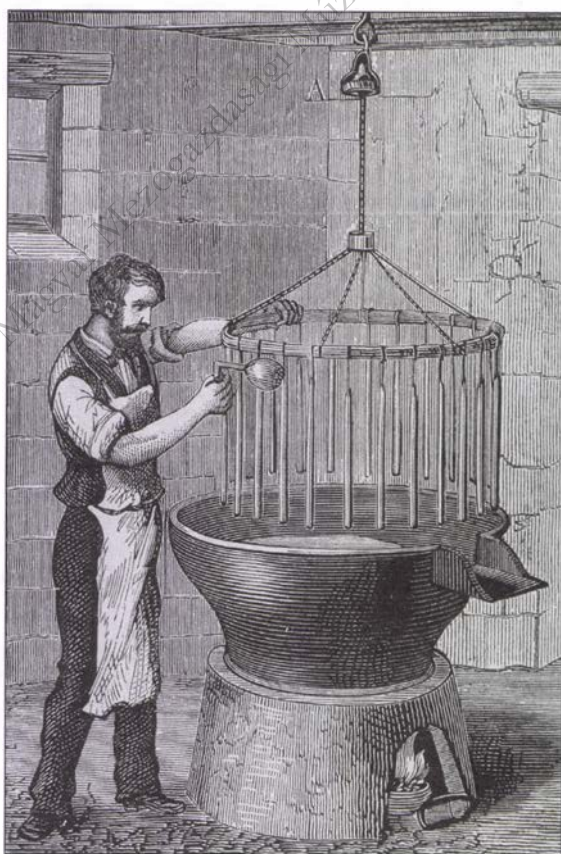
Mézeskalácsforma (huszár)

Gödöllői Állami Méhészeti Gazdaság

Méhes ábrázolás. Comenius: Orbis Pictus. Wien, 1788.

Gyertyaöntés

A magyar halászat múltja

SZÉKELYHIDY IVÁN

A halászat az emberiség két ősfoglalkozásának egyike. Mindmáig megőrizte fontos szerepét az ember táplálkozásában. Ősi társa, a vadászat a kultúrterületeken ma már elsősorban sport. A halászat ezzel szemben megújult, először a haltenyésztés, majd századunkban az iparszerű halfogás útján. Ugyanakkor szórakozást nyújt a horgászat révén.

A halászat mint ősfoglalkozás ma is viseli jegyeit, módszereit. A természetes vízi halászok nagy halfogási tudománya ősrégi.¹

A magyar halászat múltja népünk eredetéig, az őshazáig nyúlik vissza. Régészeti emlékek, valamint nyelvészeti és összehasonlító néprajzi kutatások kétségtelenül bizonyítják, hogy a legősibb halászati eszközeink és módjaink még az őshazából valók. A magyarság az őshazát elhagyva vándorlásai közben bolgár-török érintkezés hatására újabb halászati módokat és eszközöket ismert meg (horog, szigony stb.). Hatottak rá a volgai orosz halásznépek, feltehetően a Fekete-tenger mellékén a görögök, s nem utolsósorban a Kárpát-medencében a honfoglaláskor itt talált vagy később bevándorolt népek halászati kultúrája is.

Többé-kevésbé minden nép elmondhatja történelmi őseinek e jelentős időszakáról, hogy ezt az ősfoglalkozást kiterjedten és magas szinten űzték.

A Kárpát-medence vizei és az akkor még teljes szabályozatlanságban kanyargó folyók kitűnő lehetőséget adtak ezen ősfoglalkozás fejlődéséhez. Az itt letelepedett és keresztény hitre tért nomád nép történetének első időszakából – Szent István király korából – már számos okirat tanúskodik arról, hogy jelentős halászati tevékenység folyt. A hal a gyakori böjtök idején nélkülözhetetlen népi táplálék lett. Egy-egy jeles ünnepen, illetve az azt megelőző időszakban jelentős kereslet mutatkozott, de ezektől függetlenül is rendszeres piaci cikk volt a hal, amelyet mind a szegényebb néprétegek, mind a gazdagabbak folyamatosan vásároltak.

A halászat joga királyi adományozás tárgya volt, és ezt a legnagyobb részben a keresztény kultúrát meghonosító kolostorok és püspökségek kapták. Később már nemcsak egyházi személyek és intézmények, hanem főnemesek és városok is halászati joghoz juthattak. Levéltári anyag bizonyítja, hogy a XII. században Szeged városában 4000 halász dolgozott. Kevés olyan külföldi utazó fordult meg ebben az időben Magyarországon, aki feljegyzéseiben ne emlékezett volna meg az ország vizeinek halgazdagságáról. Az élelmiszer-kereskedelem egyik fontos bázisa volt a rendszerint mindig jól ellátott halpiac. Nemcsak a polgári lakosság, hanem az átvonuló katonaság is rendszeres és bőséges halfogyasztó volt. A kereskedelem áruellátását kívánták fokozni már a legkorábbi időkben is azzal, hogy nagyobb zárt,

¹ Antalfi Antal–Tölg István: *Halgazdasági ABC*. Budapest, 1971. 7.

de kellő vízutánpótlású tavakban tárolták az értékesítésre szánt halat. A régi kiváltáslevelek, melyek a halászattal foglalkoztak, kétféle halászatról beszéltek: az egyik hálóval, a másik különféle rekeszekkel fogta meg a halat.

A hazánkat több tekintetben oly keményen sújtó török háborúk és a 150 éves török megszállás a halászat kialakult jog- és kereskedelmi rendjét erősen visszavetették. Csak a XVI. század második felében szilárdult meg annyira, hogy a halászat mint mesterség és mint gazdasági erő ismét megjelent. Ebben nem jelentéktelen szerepet játszott az a körülmény, hogy a török megszállás idején elnéptelenedett vidékekre német bevándorlókat telepítettek be, köztük halászokat is, akik eltérő típusú halászati eszközeik mellett termelési rendjüket is magukkal hozták.

A békésebb időszakban megkezdődött az elvadult vízfolyások ártereinek rendezése is. Ez a XVIII–XIX. században olyan méreteket öltött, hogy az eredeti természetes viszonyok között minden tekintetben kedvező ökológiai feltételeket találó halállomány apadni kezdett. A halászható területek kiterjedése és a megfogható halak mennyisége is egyre csökkent. Ezzel együtt viszont nőtt a halászati jog értéke. Az 1888-ban bevezetett halászati törvény kimondta, hogy a halászat a parti birtokos joga, de ezzel a jogával nem élhet önállóan, hanem csak társulatokba tömörülve. A két világháború sem a természetes vízi halászatnak, sem a tógazdálkodásnak, de még a halkereskedelemnek sem tette lehetővé a megfelelő színvonalú fejlődését. Rend és ésszerűség csak a második világháborút követően alakult ki. A természetes vizeken a halászati jog kizárólagos birtokosa a magyar állam lett. Az állam ezt a jogát csak a halászatra kellő módon felkészült szervezetnek adta át.²

Napjainkban ismét esedékessé vált, hogy az utóbbi időben beállt változásokba beilleszkedjen a halászat rendjének megfelelő szabályozása. A mai halászat rendelkezik közép és felsőfokú oktatással, minisztériumi szintű szakigazgatással.

KISHALÁSZ MESTERSÉG

A katalógus bevezető részének elsődleges céljaul a kishalász mesterség bemutatását tűztem ki.

Az alapot Herman Ottó „Magyar halászat” című könyve adta, de nem hagyhatam figyelmen kívül az egyéb halászati publikációkat sem.

A halászáttörténeti és néprajzi irodalom azokat tekinti kishalászsoknak, akik nem nagy hálóval és nem közösségben, hanem egyedül, egy ember által kezelhető szerszámokkal, esetleg alkalmilag társulva szoktak dolgozni, nemcsak a folyókon és árterületükön, hanem minden olyan vízen, amin vontatható ugyan a kerítőháló, de előfordul, hogy nem lehet vele elérni a halak tartózkodási, illetve búvóhelyeit. Ilyenkor a nagy szerszámokat a kis szerszámok kiegészítik. Ilyen vizek voltak a Balaton, a Fertő-tó és a Velencei-tó kiterjedt, részben náddal is benőtt sekély partközeli sávjai vagy a folyók magas partjánál a vízbe benőtt bokrok, a bedőlt tuskók tájéka, ahol lehetetlen volt eredményesen halászni (nagyhálókkal), csak az adottságokhoz hozzáigazított kis szerszám volt eredményes.

A kis szerszámok közé rendkívül sok eszköztípus és változat sorolható, így azok a halászok, akik a vizek és a halak tulajdonságaihoz alkalmazkodva válogatták össze szerszámkészletüket, okkal-joggal kiérdemelték a halászati ezermester titulusát. A Dunán, és különösen a Tiszán dolgozó kishalászok állandó kenyérkereső

² Szabó László–Székelyhidy Iván: *A halászat története Magyarországon* című kiállítás-vezetője. 2003.

foglalkozásuknak tekintették a halfogást. Szerszámkészletük szükségessé tette az állandó készültséget, melyek megfelelően elhelyezve szinte maguktól fogták meg a halat (véghorog, lábóhorog, varsa, kolomposhorog stb.). Ezek elrakása és felnézése azonban naponta ismétlődő feladatot rótt a halászra. A kishalász szerszámkészletét, az ideális darabszámokat nem szabályozták. Csupán annyi általánosítható a gyűjtői tapasztalatokból, hogy a Dunán és a Tiszán azonos formájú és funkciójú varsából és horogféléből kellett rendelkeznie a halásznak. Pénzük függvényében tíz, húsz, harminc darabos készlettel rendelkeztek, minden egyéb szerszámféléből egy-egy is elegendő volt.

A kishalász, ha tehetette, varsáit és horgait gyarapította. Speciális kézségei egyik vagy másik szerszámot részesítették előnyben. A kishalászt bizonyos szakosodás jellemezte, mely részben a szerszámzatot, részben a halfajt jelentette.

Akik főfoglalkozásban halásztak, azoknál sem jelentette azt, hogy másféle eszközük nem volt, egyetlen szerszámfélével ugyanis aligha tudtak volna megélni. Akik csak egyetlen szerszámmal, fenékhoroggal, tapogatóval (vagy dobóhálóval stb.) halásztak, szükségszerűen mellékfoglalkozású halászok voltak. Az ő esetükben a halászatot egyéb jövedelemszerzés egészítette ki (falusi, kisvárosi, gyári munkák). Bármennyire sokrétű munkát végeztek a kishalászok, a földműveléstől, állattartástól nem szakadtak el. Fenntartottak egy-egy kisparrasztokra, napszámosokra jellemző aprócska gazdaságot. Igyekeztek a hálónak való kendert megtermeszteni, baromfit, sertést tartottak. Munkacsúcsokon – aratás, cséplés idején – mezőgazdasági bérmunkával egészítették ki a családi jövedelmet.³

HALÁSZATI MÓDOK ÉS ESZKÖZÖK

Herman Ottó bő terjedelemben írt az egyes halászati módszerekről és a hozzájuk értelemszerűen kapcsolódó eszközökről. Nem tesz említést a kerítőhalászatról, mely köztudottan a nagyhalász eszközöket foglalja magába. Kivételt képezett a jég alatti halászat, gazdag tárgyi anyaga miatt, valamint speciális módszereirért.

Rekesztőhalászat

Az egyik legrégebbi halászati mód, mind ősi, mind néprajzi tekintetben komoly múltra tekint vissza. A rekesztőhalászat fogási elvének megértéséhez fontos tudni, hogy a hal, ha valamilyen akadályba ütközik, általában nem fordul vissza, hanem szinte végigtapogatja a lehetséges átbúvó nyílásokat a menekülés reményében.⁴ A halász ezért olyan eszközöket készít, hogy a hal már ne találjon vissza. A rekesztőeszközöknek általában két fő részük van: a terelőszárny (függőleges terelőfal), melynek feladata, hogy a halat az eszköz belsejébe terelje. Ehhez kapcsolódik a fogórész, mely általában labirintusra emlékeztet, ahonnan a hal nem, vagy csak ritkán tud kimenekülni.⁵

A rekesztőhalászat gyakori eszköze a vejsze, cége varsa. A cégek és a vejszék a varsák ősei voltak. Ezeket általában nádból, kőből vagy fából készítették, tavasszal, a jégolvadás után. Ami használatuk ellen szólt, a helyhezkötöttség, valamint a rövid élettartam.

³ A kishalász. <http://www.tankonyvtar.hu/main.php?objectID=6057301>

⁴ Szabó László–Székelyhidy Iván: i. m.

⁵ Herman Ottó: *A magyar halászat könyve*. I. kötet. Budapest, 1887. 231.

Cége: felépítését tekintve a legegyszerűbb halászati eszközök egyike. Leggyakrabban kisebb vízfolyásoknál használták úgy, hogy a „V” alakban lerakott szárnyak a vízfolyást teljes szélességében lezárták, így a halat a rekeszték csúcsába kényszerítették. A terelők csúcsából a hal kifogását sokszor kezdetleges varsa segítette. Volt olyan cége is, amelynek csúcsából a halász emelőhálóval fogta ki a halat.⁶

Vejsze: szintén az ősrégi rekesztőeszközök közé tartozik, de a cégénél sokkal fejlettebb. Telente újat készítenek belőle, mert hamar elhasználódik. Valamennyi vejszetípus két terelőszárnyal rendelkezik. A fogórésze a már említett labirintus. Belőle a hal kiszedése hosszúnyelű szákkal történik.

Varsák: ezek olyan eszközök, amelyek nincsenek helyhez kötve, helyük gyorsan és könnyen változtatható. Űzte és jelenleg is űzi ezt a halászatot a halászszerber patakokban, folyókban és állóvizekben egyaránt. Tipikus kishalász eszköz és mód. Régebben len, kender vagy lencérnából készültek, ellentétben a vesszővarsákkal. A régebbi cérnavarsák szinte kizárólagosan szárny nélküli kivitelben és egy vörscökkel (a varsa szűk bejárója) készültek. Bár napjainkban is használnak szárny nélküli varsákat, de a fenékre süllyeszti őket, így a fenéken lévő halak kifogására alkalmasak.⁷ A ma használatos varsákat két vörscökkel készítik, és egy vagy két szárnyal rendelkeznek. A varsákból többet használtak és használnak, nagyon szegény ember volt az, aki egyet-kettőt rakott ki. Tehetősebb halásznak tíz-húsz, olykor ötven varsája volt. Volt úgy, hogy a varsa felnézése ellenére sem fog halat, ilyenkor a halász odébb próbálkozik vele.⁸

Tapogatóhalászat

Borítóhalászatnak is nevezik. Minden bizonnyal a legősibb halászati módok közé tartozott. A halász ezzel az eszközzel nem szemre, hanem véletlenül fogta a halat. A tapogatóhalászatot a sekélyebb vizekben lévő vagy kiöntésekbe szorult halak megfogásánál alkalmazzák. Eredetileg vesszőből készültek, de a legegyszerűbbnek a kivert fenekű, fül nélküli kosár számított. A halászság körében később a fűzkeretes, de háló oldalú tapogatók terjedtek el.⁹ Manapság ezeket az eszközöket orvhalászok használják. A hal megfogása úgy történik, hogy a szerszámot a halász ráborítja a halra, annak belsejét kézzel megtapogatja, és ha halat érez, azt kiemeli. Számos egyéb tapogatótípus is létezik, ezek egyike a *nyeles borító*. Ez egy fejlettebb típus, mely szintén csak sekélyebb vízben használható. Nagy előnye, hogy a vízben gázoló halász a halat nem riasztja meg, mert a hosszú nyél segítségével a halat nagy távolságról le tudja borítani. (Ez a távolság olykor a 3 métert is eléri.) Nagyobb vízmélység esetén *reginás tapogatókat* használtak. Erre a típusra az jellemző, hogy nemcsak leborítják, hanem meg is fogják a halat. A zsákos vagy reginás tapogató oldalán egy vagy több elkeskenyedő zsák van beépítve. A borítás után a szerszámot jól megzörgetik. A cél, hogy a halat megriasszák. A megriadt hal vagy a zsákban, vagy a léhásban (háló) fogva marad.¹⁰

⁶ Lajkó István: *Halászati alapismeretek*. Budapest, 2002. 114.

⁷ Ecsedi István: *Népies halászatok a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken*. Debrecen, 1934. 28.

⁸ Lajkó István–Tóth László: *Halgazdálkodás. A halászat eszközei és módszerei*. II. kötet. Budapest, 1997.

⁹ Herman Ottó: i. m. 333–334.

¹⁰ Lajkó István–Tóth László: i. m. 140.

Hajtóhalászat

Eszközeivel a szegény halászok dolgoztak. A módszer és a szerszám függetleníthető volt a meder minőségétől, a vízi növényzet mennyiségétől, továbbá a sodrás erősségétől. A hajtóhalászat lényege, hogy a parti padmajos (alámosott part) részeken tartózkodó halat megriasztva a végén elkeskenyedő zsákba riasztják, ahonnan már nem tud visszafordulni. A hajtóhalászat legismertebb eszközei a farkasháló és a bokorháló. Készítésük egyszerű: kötni kell egy négyzet alakú léhést, majd a két szomszédos oldal összevarrása után egy elvékonyodó zsákot kapnak, amit a kávéra és a nyélre szerelnek. Kiegészítő eszköze a zurbolófa, mely a hal megriasztására szolgál. (A zurbolórúd néha fatalpas, néhol pedig ócska bőrdarabok vannak rászögezve talpként.) A farkashálót, ami kisebb méretű, inkább sekélyebb, a bokorhálót mérsékelt vízmélység mellett használják.¹¹ Használják egyébként finomléhésű hálókat is, a hajtóhalászat gyakorlata szerint. A farkasháló használatához két személy szükséges. Az egyik a megfelelő helyen letartja a hálót, a másik pedig zurbolófával bekotor a padmajos részbe, valamint az akadók alá, közben zörgeti a vizet, ezzel igyekszik a hálóba riasztani a halat. Ha a hálóba került, a halász érzi annak rezdülését és gyorsan kiemeli a szerszámot.¹²

Hurokvető halászat

Szintén a legősibb halászati módok közé tartozott. A hurok a vízfelszín alatt szinte mozdulatlanul lesben álló csukák fogására használt eszköz. Előállítására olcsó volt, kellett hozzá egy 2-3 méteres bot, és kb. 60-80 cm-es rugalmas zsinór (lószőr, drót, damil, citerahúr), mely kellően merev, de ugyanakkor rugalmas is. A bot végére felerősítették a huroknak való anyagot, úgy, hogy az legalább 20 cm átmérőjű legyen, melyet hirtelen rántással összehúztak. A hurkos halászat ott volt eredményes, ahol a víz tiszta és vízinövényekkel csak részben benőtt.¹³

A csuka a víz felszíne alatt állt lesben. A halász, amikor meglátta, a hurkot a feje felől óvatosan ráhúzta, majd mikor a hurok a fején, illetve mellúszóján túl volt, akkor egy erőteljes mozdulattal a nyelet felrántotta, ekkor a hurok megszorult. Ezzel egyidejűleg a halat a partra kivetették. A szerszám komoly sérüléseket okozhatott, kettévághatta a megfogott halat (nagyobb súlyú hal esetén).¹⁴

Emelőhalászat

Talán a legáltalánosabban használt szerszámok közé tartozik, és egyben a kishalászok és horgászok eszköze. Az emelőhalászati mód jellemzője, hogy többnyire egy négyzet alakú kávéra erősítik a hálót, melyet fenéig a víz alá merítenek. Általában rövid várakozás után a hálót gyorsan felemelik, ennek következtében a háló fölött felúszó halak annak öblében fogva maradnak. Az emelőeszközöket inkább magasabb vízhőmérsékletnél használják, mikor a halak intenzívebben mozognak, továbbá ez a hálótípus akkor a leghatásosabb, mikor megkezdődik az áradás, a zajlás, vagy ahol betorkolások, limányok (visszaforgók) vannak, illetve a halak a parti sávban

¹¹ Uo. 141–143.

¹² Herman Ottó: i. m. 311.

¹³ Uo. 337–338.

¹⁴ Kiss Sándor: *Hagyományos halászati eszközök*. Budapest, 2004. 71.

tartózkodnak.¹⁵ A kisebb méretű emelőhálókat kézi kötéssel készítik. A horgászok által használt csalihalfogó háló az egykarú emelő elvével működik. (Nem igényel nagy erő kifejtést.) Többféle elnevezésük használatos: emelő, emeli, pók, teszi-veszi, bóka, kává háló. Ha kávákra (azok a farások, melyekhez a hálók feszítve vagy kötve vannak) nagyobb hálót erősítettek, ez a kétkarú emelő elvén működött, mégpedig úgy, hogy a rudat a vízszint magasságában a partra szúrják, a kává közepére kötelet kötnek, és a partoldalon kissé magasabban álló halász a kötel segítségével emeli ki a hálót. Közepes méretű emelőhálók mozgatásához kézi meghajtású csörlőt is szoktak alkalmazni. A háló hatékonyságát növeli az érző vagy őrző rászerelese. A szemben lévő kává közé 4-5 szál cérnát, esetleg nagy szembőségű hálót szerelnek fel, aminek a közepére (függőleges irányban) nagyon könnyű vesszőt vagy nádszálat erősítenek. A háló felett elúszó hal a kifeszített cérnákat és jelzőt elmozdítja, amit a halász érzékel. Az elmozdulás mértékéből a hal nagyságára is következtetni lehet. Ezáltal a háló kiemelése nem véletlenszerű, hanem tudatosan történik. Az emelőhalászat főleg a kis vizeken terjedt el, amikor mozdul a hal, azaz tavasszal, mikor megindul téli fekvőhelyéről, ősszel pedig, amikor elvermel.¹⁶ Sok emelőháló közepébe ólomsúlyt helyeznek, hogy a léhést lehúzza. Ezt főképp a gyorsabb folyású vizekben használják. Az emelőhálók méretezésére bizonyos jogszabályok vonatkoznak: 1 x 1 m-es hálót horgászok használhatnak, de csak kimondottan csalihalfogására; 3 x 3 m-nél nem nagyobb hálót a kisszámú engedéllyel rendelkező halászok használhatnak.¹⁷

A kifogható hal mennyiségét jogszabály korlátozza. Kivétel, ha a halász főhivatású, és állami horgászjeggyel rendelkezik. Ilyenkor nincs megkötés sem a háló méretére, sem a kifogható hal mennyiségére.

Speciális felépítésű emelőháló a milling (villingnek vagy billegőhálónak is nevezik). A billegőháló elnevezés a használati módjára utal. Két rövidebb, illetve egy hosszabb kávája van, melyet egy erősebb nyélre szerelnek. A szárszám ezáltal egy nagyméretű elkeskenyedő kanálra hasonlít. A háló használatához két személy és egy csónak szükséges.¹⁸ Amikor a folyó vízpezsndülése miatt a halak kiúsznak a parti sávba, visszaforgókba, torkokba, a megfogásukra a legalkalmasabb eszköz a milling. Téli vízpezsndüléskor nem volt ritka a napi 4-600 kg-os halfogás. A millinggel fehérhalat, kárászt lehet fogni, de kellő vízmélységben vezetve harcsát, pontyot és süllőt is. A halászat úgy történik, hogy a két halász közül az egyik csendesen a part közelébe evez, a másik pedig a szárszám hegyes végét a vízfelszín alá nyomja, és a megfogott halakat a csónakba billenti.

Vetőhalászat

A vetőhalászat azon az elven alapul, hogy egy felőlmozott kör alakú hálót gyakorlott mozdulattal a víz felszínére dobnak. Az ólomnehezékek miatt a háló kupolaszerűen süllyed a fenékre, és az alatta levő halakat beborítja, megfogja. Ezáltal a zsákos fogórészből nem tudnak kiszabadulni. A háló kivetése sokszor találmomra történik, kivétel a jószemű halász, aki a mozgó halra veti ki a hálóját. A vetőhálókat a sima aljzatú,

¹⁵ Lajkó István: i. m. 122–123.

¹⁶ Kiss Sándor: i. m. 79–81.

¹⁷ Lajkó István–Tóth László: i. m. 143–144.

¹⁸ Kiss Sándor: i. m. 78.

nem túl mély vizeken használják. A vetőhalászat két legismertebb eszköze a dobó és rácháló. Használatuk egyaránt nagy gyakorlatot és ügyességet igényel. Kivetésük akkor eredményes, ha a vízbeérés pillanatában szabályos kört alkotnak.¹⁹ A halászok által talán legjobban ismert eszköz a *dobó-* vagy *rokolyaháló*. Főleg tógazdaságokban használják, de a természetes vizű halászatnál is elterjedt. A háló szembősége változó, léhését kézzel kötik. A hálósúlyokat (ólmokat) házi öntéssel készítik. Egy-egy ólomgolyó tömege 15-25 g. Az alínra hálónagyságtól és vízmélységtől függően kell az ólomnehezékeket felfűzni. A dobókötél alín vastagságú. Hossza 8-10 m. A háló pörgését forgókarabíner veszi fel. A kötél végét hurokszerűen képezik ki, amit a bal csuklóra erősítenek. A háló kivetése után rövid ideig várakozni kell, amíg a háló lemerül az aljzatra. Ezt követően a dobókötelet rövid rántásokkal a halász maga felé húzza, amíg az alín (a háló alsó kötele) összezár.²⁰

A *rácháló* hasonlít a dobóháléhoz, a felszerelt háló alján viszont van egy állandó zsák. A dobóhálóval szemben inkább csak természetes vizeken használják. Kiemelése a dobóháléhoz hasonlóan történik. A zsákból a halat kézzel szedik ki, ezért az könnyen megsérülhet.

Állítóhalászat

Az állító halászat eszközeit vagy álló, vagy lassú folyású vizekben használják. A mozgásban lévő halak megfogására használt eszközöket este rakják ki, és hajnalban szedik fel. Fontos a szerszám gyakori áthelyezése, mivel a halak hamar kiismerik. Az állítóhalászat valamennyi eszközének fogási elve azon alapszik, hogy a hal nekiütközik valamely akadálnak, és megpróbál rajta átjutni. Ez azonban nem sikerül neki, mert ha a fejét át tudja dugni a szemén, akkor a kopoltyújánál akad fenn. Nagyobb hal az úszójára vagy szinte az egész testére csavarja a hálót. Ha menekülni próbál, egyre inkább belecsavarodik a hálóba.²¹ (Nagy szemű.) Az állítóhalászat módszere nagy hasonlóságot mutat a rekesztőhalászatéval, ezért a halászati szakemberek egy része a két módszer között alig tesz különbséget. Különbség azonban van, mégpedig a következők: hiányzik a labirintusra emlékeztető fogórész, éppen ezért a halakat a kifeszített szárny fogja meg; a hálók szembősége sokkal nagyobb; a léhés anyaga igen vékony perlon cérna, mely újabban damilból készül.

Az állítóeszközök csak a nagyobb halakat fogják meg, az ivadékok és kisebb halak átbújnak a hálón. Gyártáskor az alínba megfelelő nagyságú ólmot szőnek bele, így a hálót felszereléskor nem kell nehezékekkel ellátni. Ez azzal az előnnyel jár, hogy az alínra szerelt ólomnehezék nem akasztja össze a hálót.

Végezetül az állítóhalászat eszközei.

Métháló: hossza 30-50 m, mélysége 1,5 és 3 m között változik. Alján nincs ín, és nem is súlyozzák le. Ettől a háló könnyű. A felínt (a háló felső kötele) erős inslégből (amivel a háló az inakhoz van erősítve) készítik, melyre a háló beállításakor úszókat szerelnek. A háló kivetésekor elegendő csak az egyik végét rögzíteni, ezáltal az egész háló szabadon úszik. Az eszköz előnye, hogy akár nagyobb halat is megfog, ugyanis a hal magára szedi a léhés egy részét és képtelen szabadulni. Elszakítani nem tudja, mert a háló mindig enged.

¹⁹ Lajkó István: i. m. 123-124.

²⁰ Kiss Sándor: i. m. 84-85.

²¹ Uo. 87-89.

Marázsháló: fogási elvében és méretében teljes azonosságot mutat a méthálóval. Csak felszerelésükben térnek el egymástól. A hálót két karó közé feszítik ki, a léhész csúszó karikákkal csatlakozik a felínhez. A csúszókarikák közül minden ötödiket hatodikat fixre szerelnek. Ennek előnye, hogyha nagyobb hal akad a hálóba, akkor az egész léhést nem tudja magára szedni.

Eresztőháló: eredetileg a Balatonon használt állítószerszám, de több vidéken is ismert. A mét- és marázshálótól annyiban különbözik, hogy ínslégből készült vékony alínnal van felszerelve, aminek az aljára nehezekeket raknak. A háló 50-80 m hosszú, és 2-3 m mélységű. A hálót lazán rakják ki.²²

Kereső halászat

Ebbe a halászati módba a kisebb eszközök tartoznak. Legfőbb ismérve, hogy a halász folyamatosan mozogva keresi a zsákmányt. Nagy vízterületet bejár, közben csónakról veti ki hálóját. A keresőhalászat legősibb eszközének tekintik a kecehálót. Ez Herman Ottó szerint a magyarság legősibb hálója. A kece egy kötéllel a csónakhoz van kötve. A halász a kecét a csónakból a vízbe ereszti, és lassan elindul. Ha hal kerül a hálóba és megérzi a bajt, megugrik, de már késő, a háló megfogja. A keresőhalászat eszközei a késő őszi hónapokban használhatók a legeredményesebben, amikor a halak már vermelnek. Fontos azonban, hogy a halászok feltétlenül ismerjék az akadóktól mentes jó vermelőhelyeket.²³

Hosszúkece: mind fogási elve, mind felépítése hasonlóságot mutat a farkashálóval. Ahhoz hasonlóan a léhész két oldalát összevarrják, és így egy elkeskenyedő zsák alakú hálót kapnak. A hálót kecefakeretre szerelik. A kecefák aljára téglanehezéket, az alínra pedig ólomnehezéket szerelnek. Ezután a kecefák felső részére kötelet erősítenek, amelynek segítségével a hálót a kívánt mélységbe ereszthetik, illetve vontatni tudják.

Csontoskece (kuszakece): a kuszakece hasonló vázra épül fel, mint a hosszúkece. Használata szabadabb mozgási lehetőséget nyújt. A háló szembősege 30-35 mm. A hosszúkecénél ismertetett súlyozáson kívül az alínra 7-9 db állati lábszárcsontot szerelnek. Ezek funkciója, hogy zörgésükkel a gödörben elfeküdt halat felriasszák. Ezáltal hatékonyabb a szerszám, mint a hosszúkece.

Slepzsák: a ráchálóhoz hasonló, de nagyobb méretű eszköz. Átmérője 6-10 m, 30-35 kg ólomsúllyal nehezítve. A csónakkal keresztbe ereszkednek a folyón, miközben a háló alját kivetik úgy, hogy a háló csúcsa a két pányvakötéllel és az alín egyharmad részével a csónakban marad. A háló aljával separtetik a mederfeneket, majd a pányvakötelet is kidobják a csónakból az ott maradt alínnal együtt. Ennek következtében a háló alja lezár, és így egy zsákba szorul a hal.²⁴

Jég alatti halászat

A téli halászatot jeges halászatnak vagy jég alatt való halászatnak szokták nevezni. A halász télen sem pihent, legfeljebb csak a nyáron használatos eszközöket pihentette, azokat, amiket a jeges vagy a jég alatti vízben nem tudott használni. Sok halász

²² Lajkó István–Tóth László: i. m. 149–151.

²³ Ecsedi István: i. m. 70–71.

²⁴ Lajkó István–Tóth László: i. m. 151–153.

azt tartotta, hogy a jeges halászat a legszebb, legtisztább halászat. Zsákmány is olykor annyi kerül a hálóba, mint nyáron. Egyetlen nagy hátránya a hideg, amit el kell szenvednie a halásznak. A hal télen elvermel a vizek fenekén. A múlt halásza ehhez igazította halászási módját, eszközét.²⁵ Télen a jégtakaró alatt a halsűrűség megnövekszik, ezt az élettani jelenséget régóta ismerik a halászok. A téli halászatot eredményessé teszi, hogy a hal 0-4 C°-os vízben ingerekre alig reagál, menekülési készsége erősen lelassul. Ahhoz, hogy a jég alatti halászás sikeres legyen, a halásznak is ismernie kell a meder alakulását és a vermelőhelyeket, valamint a jég alatti halászat technológiáját. A jég alatti halászathoz majdnem minden kerítőeszköz használható, olykor kis átalakítással. A kiegészítő felszerelések közül említésre méltó a jégpatkó elcsúszás ellen, továbbá a halász nagyobb erőfelfejtése miatt. A fejsze és a csákány a jégvágás eszközei. A vezérfát, a húzókötél végére kötik, hogy léktől lékig elvezesse a húzókötelet. A tolófa a vezérfa továbbítására szolgál. A keresőkampó a lék mellé csúszott vezérfa kihúzását segíti elő. A lékek kivágásakor több fontos szabályt kell betartani: a kivágott jeget a felszínre kell kitermelni, mert azon a háló paráskötele elakadhat, másszor az apró jégtörmelék elvághatják a léhést. Kisebb tavak jég alatti halászata egyszerűbb feladat, mert ezeket 30-40 cm szélességben teljesen körbe kell vágni, hogy a húzókötél és apacsfa vezethető legyen. A kihúzás helyére egy nagyobb, háromszögletű (0,5-1 m-es) léket kell vágni. Nagyobb kiterjedésű vizek (például holtág, tó) jég alatti halászata már korántsem egyszerű feladat, itt csak kisebb lékeket vágnak, akkorát, ami a halászathoz elegendő, azaz kevésbé munkaigényes.²⁶

Szigonyos halászat

Ősidók óta használatos halászati módszer. Ennek eszköze a szigony. A szigonnyal való halászat a múltba vész. Napjainkban csak az orvhalászok használják. A szigony tulajdonképpen a vadászathoz használt dárdából alakult ki. Kezdetben egyágú, később különböző funkciójú formaváltozatai alakultak ki. Halászni többféleképpen lehetett vele. Használata függött a víz tisztaságától, átlátszóságától. Ilyenkor a vízfenéken látott halat szigonyozták meg (látott hal), zavaros és mély vizeken találmásra szigonyoztak. Célzott döfésre egy- vagy kétágú szigonyokat használtak.²⁷ Herman Ottó szerepük szerint a szigonyokat öt nagy csoportba osztotta; szűrő, kerítő, nyakló, tűző és oldalt vágó szigonyok.²⁸ Összefoglalóan az ember ősi szerszáma az ütőhalászat címen ismert szigony. A kezdetekben nem is volt szerszám, hanem egy darab kő vagy tompa balta. Talán éppen egy kőbalta, melyhez egy hosszú nyél tartozott, ezzel ütötték a vizet, ha egy vagy több halat megláttak. Értelemeszerű, hogy ezt a halászati módszert később felváltotta a szűrőhalászat. Eszközét úgy készítették, hogy a halász kihegyezett egy vékony erős fát, ezzel felnyársalta a halat és partra vetette. Később a fából készült szűrőt egy lényegesen jobb minőségű vashegy váltotta fel. Mivel a primitív módon felkötött vashegy sokszor levált a rúdról, ezért a szigony végére kőpüt készítettek. Ezzel már a kimunkált szigonyokhoz jutottunk.²⁹

²⁵ Ecsedi István: i. m. 93.

²⁶ Lajkó István-Tóth László: i. m. 156-158.

²⁷ Kiss Sándor: i. m. 67.

²⁸ Jankó János: *A magyar halászat eredete*. Budapest, 1900. 479.

²⁹ Ecsedi István: i. m. 38-44.

A szigonyoknál különbség lehet az ágak és szakák (szakálak) száma, valamint egymáshoz való elhelyezkedésük szerint. A szigonyfejek nyélre való felerősítése köpüvel vagy makkal történt. A köpüs megoldás esetén a fej csőben végződött, amely vagy sima cső alakú, vagy kúpos, és az alsó harmada van átfúrva. Köpüs megoldásnál a szigonyfejet ráütötték a nyélre, amelyet kúpos köpü esetén megfaragtak, majd amikor a fej a helyén volt, szöggel rögzítették. A makkos változatnál a fej nem a nyelet magába foglaló köpüben végződött, hanem egy nyúlványban, melynek vége derékszögben be van hajtvva. A nyúlványra egy vagy két gyűrűt húztak, a fejet a nyélre tették, a makkot beütötték a nyél oldalába, majd gyűrűkkel leszorították, rögzítették.

A szigonyral való halászat a magyarság legrégebb halászati módja, mely egy durva szerszámhoz kapcsolódik. A halász annyira szereti a halat, hogy a szigonyos halászatot – amit amúgy is a törvény tilt – megveti.

HORGÁSZAT

A horoggal való halászat a legősibb halászati módszerek egyike. Fő eszköze, s egyben szimbóluma a horog. Manapság tühegyes és fémből készült horgok terjedtek el. Korábban fából (tüskeből), kőből, csontból, bronzból, vasból, acélból készültek. Horoggal – néhány kivétellel – úgy lehet halat fogni, ha a horogra rátűzött csalít a hal bekapja. A horgot és a botot a zsinór köti össze, mely a hal kiemelését teszi lehetővé. A zsinórok sokfélék voltak (lófarokszőr, bélhúr, len, selyemfonál). A bot is sokat változott a múlthoz képest. Ősi típusát kosztoshorognak hívták. A bot lehetett primitív, de lehet a világcégek termékeiből összeszerelt modern sporteszköz is. Számos kiegészítő eszközt csatlakoztattak hozzá (úszó, jelző, pedző, orsó stb.). Aki manapság horoggal fog halat, az szinte kivétel nélkül sporthalász, azaz horgász.³⁰ A hivatalos halászok eszköztárából szinte teljesen kiveszett a horog, még a fenékzsinórozás is. Azt mondják: a horgászat és a vadászat sport. Ez a két foglalatosság annyiban tér el a sportágtól, hogy művelése az állatok életének kioltásával jár. A horgászatnak négy változata ismert.

- 1.) Sporthorgászat; úszós; fenekezős; pergetős; kereső; legyezős;
- 2.) Kikötő vagy károkozó halászat;
- 3.) Átkötős horgászat;
- 4.) Fenékhorgászat.³¹

A *kikötős horgászatot* a harcra fogására alkalmazzák. Rugalmas karóra zsinoget és horgot szerelnek. A halász a készség lerakásához meredekebb partoldalt választ elsősorban azért, mert az a harcásák fő búvóhelye, másrészt a víznek van ott egy kis visszaforgása. A horognyelet a partba szúrja, úgy, hogy a felcsalizott horog megfelelő mélységbe merüljön a vízfelszín alá. Reggel, amikor a horgot felnézik, a zsinór mozgásáról és a bot állásáról látni lehet, hogy fogott-e halat.

A *átkötős horgászat*. Tetszőleges hosszúságban akár 200 horgot is felköthetnek a rövid pattonyra (rövid zsinog, amelyre a horgokat erősítik). A zsinórt két leszúrt karó közé feszítik ki, úgy, hogy a horgok a vízfelszín alá érjenek. Hosszabb szerelék esetén a zsinórra úszókat szerelnek, hogy a horgok a kívánt mélységnél ne süllyedjenek lejjebb.

³⁰ Vigh József: *A magyar horgászat krónikája*. Budapest, 1987. 7–9

³¹ Lajkó István–Tóth László: i. m. 153–155.

Fenekhorgászat. A fenékhorgászat nagy hasonlóságot mutat az átkötős horgászattal. A két szerszám között az a különbség, hogy a fenékhorgot a fenékre leengedve használják, és az íslégre sokkal több horog van felszerelve (méterenként). A horgokat, hogy ne gubancolódjanak össze, általában horogtálcán tartják.³²

PÁKÁSZ

A pákász, az egykori bihari rétségek mocsárvilágának ura és őslakója eltűnt, csak úgy, mint a lecsapolás után a rét és a mocsár. Az egykori nádrengetegek, ingoványok, zsombékok helyén ma eke túrja a visszamaradt tözeges termőtalajt. A magyar nyelv szótára 1870-ben így írja le a pákászt: „A tiszamelléki sárréten pákászoknak nevezik azokat az embereket, akik folyamatosan a réten és a rétből élnek. A pákász nem szánt és nem vet, napszámba sem jár dolgozni, hanem a kész után nyúl – pákászkodik. A pákász járja a réteket és zsákmányt keres. Egész életét télen-nyáron a rétségben töltötte. Még a dohány és a puskapor miatt sem jött lakott helyre. Adót sem fizetett. Legapróbb részletességig ismerte a csík, a csuka, a kárász mozgását, szokásait. Varsáit, vészeit a halak vélt tartózkodási helyére kirakta és fogott vele halat, nadályt sőt rákot is. Fő szerszáma a varsa, a tőr, a lápvágó, lápibot, amellyel tapogatott.”³³ A pákász a rétség és a láp természeténél fogva igazi őshalász volt. Csúcsos nádkunyhóját a rétség és a lápok belsejébe építette. A pákász vadászott, de sohasem volt jó lövő. A repülő vagy futó madárral sem boldogult. Kitanulta a madár járását, tartózkodási helyét, de legfőbbképp azt, hogy hova száll le. Hurokkal, csapdákkal fogta a vízimadarakat, és solymászott is. Bocskora alá gyékényből font talpat kötött, hogy az ingoványos talajba bele ne süppedjen. Edényei jórészt lopótokból készíttette, az evőeszközöket főleg nádból. Végezetül a pákászembert legjobban Györffy István ismerteti, a „Nagykunsági krónika” című értékes írásában. „Rétes emberek” néven ír róluk. Vadászó-halászó utódainak tartja őket. Bővebb értelemben halász, csikász, darvász, vadász, solymász, békász, méhész, piócaszedő. A pákász foglalkozása volt mindez. Ez télen a nádalással, vagyis nádvágással és gyékényezéssel bővült.

CSIKÁSZ

Az egykoron oly nagy népies halászati ág, a csikászat napjainkban már nem létezik. Hajdan egész falvak éltek csikászatból. Azt, hogy a mesterség, tevékenység megszűnt, az magyarázza, hogy őstalaját, a lápokot lecsapolták. A rétgazdaság idejében – leggyakrabban nagybőjt idején – volt legintenzívebb a csíkkal való kereskedelem. Amikor a csikászok hordói megjelentek a halaspiacon, ennek hamar híre ment. Ebből az ízletes halból szinte mindenki vásárolt; úr, zsellér egyaránt. A csikászember párja kínálgatta a csíkot. Főleg főzve készítették (káposztalében). Az ecsedi láp csikásza országnak mondta a csikászásra alkalmas területet. A csikország sajátos képet mutatott – elnyeli a Kraszna folyót, a szélén kaszáló, közepe felé nádtenger, melyből itt-ott nyárfa is kinő. A csikász eszközei: csíkputtony, lápvágó, csikkas, lápibot, tapogató stb. A csikász vesszőből font kosárszerű varsával halászott. Megtisztított egy foltot a növényekkel borított lápban, az apró nyílt víz-

³² Herman Ottó: i.m. 353–368.

³³ Uo. 467.

felületen megugrott oxigénszint odavonzotta a halakat. A csikász, mikor látta, hogy a vízbe merülő kosár felett hemzsegnék a csikok, egyszerűen kiemelte azt. Egy-egy csikász több tucat ilyen „csikbányát” (nyíltvízű foltot) tartott fenn, s azt napjában látogatta. Ha egy-egy csikbánya kiürült, újat készített.³⁴

A csik hozzátartozott a jobbágyi szolgáltatásokhoz. Sárreéten a XVIII. században Bors község egy cseber csikot adott az uraságnak egy évre.

A láp az állóvizek egyik sajátos képződménye, melynek felszíne korhadó és rothadó szerves anyag tetemes vastagságban. A legfontosabb csikászterület az ecsedi láp volt (100. 000 kh területen – 57. 000 ha). A lápok valóságos eldorádói volta a réti csiknak. Sajátos képződménye volt az ingó láp (mocsaras helyeken, növénytakaró mely alatt mély víz van). A nyáron fogott csikot a csikász elvermelte télire. A verem bejaratát erős náddal és sással be kellett fedni, nehogy a csik elfagyjon. A veremből a csikot merővel merték ki.³⁵

A csikászatot általában télen űzték. Mihelyt a láp befagyott, a lápvidék aprajagya felkerekedett csikhalat fogni, a jégen léket vágtak, ebbe 3-4 varsát helyeztek egymással szemben, és az akármerről érkező csik beúszott a varsákba, amit aztán kiemeltek.

Methods and Tools of Fishing The History of Fishing in Hungary

IVÁN SZÉKELYHIDY

Fishing is one of the two ancient occupations (the other is hunting). Its history dates back to our people's origin and to our land of origin. The Hungarians, upon leaving their original homeland and during their migration had become acquainted with several methods and devices (hook, spears etc.). The waters of the Carpathian Basin provided excellent possibilities for further development of this ancient occupation.

The craft of small-scale fishing: Fishermen portrayed here do not use large nets and generally they fish alone using tools manageable by one man. Occasionally they join other fishermen to form small groups. They fish mainly in places where the use of large nets makes it impossible to reach the habitat and hiding places of fish. These types of waters were Lake Balaton, Lake Velence, and Lake Fertő. The small tool category embraces an extremely wide variety of tools. The tools were adapted to the characteristics of the waters, and were chosen by the fishermen accordingly.

Fishing and fish consumption was considered to be the breadwinner occupation for these clever handed fishermen working on the Danube and Tisza rivers. The sets of tools used by them required constant readiness; although the fish-basket and the special anchored hooks catch fish by themselves if placed correctly, but the placing and the supervision was a recurring daily task.

³⁴ Ecsedi István: i. m. 109–113.

³⁵ Herman Ottó: i. m. 476–484.

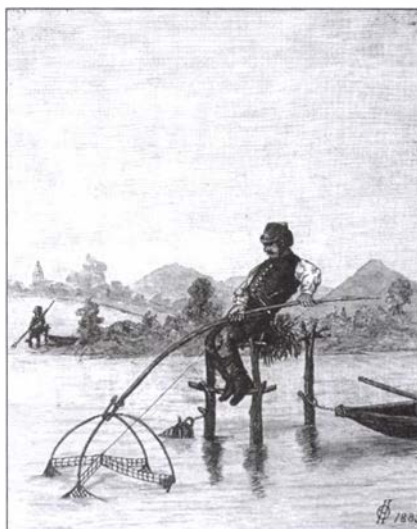
The activities and tools of this craft are described within the paragraphs relating to the individual methods are as follows: stow net fishing is one of the oldest methods; fishing using a woven basket-like tool laid over the fish in the water; fishing using a net for catching the fish chased by the fisherman; fishing by using a hook made of horse hair and having a handle to hook the fish at its gill; fishing using a square fishing-net; fishing using a bell-shaped casting-net; fishing in slow waters, where the fish lose their way among stakes; fishing by lowering the tool at the side of the boat and as the boat slowly floats the frightened fish are caught by the net; ice fishing (large net method); harpoon fishing; angling; the fishing activity of fishermen who catch not only fish, but crabs and birds; and the fishing activity of fishermen catching loaches.

Halászok

A kullogó

Szigonyos

Pöndörös

Pákász-tanya

A vadászat tárgyi eszközei

BÁNYAI JÓZSEF

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM VADÁSZATI ESZKÖZGYŰJTEMÉNYE

A vadászat eredetileg valóságos emberi szükségletek kielégítésére szolgált. Későbbi létjogosultsága saját hagyományából és a gyakorlásakor alkalmazott szabályokból eredt, s ezáltal a vadászat az emberi kultúra egyik legfontosabb forrásává vált.

A vadászat történetének feltárásával foglalkozó kutatás és irodalom a történettudomány egy része. A vadászattörténet a vadászati joggal, vadászati etikával, vadász-művészettel stb. együtt a vadászati kultúra körébe is beletartozik.

A magyar vadászat, vadászati kultúra bemutatásával és népszerűsítésével a Magyar Mezőgazdasági Múzeum már alapításától kezdve foglalkozik. A hazai köztudat a budapesti Vajdahunyadvár a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak otthont adó épületként tartja számon. Pedig a növénytermesztés, állattenyésztés, erdészet, halászat stb. mellett a magyar vadgazdálkodás és a vadászati kultúra tárgyi és írásos emlékeit is itt állították ki, mutatták és mutatják be jelenleg is.

A honfoglalás „millenniuma” alkalmából (1896-ban) hat hónapon át nyitva tartott országos kiállítást rendeztek Budapesten. A millenniumi kiállításnak történelmi és jelenkori főcsoportja volt. A későbbi Magyar Mezőgazdasági Múzeum a történelmi-től örökölte romantikus hajlékát, a jelenkoritól pedig első gyűjteményeinek jelentős részét. A múzeum alapító oklevelét az akkori földművelésügyi miniszter, Darányi Ignác 1896. június 20-án írta alá.¹ A történelmi főcsoportnak a múzeum részére szánt épülettömbjét Alpár Ignác neves műépítész tervezte, román, gótikus és reneszánsz stílusban. A múzeum alapításakor a korabeli politikai és gazdasági vezetés a vadászatot mint a mezőgazdaságnak egyik ágazatát kívánta megjeleníteni.

A múlt század végén – a múzeum alapításakor – a vadászati tárgyak és trófeák begyűjtése komoly nehézségeket okozott. Röviddel a múzeum megnyitása előtt Paikert Alajos levelet írt Lenk Ödönnek Marienbadba, melyben – Lenk tudvalévően szép és nagyszámú trófeagyűjteményéből – sürgősen 10-15 darab szarvasagancsot kért az erdészeti és vadászati kiállítás részére.² Sajnos a kérésre nemleges válasz érkezett, ugyanis Lenk megírta, hogy nem hajlandó megválni a trófeáitól. Ekkor még a vadászat tárgyi eszközei közül – puska, vadászkesz, lőportartó, vadászkiürt, tölténykészítő eszközök stb. – a legnagyobb tételt, 229 tárgyat Kertész Tódor letéti anyaga jelentette.³

1897. szeptember 12-én a Magyar Mezőgazdasági Múzeum megnyitásával egy időben az ezredéves kiállítás történeti csoportjának – Vajdahunyadvár – gótikus épületében bemutatták a látogatóknak az ország első állandó vadászati kiállítását. A megnyitáskor a múzeum 30 osztályra tagozódott, és ebben az időben még a

¹ *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum ismertetője.* Budapest, 1907. 9.

² Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára IX. Leltári száma: 868/400.

³ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára IX. Leltári száma: 867.

vadászatot az erdészettel egy osztályba sorolták. Ennek egyik oka az volt, hogy a korabeli országos mezőgazdaság-politikában – a nemzetgazdasági szempontból kevésbé fontos vadászat előtt – például a vízépítészet és vízszabályozás kérdései és problémái is lényegesen jelentősebb helyet foglaltak el.⁴

Paikert azonban hamarosan ráébredt a vadászat fontosságára, és levelet írt Darányi miniszternek. Kérte, hogy a mezőgazdasággal összefüggő rokonszakok gyűjteményeinek – így a vadászatnak is – méltó elhelyezést kell biztosítani. Majd így folytatta: „*A mezőgazdasági termények a dolog természeténél fogva nem eléggé dekoratív hatásúak, és mint ilyenek, a laikus közönséget nem is eléggé érdeklik, szükséges tehát, hogy oly tárgyokról is történjék gondoskodás, amelyek vonzóvá, érdekessé teszik a múzeumot. Ilyenek elsősorban a vadászati tropheák, ezek sohasem tévesztik el hatásukat, és mindenkit egyaránt érdekelnek.*”⁵

Az 1900. évi párizsi világkiállítás bezárása után a múzeum két értékes vadászattörténeti relikviával gyarapodott. Az egyik egy kézzel festett vadászati térkép, a másik, egy díszes kivitelezésű lőjegyzékalbum, amely a kor legkiválóbb magyar vadászainak magánlőjegyzékeit és a nagyobb uradalmi vadászterületek 100–120 éven keresztül vezetett lőjegyzékeit tartalmazta. Szövegét francia nyelven, gyönyörű kalligrafikus kézírással írták. Bőrrel bevont, 38 cm hosszú, 27 cm széles és 5 kg súlyú. Díszes külső borítása Morzsányi János budapesti díszműáros és jelvénykészítő kiváló mesterségbeli tudását bizonyítja. Az albumból egyetlen darab készült, ezért vadászattörténeti értéke felbecsülhetetlen.

A múzeumnak otthont adó épületeket azonban – csak a millenniumi kiállítás idejére – ideiglenes anyagból építették fel, így azok süllyedni és repedezni kezdtek. A gyűjteményeket 1899. július folyamán a Kerepesi út (ma Rákóczi út) 72 számú bérházba költöztették át. Néhány gyűjteményt – az erdészetet, vadászatot, vízépítészetet, halászatot – viszont az eredetileg is szilárd anyagból felépített román stílusú épületbe szállították át, majd a jáki templomból a reneszánsz épületben levő Bakács-kápolnába helyezték át. A vadászati anyag döntő többségét az Országos Halászati Felügyelőségtől kapott madarak – tuzok, szárcsa, bölömbika, vadlúd stb. – képezték (113 db).

A majdani állandó épületben elhelyezendő kiállítások szakosztályonkénti berendezéséhez szükséges alap- és falfelületeket Pokorny Tódor térképészmérnök tervezte meg. Az „együvé tartozó és hasonnemű” erdészeti és vadászati szakosztály összesen 634 m² felületet kapott. Ebből külön a vadászat mindössze 167 m²-t!⁶

A múzeum szilárd anyagból történő felépítésével ismét Alpár Ignác műépítész bízták meg. 1903-ban a reneszánsz épület, majd 1904 tavaszán a gótikus épület munkálatai is befejeződtek.⁷

A berendezéshez szükséges előkészületeket Saárossy-Kapeller Ferenc miniszteri tanácsos végezte, számos kiváló szakember – akik az egyes osztályok megszervezésében is komoly segítséget nyújtottak – közreműködésével.

Paikert 1905-ben levelet írt Darányinak, melyben tudatta, hogy a múzeum egyes osztályainak berendezéséhez szakértőket kértek fel. A vadászaté Egerváry Gyula és Ráth József lettek. Egy másik levélben azzal a kéréssel fordultak a miniszterhez, hogy az 1904. évi minisztériumi költségvetés rendes kiadások XX. fejezet 4. cím

⁴ Kísérletügyi Közlemények, 1937. január–december 1–6. Füzet 264.

⁵ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára IX. Leltári száma: 867/175.

⁶ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára IX. Leltári száma: 916/248.

⁷ S.Szabó Ferenc: *A hatvanéves Mezőgazdasági Múzeum, 1896–1956.* Budapest, 1956. 58.

2. rovat 7. alrovátán „közérdekű vadászati ügyek és vadértékesítés előmozdítására” előirányzott 40. 000 koronából a múzeum vadászati osztálya részére beszerzendő tárgyak megvásárlására pénz kaphassanak. Leírta még, hogy a vadászati tárgyak igen kivételesen és nehezen szerezhetők be.⁸

1907-ben Egerváry Gyula felkérte Odescalchi Zuárd herceget solymászattal kapcsolatos tárgyainak a vadászati kiállítás részére történő átengedésére.⁹ Röviddel a megnyitás előtt Saárossy-Kapeller Ferenc levelet írt régi barátjának, Fónagy Józsefnek, a kiváló vadásznak és vadászati szakírónak, melyben trófeákat kért, mivel – mint írta – azt szeretné, „*ha a vadászati rész minden tekintetben kiváló lenne*”. Fónagy válaszlevelében 160 db özagancsot, egy jó szarvasagancsot, vizslaversenydíjakat, végezetül egy vizslaidomításról és egy fácántenyésztésről általa írt könyvet ajánlott fel.¹⁰

A múzeum kiállításairól már a megnyitást megelőzően több újság is méltató cikkeket közölt. 1907. június 9-én I. Ferenc József adta át rendeltetésének a múzeumot. A vadászati osztály kiállításait megkülönböztetett érdeklődéssel tekintette meg, és az ott látottakról „legnagyobb elismerését” fejezte ki.

1908 tavaszán gróf Széchenyi Béla két vadászpuskát ajándékozott a múzeumnak. A vadászattörténeti szempontból páratlanul értékes ereklyéket édesapja, gróf Széchenyi István, a „*legnagyobb magyar*” vásárolta 1820–1825 között angliai tartózkodásának idején Londonban, John Manton, illetve Joseph Manton neves puska-művesektől. A Joseph Mantontól vásárolt puskát az ajándékozó – édesapja halála után – néhány alkalommal vadászatain használta, majd 1881-ben „Lancaster”-re alakította át.

1909. február 8-án báró Splényi Ödön hagyatékát: vadászskürtöt, jelzőskürtöt, vadásztört, vadászpoharat – összesen 14 tárgyat – özvegye, Blaha Lujza megvételre ajánlotta fel a múzeumnak. A 200 korona értékű hagyatékot Pokorny Tódor térképész, a múzeum alkalmazottja vette át és leltározta be.¹¹

1922. április 1-jén Földi János ny. miniszteri tanácsos levél útján közölte a múzeum igazgatóságával, hogy az „*Erdészet-, Vadászat-, Ósfoglalkozások*” és más csoportok gyűjteményeinek gyarapítására felajánlja a tulajdonában lévő tárgyakat, melyeket 1–24-ig tételesen felsorolt. Volt közöttük vadászskürt, csalsíp (öz- és császarmadárhívó), vadásztáska, vadászkesz, vadászbutykos, illetve katalógusok 1910-ből.¹²

1927 őszén József főherceg egy 9,3 mm-es Mauser gyártmányú golyós vadászfegyvert ajándékozott a múzeumnak. Az értékes puskát a gótikus épületben, a csütörtökhelyi kápolna oldalfalán elhelyezett tárlóban állították ki, egy, a főherceg aláírásával ellátott kézírásos lőjegyzékkel együtt.¹³

Az 1950-es évek első felében az új kiállítások előkészítésével egy időben újra elkezdődött a gyűjtőmunka, amely ekkor még elsősorban a kiállításokhoz kapcsolódott. A gyűjtés nem a tárgyi anyagra, inkább a dermoplasztikák készítéséhez szükséges állatokra, különféle segédanyagokra (makett, modellek, diorámákhoz szükséges anyagokra) terjedt ki.

⁸ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára IX. Leltári száma: 921/119.

⁹ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára IX. sz.n. R.M.A. (1907)

¹⁰ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára IX. sz.n. R.M.A. (1907)

¹¹ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára IX. Leltári száma: 971/148.

¹² Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára IX. Leltári száma: 107/1922.

¹³ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára IX. Leltári száma: 674/1927.

1955-ben egy szarvashívó kürt, 1956-ban egy hótalp, 1960-ban egy szaruból készített, csodálatosan szép vadász kürt, ezüst foglalattal (készítője: Szemere Miklós költő, 1802–1881), 1961-ben összesen 14 db, zömében igen értékes vadász eszköz került a múzeumba Fodor György budapesti gyűjtőtől.

1965-ben Nagyházy János debreceni gyűjtő 1 db lőportartó szekrényt adott el 350 Ft-ért a múzeumnak.

A vadászati tárgyak gyűjtése már abban az időben is kurrens cikknek számított. Beszerzésük összehasonlíthatatlanul nehezebben ment a más mezőgazdasági ágazatokban használt tárgyakénál, ezért a vadászati osztály vezetője 1965 végén éves munkatervének összeállításakor a következőket írta: „... Más a helyzet a régi vadászfegyverek és eszközök gyűjtésénél, ahol a meglévő anyag úgyszólván kizárólag csak vétel útján kerülhet birtokunkba, ezért a vásárláshoz 10. 000 Ft-os keretet látok szükségesnek.” A kért összeg duplája volt a múzeum többi osztálya által igényelt tárgyvásárlási keretnek.¹⁴

1972-ben a vadászati osztály vezetését Orbán Lászlótól Kotlár Károly erdőmérnök vette át. Személye hosszú időre meghatározta a gyűjtések tárgyát, a gyűjtemény arculatát, ez megnyilvánult a különböző típusú és szerkezetű vadászpuskák rohamosan növekvő számában is. Néhány év alatt 22 db vadászpuskát vásárolt, zömét a Bizományi Áruház Vállalat boltjaiban.

1973-ban Vörösváry Ákos budapesti gyűjtőtől különböző vadász eszközöket vásárolt a múzeum. Az év legkiemelkedőbb eseménye Goszthony Géza kaposvári lakos 500 darabot meghaladó magánygyűjteményének megvásárlása volt. A hatalmas gyűjtemény múzeumba kerülésének története 1971-től 1974-ig datálódik, és akár egy külön tanulmány témája is lehetne. Goszthony 1971. augusztus 21-én kelt levelében felajánlotta gyűjteményét a múzeum főigazgatójának. Majd 1972. január 17-én újabb levelet írt, de ekkor már Kotlár Károly osztályvezetőnek, amelyben érdeklődik az „ügy” állásáról. Néhány további, udvarias levélváltás után január 28-án Goszthony meghívta az osztályvezetőt Kaposvárra. Az ezt követő levélváltások tartalmáról dokumentáció hiányában ismereteink nincsenek, tény azonban, hogy a gyűjtemény rövid ideig a Lábodi Állami Gazdaság tulajdonába került. Mivel azonban egy igen értékes, egyedülálló gyűjteményről volt szó, hamarosan a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium tudomására jutott a dolog, s azonnal védetté nyilvánította a teljes anyagot. A későbbiekben megvásárolt gyűjteményért az akkori árakat figyelembe véve horribilis összeget, 300 000 Ft-ot fizetett a minisztérium! Az állam ugyanakkor a múzeumot jelölte meg tulajdonosként. Azonban mire az anyag Lábodról a múzeumba került, már erősen hiányos volt, ezért több értékes darabot is hiányjegyzékbe kellett venni. A várakozással ellentétben csak a gyűjtemény kisebb része volt vadászati, nagyobb része katonai, régészeti, néprajzi és lovas témájú.

1974-ben, 1975-ben nem volt gyarapodás, 1976-ban néhány vadászati eszköz, 1977-ben egy puskatokkal, 1978-ban egy XVIII. századi szarvasgyilok tokkal, 1982-ben egy vadászattörténeti értékkel bíró késsel – Lestyán Sándor, hajdani ismert író és vadász használta – gazdagodott a gyűjtemény. 1983–85 között 22 db vadászati tárggyal gazdagodott vétel, csere és vásárlás útján a múzeum vadászati gyűjteménye. A következő évtizedben a vadászati eszközök gyűjtése megszűnt, ugyanakkor

¹⁴ Orbán László iratai: Központi iktatási szám: 1252/1965.

olyan vadászati dísz tárgyak élveztek prioritást, amelyek megvetették egy későbbi vadász művészeti bemutató alapját. „A vadászat a művészetben” című bemutató 1997-ben az állandó vadászati kiállítás részeként nyílt meg.

VADÁSZATI ESZKÖZÖK

Az ősembert az elemi szükségletek kielégítése készítette a vadászatra. Ez adta kezébe a követ, dorongot, majd később a bunkót, kőbaltát, dárdát, és így szerezte meg a lét-fenntartásához szükséges ételmezt. Az idők során az ember értelme fejlődött, igényei növekedtek, és ezekkel arányosan tökéletesedtek, a vadászati módszerek, eszközök. Kezdetben verembe, kelepcébe fogta, majd a fejlődés későbbi fokán távolabbról, nyíllal, végül puskával lötte a vadat.

Íj, vadászlándzsa, számszerij

Honfoglaló őseink magukkal hozták a szabad vadászat intézményét. A vadászataik során használt íj a távolra ható fegyverek egyike, amely a bunkó után az emberiség nagy részének legősibb eszköze. Kezdetlegesebb formája egy rugalmas faág volt, amelynek két végét összesodort hánccsal kötötték össze, idővel készítéséhez rétegesen egymásra ragasztott szarulemezeket használtak. Az íj hosszú századokon át kedvelt fegyvere volt a magyarságnak, egészen a XVI. századig, amikor az ősi íjfajta már csak elvétve fordult elő.

A vadászat Európában a koraközépkor óta a fejedelmek és főurak szórakozása volt. Az előkelőbb vadászok kizárólagos vadász eszköze a hajítólándzsa, vadászlándzsa és a kard. A medvét és a vaddisznót a középkor vadása lándzsával szúrta le vagy engedte a vadat a lándzsába futni. A lándzsa nyelét oldalhajtásokban gazdag erősebb fából készítették. Az oldalhajtások töveit meghagyták, hogy a nyél elcsúszását a kézben meggátolják. Az átlag 2 m hosszú lándzsanyeleket bőrral borították vagy kereszttezett szíjszeletekkel csavarták át, végül nagyfejű szögekkel sűrűn kiverték, hogy dőféskor a kézben biztosabban feküdjenek, a vadat rohanásában is feltartóztathassák. A vadászlándzsákat főúri vadászatok alkalmából a XVIII. századig rendszeresen, a XIX. századig pedig szórványosan ugyan, de még használták.¹⁵

A legősibb mechanikusan megszerkesztett távolra ható lövőfegyver a számszerij, népies nevén a nyílpuska. Elvileg a kézi íj találati biztonságának fokozására szerkesztették meg. Eredetét a legújabb kutatások a Távol-Kelethez kapcsolják. Kínában már az időszámításunk előtti XII. században használtak számszerijjat. Európába a X. században jutott el, hazánkban pedig csak a XIV. században ismerték meg. A számszerij ívét kezdetben recézett felületű szarulemezek összeragasztásával készítették, ugyanis ezáltal az ív meghajlítás után igen nagy rugóerőt fejtett ki. Az ív két végébe csatornát vájtak, amibe az ideget akasztották. Törzse fából készült, majd a XV. század vége lényeges változást hozott. Ívüket nem szarulemezből ragasztják, hanem acélból kovácsolják, ezáltal előállításuk rövidebb ideig tartott. A XVII. század második felében a törzs tusa alakban kiszélesedett, melyet gyakran csontberakásokkal, gyöngyházlemezekkel, plasztikus faragásokkal díszítettek. A vadászok

¹⁵ Kalmár János: *Régi magyar fegyverek*. Budapest, 1971. 122.

körében a XVI. század első felétől kezdve – a tüzfegyverek gyors elterjedésének következtében – a számszerű háttérbe szorult. Mint zaj nélküli vadászfegyvert – igaz, szórványosan – egészen a XVIII. századig használták.¹⁶

Vadászkardok, vadászkések

A kard a XV. század óta szintén a vadászfelszerelés egyik darabja, bőrhüvelyébe evő-eszközt helyeztek. Erőteljes pengéje főleg szúrásra szolgált.¹⁷ A vadászkard szórványleletnek számít, nagyon ritka, ezért igen értékes. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Vadászati Gyűjteménye nem rendelkezik egyetlen példánnyal sem. A vadászkardok a XVII. századra vadászkéssé csökevényesedtek, ezekből 20-nál is többet jegyez a leltárkönyv. Bizonyos vadászkések csupán a vadászöltözet kiegészítő részeként szerepeltek, jobbára csak díszként viselték őket. A kések pengéje erősen megrövidült, a hangsúly inkább a pompázatos külső megjelenés irányába tolódott el.¹⁸ Díszítésük a barokk korban volt a leggazdagabb, ekkor feliratok, bölcs mondások, nap-, hold-, csillagmotívumok, a tűzaranyozott háritót vadász- és szerelmes jelenetek ékesítették. Markolatukat csont, elefántcsont, keleti fák, teknőc felhasználásával formázták. Hüvelyük bőrből készült, domborműves torkolat-, saru- és felkötőpánttal. Ezeket a gazdagon díszített késeket nevezték szarvaskésnek (Hirschfänger), 40–60 cm közötti pengehosszal. A XVII–XVIII. században csak az viselhette a szarvaskést, aki a vadász mesterséget tökéletesen elsajátította, és arról szabadítványlevelet szerzett, amelyet az uradalmi fővadász és a vizsgán jelen lévő „vizsgabiztosok” aláírásukkal igazoltak. Viselőjük veszélyes vadfajok, vadörzök támadása ellen használta, illetve különféle vadászati ceremóniák alkalmával viselte.¹⁹ Kezdetben baloldalon, derék-szjra csatolva hordták, később a jobb vállon átvetett „patyngra” akasztották. A vadász alacsonyabb vagy magasabb beosztásának megfelelően arany vagy ezüst rojtot viselt a kés markolatán. A szarvaskések jellegzetes tartozéka a hüvelyükön található ún. vendéghüvely, melybe kisebb kétélű kést helyeztek el, az ún. „tarkókést”. A Vadászati Gyűjtemény elsősorban a XIX–XX. századból származó vadászkésekkel rendelkezik, kivéve három-négy XVIII. századi darabot. A XIX. század második felétől megjelent az uradalmi vadászok által viselt szolgálati kés. Pengéjük megrövidült (15–20 cm), pengészélességük megnőtt (3–5 cm). Markolatborításuk leggyakrabban szarvasagancsból készült, hüvelyük varrott bőr. Pengéjük egyélű, másik fele gyakran fűrészfogas. Védekezésre, csontok átvágására, darabolásra használták.

Solymászat

Egyes kutatók szerint a solymászat 3000 éves múltra tekinthet vissza. Egyik kiváló vadászattörténészünk „A solymászat története” című könyvében a következőket írta: „...A solymászat hagyományosan az uralkodók vadászatának egyik módja volt. Ezt tapasztaljuk a törököknél és a mongoloknál éppen úgy, mint aztán Európa középkori államaiban. Már csak azért is így volt ez, mivel a solymászat rendkívül költséges, hiszen a madarak befogása, tartása és idomítása sok fáradságos munkát igényelt, és maga a solymászat is nagyszámú vadászszemélyzet, ló és vadász felvo-

¹⁶ Uo. 142–143.

¹⁷ Uo. 123.

¹⁸ Uo. 123.

¹⁹ Pák Dienes: *Vadászattudomány*. Buda, 1829. 155–156.

nulását jelenti, hogy a solymász felszereléséről, azután a beteg sólymok gyógyításáról ne is beszéljünk.²⁰ Ebben az időben, hazánkban a gazdag főurak közül a Batthyány, Nádasdy, Pállffy, Zay és Forgách családok kedvelték ezt a szórakozást, hihetetlen összegeket költve el. A solymászathoz megfelelő felszerelésre volt szükség, elsősorban vastag kesztyűre, a sólyom lábára csengők, fejére sapka kellett. Szükség volt ún. solymásztáskára is, amelyben a jutalomfalatokat helyezték el. A solymászat nemes sportja a XVIII. században hanyatlásnak indult, elsősorban a lőfegyverek gyors fejlődése miatt. Múzeumunknak egyetlen darab solymászattal kapcsolatos eszköze sincs, bár a XX. század elején történt kísérlet a beszerzésére.

Felporzók, lőportartók

A XIV. század elején (1330) Schwarz Berthold freiburgi szerzetes a kén, a szén és a salétrom megfelelő arányú összekeverésével feltalálta a puskaport. Rövidesen megjelentek az első kezdetleges, nehezen használható lőfegyverek. A puszkák szerkezeti tökéletesítése következtében azokat a XVI. századra már a vadászatban is használni kezdték. A puskával rendelkező vadász nélkülözhetetlen felszerelési tárgya volt a puskapor tárolására, szárazon tartására szolgáló „puskaporos palack”, a lőportartó, amelyből a csőbe öntötték a szükséges mennyiségű puskaport. Hasonló alakúak, azonban jóval kisebb méretűek az ún. „felporzószaruk”, ezek együttvéve egy készletnek számítottak. A felporzószaruban finomabb lőport tartottak, a puska serpenyőjének felporzására.²¹ Ezeket nem ritkán elefántcsontból esztergályozták, felületüket vésett vadászjelenetek díszítették, de ismeretes nemes fából faragott vagy a teknőc hátpáncéljából készített, aranyozott bronzba foglalt palack is. A fából készült példányokat gazdagon berakott csont- vagy fémdíszítéssel készítették. A palackokat vállon átvetve, hátul a jobb csípőnél viselték. Olaszországban a XVI. század második felében megjelentek a különböző formájú, bőrből préselt palackok. Hollandiában ugyanekkor jelent meg az ökörszarvból laposra nyomott palackfajta, melynek neve már „puskaporos szaru”. Ez a fajta még a XIX. században is használatban volt. Múzeumunk 34 db lőportartóval, illetve felporzóval rendelkezik, túlnyomó részük a XIX. században készült. Ritkaságnak számít egy szaruból készült felporzó, olyan beépített puszkakulccsal, amit a keréklakatos puszkáknál a lakat felhúzásakor használtak. Készítési ideje a XVI. század vége és a XVII. század eleje. A felporzók alakja az idők folyamán a lőportartók formaváltozásait követte. Használatuk a tűzfegyver feltalálásával kezdődött, és a hátultöltős fegyverek elterjedéséig (XIX. század közepe) tartott. Külön típust képviseltek a szarvasagancs lőportartók.²² Elterjedésük a Kárpát-medence területén a XVIII. század elejétől figyelhető meg. Közel két évszázadon keresztül használták ezeket hazánk főleg szarvasokban gazdag vidékein (Máramaros, Bihar, Hont stb. megyékben). Gyakori rajtuk a készítő vagy tulajdonos – évszámmal is gyakran ellátott – neve. Felületüket körkörös vagy geometriai ábrák, figurális vésések, vadászjelenetek, férfialakok, állatok díszítették. Gyakran megjelenik rajtuk a karcolt, központi elhelyezésű napkorong, melynek kultikus jelleget tulajdonítottak. A legszebb díszítésű példányok Erdélyből származnak, ahol porszarunak is nevezték, és fémkarikákba fűzött zsinóron hordták.

²⁰ Csőre Pál: *A solymászat története*. Budapest, 1996. 8.

²¹ Temesváry Ferenc: *Vadászfegyverek*. Budapest, 1992. 27.

²² Uo. 27.

Patrontáskák, söréttartók, töltényövek

A vadászatok alkalmával használt sörétet a XIX. század végéig nem számozták, elnevezésüket arról az állatról kapták, amelyikre használták. Volt nyúl-, kacsa-, fogoly-, szalonkasörét. A durva vagy nullás söréttel farkast, túzokot, vadludat, sast ejtettek el. A sörétet gyakran házilag készítették el, míg a legjobb minőségű gyári sörétet Angliában gyártották. Vadászatra bőrből készült söréttartóban vitték magukkal, vállon átvetett keskeny szíjazaton viselve. A hátultöltő puskák megjelenésével a sörétet a töltény tartalmazta, s így a söréttartók, söréteszacskók elvesztették jelentőségüket. A papírhüvelyes töltény tárolására töltényöveket és patrontáskákat használtak. Ezek általában borjúbőrből, illetve vászonból készültek, 16–24 töltény tárolását tették lehetővé, s a mai napig is használatban vannak.

Borztarisznya, vadásztarisznya, vadásztáska

Évszázadok óta a vadászati eszközök sorában fontos szerepet töltött be a vadásztáska. Viselése a középkor századaiban kezdett divatosná válni. Alul kiszélesedő formát öltött, nyakát zsinórral húzták össze, formáját a XVII. századig megőrizte. A XVIII. században négyszögletűvé formálódott, borjú-, szarvas-, marha- és disznóbőrből készítették, patron, iratok és élelem tárolására. Vállon átvetve szíjon hordták. A „régibb” vadásztarisznya mérete olyan nagy volt, hogy esőzésekor, nedves időben a puská is befért. A borztarisznyában elejtett borzot, esetleg nyulat szállítottak. A XIX. század végétől a vadásztáskák megrövidültek, átlagos hosszuk 20–30 cm között mozgott, a vállszíj alatt rézből készült karikával, amire az ún. aggató került, a kisebb testű madarak (fűrj, fogoly) szállítására.

Jelzőkürtök, csalsípok, ebsípok

A vadászok fontos eszköze volt a kürt. Három fajtája ismert: a kürt, a vadászkürt és a jelzőkürt. A kürt kezdetben bika, ökör, tehén szarvából, később rézlemezéből készült. Keskeny végére szopóka illeszkedett, míg a tölcésesedő végére gyakran rézlemez toldalékot tettek, ezáltal tisztább és harsányabb lett a hangképződés. Általában a kopókat szokták visszahívni vele. A vadászkürt egy sárgarézbadogból készült kerek hangszer, mely a nagy vadászatok, különösen a hajszak alkalmával különféle jelek leadására szolgált. Segítségével a vadászatban résztvevők – bizonyos előzetesen megállapított jelekkel – nagyobb távolságból is érintkezhetek egymással. A csalsípok használatakor a vadász utánozta az adott vadfaj hangját, rejtekéhez odacsalta az őzet, rókát, fajdkakast, császármadarat stb. Az ebsíp rendszerint fából, csontból, szaruból vagy fémből készült, és a vadászebek, különösen a vizslák vadászatok alkalmával történő irányításánál használták.

Vadászszékek, puskatokok, kulacsok, aggatók

A vadász felszereléséhez hajtóvadászatok alkalmával hozzátartozott a vadászszék. Ez lehetett egylábú botszék vagy háromlábú nyitható. Az ülőke fából, bőrből, bambusból készült, elterjedése az XIX. század második felére tehető, és napjainkban is használatban van.

A másik mai napig is használt vadászszerszám a puskatok vagy fegyvertok, amely a puskát egészen vagy szétszedett állapotban megvédte az idő viszontagságai és a

szállítás közben előfordulható sérülések ellen. Rendszerint bőrből vagy erős vízhatlan vászonból készítették, belül bélelték és hordszíjjal látták el. Három típusa ismeretes: olyan, amelyben a vadászpuskát szét nem szedett állapotban szállíthatták, olyan, amelybe a puska csak szétszedett állapotban helyezhető el, és végül olyan, amelybe két puska is belefért.

Széles körben nem terjedtek el, mégis érdemes megemlíteni a különféle kulcsokat, kis palackokat, melyeket a különféle italok tárolására használtak. Üvegből készültek, törés ellen bőrrel vagy fűzfonattal védték.

Használtak még ún. aggatót is, amelyek 6–12 bőrből, zsinegből álló füzért képez, a zsinegek végét csont-, réz-, vaskarikával látták el, s a kisebb madarakat (fűrj, fogoly, fácán, vadkacsa) a nyakuknál fogva akasztották rá. Ezek a hasznos eszközök menet közben megkönnyítették a vadászoknak puskájuk újratöltését, hajtáskor mindkét kezük mentesült a löttvad cipelésétől, a lelőtt madár pedig nem gátolta a vadászt a lövésben. Az aggatót övre vagy a vadásztáska oldalán lévő karikába csatolva hordták.

Golyóöntők, tölténykészítő eszközök

A XVII. századtól a puska- és pisztolygolyók öntéséhez fogóalakú öntőformákat használtak. A fogó fejében kialakították a golyó nagyságának megfelelő üreget, oly módon, hogy a fej mindkét felében egy-egy félgolyónak megfelelő üreget képeztek ki. Amikor a fogót összezárták, a két félgolyó kiadta a teljes golyónak megfelelő formát. Előfordultak olyan öntőformák is, amelyekben több golyónak való üreget találunk, ezzel egyszeri öntéssel több golyó készülhetett. A múzeum gyűjteménye egy XIX. században készült, 10 golyó öntésére szolgáló öntőformát is őriz.

A házilagos tölténykészítés nagyjából az 1880-as évektől az 1970-es évek elejéig tartott. Később a vadászok számára már elérhető áron kapható gyári patronok, töltények feleslegessé tették az elhasznált töltényhüvelyek otthoni újratöltését. A tölténykészítő eszközökön belül megkülönböztetünk gyutacsolót, peremezőt, töltőfát, löpormércét, gyutacsüstke csavarozót, kaliberezőt. Ezek kezdetben rézből készültek, többnyire precíz megmunkálással, ritkán mesterjeggyel ellátva, 1930 után többnyire vasból, acélból gyártották, farészekkel kiegészítve. A peremező kézi, illetve asztalra szerelhető kivitelben is készült. A kilőtt töltényhüvelybe füstös-fekete lőport használtak, ugyanis a füstetlen lőpor a nagyobb gáznomás folytán könnyen szétrobbanhatta a régi vadászpuskát. A gyutacsolóval kinyomták a használt gyutacsot a hüvelyből, majd újat nyomtak bele. Ezt követően a löpormércével pontosan kimért lőport a hüvelybe töltötték, fojtással lezárták. Erre tették a pontosan adagolt „srétet”, sörétet, majd kéregpapírlappal lefedték, végül a peremezővel leperemezték.

Csapdák, látcsövek, hótalpak, csalikacsák

Vasból készített csapóvasakat, horgot már a XIV. században is készítettek, de széles körű használatuk csak évszázadokkal később terjedt el. A XVIII. század végéig a kártékony vadat elsősorban puskával, méreggel gyéritették. Néhány évtized múlva megjelentek a különböző fogóeszközök, amelyeket igen sokféle kivitelben gyártottak. Gyárosok, iparosok, kereskedők, cigánykovácsok foglalkoztak iparszerűen a csapdák gyártásával. Az első vastört Németországban 1803-ban készítették, ez volt az ún. berlini tör (hattyúnyak). A kártékony vad létszámának csapdákkal történő szabályo-

zása különösen Németországban terjedt el, és a folytonos tapasztalat alapján szinte minden vadfajnak megvolt a maga speciális csapdája. Haynauban (Szilézia) ezeknek a vadászati eszközöknek gyártása iparszerűen folyt. A XIX. század végére már Európa-szerte elismertek voltak a Weber és Pieper gyárosok által készített csapdák.²³ A kártékony állatok fogására a vastörön, tányérvason kívül még számos csapdafélét alkalmaztak az erdőőrök, vadőrök és a vadászok: csapoládák, kaptányok, kelepccék, vermek, hurkok és cseklyék. Utóbbi kettőt szinte kizárólag a vadászok használták. Magyarországon a csapdázás széles körben sosem terjedt el, helyette a vadászok a kényelmesebb megoldást, a mérgezést részesítették előnyben (Sztrichnin). A csapoládák és tányérvasak szakszerű felállítása ugyanis nagy hozzáértést igényelt, a csapóvas alkalmazása pedig óvatosságot, rendkívüli szakszerűséget kívánt meg használatától. A tányérvasakat télen a vad váltójára helyezték ki, míg a csapoládákat tavasztól ősziig alkalmazták. A csapoláda róka, macska, nyest, görény, menyét, illetve kisebbtestű kutyák fogására alkalmas. A XX. század elején a vermek már divatjukat múlták, a hurkokat és cseklyéket pedig az orvvadászok használták, előbbi rézdrótból, utóbbit pedig lószőrből készítették. Az apróvad, fácán, fogoly, fűrj legnagyobb ellenése a héja. Az ellene való védekezésre a héjakosarat alkalmazták. Ezt a fogóeszközt a fácánosokban még az 1940–50-es években is használták. Drótfonatból készítették, fafenékkel. A kosár tetejére helyezték a csapóvasat, csalínak galambot használtak. Az egész szerkezetet egy 3-4 m magas oszlopra erősítették, útkereszteződésekben, vagy nagyobb tisztásokon állították fel.²⁴ Magyarországon a vadászati szaksajtó már az 1930-as évektől közölt olyan cikkeket, amelyekben kiváló szakemberek, vadászok tiltakoztak a különféle csapdák alkalmazása ellen, s ha nem is ezeknek az írásoknak a hatására, de alig két évtized elteltével ezek a vadászati eszközök szinte teljesen kiszorultak a használatból. Újra reneszánszát élte a vadászpuska és a mérég. A múzeum gyűjteményében 14 csapda található.

A vadászeszközök felsorolásakor feltétlenül említést érdemelnek a távollévő tereptárgyak, illetve a vadászat tárgyát képező állatok jobb megfigyelésére szolgáló kereső látcsövek. A XVIII. század eleje óta használták a rendkívüli nagy fényerősségű, nem fordított képet adó ún. Galilei-féle látcsöveket. Az első kétcsövű, prizmás látcsövek a XIX. század végén kerültek forgalomba és terjedtek el egyre szélesebb körben a vadászok között. A kor legkiválóbb prizmás látcsövei: Carl Zeiss, Hensoldt, Wetzlar és a Voigtländer márkák, a Galilei-látcsövek közül a Voigtländer, Gérard, Busch és a Charlottenburg. A XX. század elejének szokásai szerint sík területen 5–6-szoros nagyítású, magas hegyiségekben a 8-10-szeres nagyítású látcsövet tartották a legmegfelelőbbnek.

Vadászatok alkalmával ritkán használt, mégis igen praktikus eszköz volt a hótalp. Eredetét Szibériához kötik a kutatók, elterjedése a skandináv országokra volt jellemző. Magyarországon a székely vadászok Erdélyben rendkívül sok formában készítették, s nemcsak a nagy hóban volt használatos. A pákászok, csikászok a lánvidéken is gyakran viselték, így védekezve az elsüllyedés ellen.

Vízivadadászatok alkalmával az igen óvatos vadkacsák éberségének kijátszására gyakran alkalmaztak csalikacsákat. Az 1860-as években Ausztráliában már használták ezeket a fából és nádból készült eszközöket, egy évtizeddel később már a magyar vadászlapokban is hirdették a nádból és gumiból készült csalikacsákat.

²³ *Vadász-Lap*, 1889. 467.

²⁴ *Vadászat*. 1925. 382.

EGYÉB VADÁSZATI TÁRGYAK

A múzeum Vadászati Gyűjteményében vannak olyan tárgyak is, amelyek nem kapcsolódnak a szorosán vett vadászfelszereléshez, mégis különböző megfontolásból szívesen hordták, használták az elmúlt korok vadászai.

„Eb a vadász kutya nélkül” – tartja a mondás. A jól idomított kutya záloga a sikeres vadászatnak. Az idomítás kellékei az apportbak és az ebsíp.

Tűzifa vágására kisbaltát, a cserkelőutakon belógó, zavaró növényzet levágására pedig a fűrészrel ellátott vadászbótot használták, ami hajlított tölgyfából készült, és egy hosszában lévő hasítékban fűrészlappal látták el.

A vadásztáskára szerelhető madártartó hálót a vadászaton lelőtt apróbb madarak (fűrj, fogoly) szállítására használták.

A vadászatnak hódoló jómódú polgárok lakásában gyakran megtalálható volt a vadászpuskák tárolására szolgáló fegyverszekrény. Gyűjteményünkben is van egy ilyen darab, a 1870-es években készült, alul fiókos, metszettüveges, diógyökérből, 5 vadászpuska számára kiképezve.

Zerge- és muflonvadászatok alkalmával a magas hegyfokok, meredek szirtek megmászását segítette a jégcsákány.

Elterjedt volt a sétatob használata is. Ezeket szarvaságancsból készített nyéllal, nádból készült szárral, külön a vadászok számára gyártották.

Érdekesség egy első világháborús légvédelmi géppuskalövedékből készített kézöngyújtó, szarvas, mókus, fácán és vadkacsa ábrázolásával. Fronton szolgáló katonavadász készíthette.

Töltővessző, kalaptű, vadászasztal, szivarvágó, pecsenyesütő és kézmelegítőmuff stb. egészíti ki a gyűjteményt.

A teljes Vadászati Gyűjtemény egyik legritkább és legértékesebb tárgya egy a XIX. század közepén készült főúri-fővadászi öv, a végén ezüst kürttel. Készítője ismeretlen, de a készítés helyét és idejét ismerjük: Ausztria, Bécs 1853. Sajnos azt, hogy kinek a számára készült, ki viselte és milyen alkalmakkor, még nem sikerült megállapítani.

A jó pipa a vadászember féltve őrzött személyes használati tárgya. A dohányzás és a dohány török közvetítéssel jutott el hazánkba a XVII. században. Általában a XIX. században terjedt el. A nemesi életformához – főként a táblabíróvilág Magyarországon – hozzátartozott a vadászat és pipázás élvezete. A főurak és nemesek kastélyaiban és kúriáiban általában volt dohányzószalon, dohányzószoba. A férfiak a vadászat befejezése, illetve a vacsora elköltése után ide vonultak vissza iszogatni, pipázni, beszélgetni. A pipák anyaga változó, készítették cserépből, porcelánból, fából, tajtékból, míg az angol pipák esetében gyökérből. A XX. század első felében a dohányosok többsége már cigarettázott, szivarozott, ezért a pipakészítés és a pipázás egyre inkább hanyatlásnak indult. A múzeum tulajdonában 5 tajték-, 3 fa-, 4 cserép- és 8 porcelánpipa található. A tajtékpipák közül az egyik 1786-os „hamis évszámós”, lándzsás medvevadászatot ábrázol, a fapipák közül az egyik szintén vadászjelenetes a XIX. század közepéről, a porcelánpipák mindegyike vadászjelenetes. Festett, illetve matricás eljárással készültek, kettőnek a vízsákja is megvan. Ezeket a pipákat inkább ajándékba adták, mintsem szívták.

A pipák elhelyezésére a XVIII. század végén egy újfajta bútordarab jelent meg: a pipatórium.²⁵ Ezek a kiegészítők különböző formákban készültek. Az elhelyezendő pipák számától függően voltak asztalra, polcra helyezhető, falra akasztható, asztal és szék formájúak. Ezeket egy vagy több fiókkal, illetve vájatos tartólappal látták el. Gyűjteményünkben is van egy a XIX. század első felében készített, falra akasztható egyfiókos, 7 pipa tartására alkalmas pipatórium.

Hunting tools in the Hunting Collection of the Museum of Hungarian Agriculture

JÓZSEF BÁNYAI

Since its establishment the Museum of Hungarian Agriculture has been involved in exhibiting and propagating Hungarian hunting activity. On September 12, 1897, the time of the opening of the museum, the first permanent hunting exhibition in Hungary was opened to the public in the Gothic Wing of the historical building complex of the Vajdahunyad Castle. The majority of the exhibited material consisted of preparations, because the acquisition of trophies and other objects was difficult. The exhibition of shotguns, powder flasks, horns, knives, and cartridge making tools was made possible by the deposited material of Tódor Kertész.

The enlargement of the collection of hunting tools owned by the museum gradually started from the year 1907. Two shotguns, which were donated to the museum by Count Béla Széchenyi, deserve special attention. The historically and uniquely valuable items were bought in London between 1820 and 1825 during his father's stay in England. The number of catalogued objects gradually grew by the end of the 1950's due to donations and purchases. In the mid 1960's objects related to hunting were considered to be current articles again, so their acquisition was much more difficult than that of other objects of agriculture.

From 1990 the situation has become even more difficult, less and less quality hunting objects are available and if so, at a very high price. Donations have almost completely ceased.

In the hunting exhibition of the Museum of Hungarian Agriculture almost all types of hunting tools can be found in chronological order starting from the bow used by our ancestors to the tools used by the hunters of modern times.

The catalogue to be published allows us to get an idea of the development, change, and the process of the improvement of hunting tools in the past centuries.

Shotguns are a separate category and will be considered in a separate volume.

(The number of objects in the catalogue under preparation is 300-310 pcs., the number of objects suggested for photography is 100-150 pcs.)

²⁵ *A magyar pipa története – a magyar történelem a pipákon.* Budapest, 2001. 97.

Vadásztőr, XIX. sz.

Lőportartó, szaru, XVIII. sz.

Lőportartó, réz, XIX. sz.

Csappantyútartó, réz, XIX. sz.

Vadásztáska, bőr, XIX. sz.

Vadászkürt, XIX. sz.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum vadászfegyvereinek (tűzfegyvereinek) fejlődéstörténeti áttekintése

KOTLÁR KÁROLY – OROSZI SÁNDOR

Múzeumunk nem rendelkezik a tűzfegyverek teljes történetét dokumentáló tárgyakkal.¹ Így hiányoznak a *kanócos puskák*, s a következő fejlődési fokot jelentő *keréklakatosok* is csupán két fegyver képviseli.² Ez utóbbiak a XVI–XVII. században már elsősorban vadászati célokra készültek. Az első általánosan elterjedt vadászfegyver, a *kovás lakatszerkezetű* puskák csoportja, kimondottan külföldi műhelyekből származik.³ Közülük kiemelkedő érdekesség a XVIII. században készült hátultöltős, tizlövetű, ismétlő kovás szerszám. Ugyanebből az időszakból, illetve a XIX. század elejéről származnak a *szélpuskák*.⁴ Ezek ugyan nem tartoznak a szorosabb értelemben vett tűzfegyverek kategóriájába, de a mai fegyvertartási rendeletek szerint azokkal egyenlő elbírálás alá esnek. Mint különlegességről, célszerű róluk megemlékezni.

A legfejlettebb elöltöltő fegyvereket a *csappantyús puskák* adják,⁵ amelyekből múzeumunknak már számottevő gyűjteménye van. Közülük a pesti Kirner cég által készítették külön kiemelendők. (A vállalat a XIX. századi hazai fegyvermanufaktúrák legjelentősebbike volt.)

A hátultöltésre való áttérés *átmeneti megoldásait* gyűjteményünkben két fegyver képviseli. Ezek egyike még 1696-ban készült kovás lakatszerkezettel, s több átalakítás után 1864-ben kapott csapózárát, ami a hátultöltők egyik első megoldása volt. A másik Pécsen készült a XIX. század közepén, Bogovits Antal műhelyében. Csappantyús gyújtású, „különkamrás” sörétes duplapuska, amelynek csöve előre mozog, lehetővé téve egy 30 mm hosszú betétcső („kamra”) felbillenését és töltését.

A XIX. század a vadászfegyver fejlődésében a nagy változások időszaka. Az ipari fejlődés – különösen a vegyipar, a vas- és acélgépgyártás és az egyre pontosabb megmunkálás – könnyebben kezelhető fegyverek létrejöttét segítette elő. Forradalmian nevezhető a hátultöltésre való áttérés. A század végén alapelemeit, szerkezetét tekintve befejeződik a golyós és sörétes vadászfegyver fejlődése, mivel az utolsó típusok (a Mauser-, Mannlicher-, illetve a Lancaster-fegyver), néhány módosítástól eltekintve, napjainkban is használatosak.

Évtizedeken át tartó kísérletezés eredménye az évszázadokon keresztül használt fekete lőpor helyett a nitrocellulóz, a gyérfüstű lőpor feltalálása. Előbb a katonai,

¹ Ilyen gyűjteményekre lásd: *Jagdgewehre. Historisches Museum Dresden*. Dresden, 1979.; Tarasuk, L.: *Antique firearms at the Hermitage Museum*. Leningrád, 1971.; és Temesváry Ferenc: *Vadászfegyverek*. Budapest, é.n.

² Kalmár János: *Régi magyar fegyverek*. Budapest, 1971. 197–200.

³ North, A.–Hogg, I.V.: *Lőfegyverek könyve*. H. n., 1992. 39–57.

⁴ Hogg, I.V.: *Guinness fegyverenciklopédia. A kőbaltától az irányított rakétáig*. Budapest, é. n. 16–17.

⁵ Dolínek, V.: *Kézi lőfegyverek. A bodzapuskától a revolverig*. Budapest, 1999. 14. és 189–299.

majd a vadászfegyverek esetében is alkalmazásra került. Hatása a lövedékek kezdősebességének ugrásszerű növekedésében, következképp a hordképesség és a röppálya jelentős javulásában jelentkezett – a szennyeződés és a füstképződés nagymértékű csökkenése mellett.

Említésre méltó – időrendben először a vadászok közt elterjedt – találmány a fém töltényhüvely, mely jó tömítést és száraz lőport biztosított. A fejlődés meghatározója a sok kísérletezés után kialakult fémköpenyes, torpedó alakú lövedék.⁶ A század utolsó évtizedében megjelenő optikai irányzó készülék, a céltávcső jelentősége a későbbiekben mutatkozik, tökéletesítése napjainkban is folyik.

A golyós és sörétes puskák különválása szintén a XIX. század elején kezdődött. Korábban ugyanabból a – huzagolás nélküli, sima – csőből történt a golyó és a sörét, XIX. századi elnevezéssel a „göbecs”, lövése. A sima fegyvercső gyártásának átmeneti megoldását jelentette a damaszkcső. Lényege, hogy vas- és acéllemezek összeforrasztásával ún. damaszklemez készült, melyből 6-7 mm-es szalagot vágtak, s egy csőtüske körül spirálisan csavartak, majd összekovácsoltak. Így tetszetős felületű és vékonyabb falvastagságnál is ellenállóképes csövet lehetett készíteni. Az eljárás a XIX. század elejéig csak a Közel-Keleten és Spanyolországban volt ismeretes. Ezt követően a „dömöckölést” a francia fegyverkovácsok emelték magas színvonalra. Az anyagnak méltatlanul elfelejtett magyar neve is volt: sávacél.⁷ Gyűjteményünkben több ilyen sörétes fegyvert találunk.

Az első, gyakorlatban is használható hátultöltő fegyvertípus a Dreyse porosz fegyvergyáros által 1838-ban készített gyutús duplapuska. A vadászok körében kitűnő hordképessége, nagy tűzgyorsasága következtében hamarosan elterjedt.⁸

Múzeumunkban egy, az 1860-as években készült, Peterlongo-féle gyutús puska található. Egyenes huzagolású duplapuska, golyó- és sörétlövésre alkalmas. 15,5 mm-es ürméretű, 71 cm hosszú csővel. A cső alsókulcs segítségével előre mozog s a töltéshez lebillen; ez már vadászos megoldás. Az eredeti, 1841-es típus, majd a katonai változatok merevcsőűek voltak. A töltény papírhüvelyes, a fenékrészét a gyutú elsütésekor átszakítja, a lőportölteten keresztülhatol, megüti az elől, a lökőtükörben elhelyezett csappantyút. A tűzgyorsaság nagymértékben megnőtt; csövenként és percenként négy lövés vált lehetővé. (A katonai leírások 8 lövés/percről szólnak.) A gyutús puska már öntött acélcsővel is készült. A belül gyújtott puskapor tökéletesebben égett, nagyobb erőt fejtett ki. A golyós lövedék a csőátmérőnél jelentősen szűkebb volt, a „vonásokba” (a huzagolást nevezték így a XIX. században) szorosabban illeszkedett. Lőtávolsága 800 lépésre nőtt (kb. 600 m). Az így kapott laposabb röppálya a golyóval legfeljebb 100-150 m-re lövő vadásznak nagy nyereség volt. Számos előnye mellett hátránya, hogy a töltőürben az ott visszamaradt papírhüvely maradákaiból gyakori elpiszkolódás jelentkezett. Minden 5-6 lövés után tisztítást igényelt. A heves oxidációnak kitett gyutú is bekormozódott, így szintén rendszeres kezelést kívánt. A zárból hosszan kinyúló tű könnyen tört, különösen kevéssé avatott kezekben.

⁶ Kovács Dénes: *Vadásztöltény- és lövechikái ismeret*. H. n., 2004.

⁷ Hardy József: *Vadászfegyverekről a vadászoknak*. Budapest, 1969. 76–79.

⁸ Hartink, A. E.: *Antik lőfegyverek enciklopédiája*. H. n., 2004. 25–26.; *Fegyvertípusok enciklopédiája. Hét évezred fegyvereinek kézikönyve*. Budapest, 1995. 132.

A vadászfegyver fejlődéstörténete a gyutús puskák után szükségszerűen két ágon folytatódik. A golyós fegyverek fejlődése az ismétlőfegyver irányában a hadipuskák gyors ütemű változását követi. A sörétesek már a század közepétől túlnyomórészt a billenőcsövű megoldás mentén haladnak előre.

EGYLÖVETŰ GOLYÓS FEGYVEREK

A Dreyse-puska hatására Európában, sőt Amerikában is megindul a hátultöltésre való áttérés lázas útkeresése. Az első, leggyorsabb megoldás az elöltöltők átalakítása volt; ami a csőfar levágása és helyébe csapózárszerkezet illesztés útján volt megvalósítható. Ausztria–Magyarország 1867-ben csapózaras puskává alakítja a Lorenz-féle 1856-os, elöltöltő hadipuskát. Ennek zárszerkezete felfelé nyílik. A csapózaras puskák már fémhüvelyes egyesített töltényt is „tüzeltek”. (A töltények a csappantyút is tartalmazták.) Sajnos valamennyi típus többé-kevésbé bizonytalan reteszelésű, és így eléggé veszélyes szerszám volt.⁹

Egyidejűleg megindult a már eredetileg is hátultöltőnek elgondolt puskák tervezése. Ezeknél a típusjellemzők a zárszerkezetek különböző változatai. A *tömbzárak* egyszerű szerkezetükkel, nagy tűzgyorsaságukkal hamar elterjedtek. Fő alkatrészük a cső végét töltött állapotban lezáró acéltömb, mely töltéskor lemozdul, és a töltőúr nyitva marad. Az egyesített töltény elsütésére a tömbben helyezkedik el az ütőszeg. A töltényt kézzel kellett a töltőúrba betolni, de elsütés után az ürítés már a csőre szerelt kivonó segítségével történt.

A vadászok, de főképp a testvérsport, a céllövők körében a legkedveltebb tömbzárás fegyverek körmozgású zármegoldásúak voltak. Alaptípusukat 1862-ben Peabody tervezte Amerikában,¹⁰ mely a svájci Martini átalakítása után önfelhúzóssá fejlődött.¹¹ A gyűjteményünkben található Henry-Martini puska Birminghamben (Anglia) készült 1871-ben, ürmérete 11,5 mm.

Az elöltöltőkhöz képest komoly haladás az *ürméret csökkenése*. Ezt az a kényszerhelyzet váltotta ki, hogy a hordképesség javítása érdekében a csőhuzagokban jobban szoruló lövedék indításához a lőportöltetet jelentősen növelni kellett, ami nagyobb kaliber esetében már tűrhetetlen visszalökést eredményezett. A kisebb kaliber nemcsak a visszalökés erejét, hanem a fegyver súlyát is lényegesen csökkentette. Ez mind a hadi-, mind a vadászfegyverek esetében jelentős előnynek bizonyult.

A magyar vadászokhoz legközelebb állt az ún. *gerendelyzárnak* nevezett megoldás, ahol a zártömb saját hossz tengelye körül fordítható el, és a töltőúrt a felülre került töltőhorony segítségével teszi szabaddá. Ez a jól ismert Werndl-puska.¹² A fegyver 11 mm-es kaliberrel készült, s ezt vadász körökben még a XIX. század vége felé is jónak tartották – szemben a katonai fegyverek egyre csökkenő ürméretével –, mondván, hogy a vadat „helyben marasztalja”.

A vadászok által leghasználatosabb egylövetű golyós fegyver – az időközben nagyot fejlődött sörétes puskáknál általánosan és szinte kizárólagosan használt – billenőcsövű, *szekrényzárás* megoldású volt. Ezek a fegyverek előbb *peremszeges*, ún. Lefauchaux-gyújtásúak, majd a 60-as évektől mindinkább terjedő és a század

⁹ Orbán József: *A lövészfegyverek története és rendszertana*. Jegyzet. Munkásör Parancsnoki Iskola. Budapest, 1984. 108.

¹⁰ Lugs, J.: *Handfeuerwaffen I–II*. Berlin, 1980. I. 110.

¹¹ Fowler, W.–Sweeney, P.: *Puskák és sorozatlövő kézi löfegyverek nagy enciklopédiája*. Budapest, 2009. 37.

¹² Marschner Ede: *Fegyver- és lövésügy*. Tankönyv. Budapest, 1897. 210–213.

utolsó negyedére egyeduralkodóvá váló *központi gyújtással* készültek.¹³ Közös jellemzőjük a mind pontosabb és finomabb csavart huzagolás. Lövedékként már a század közepétől a nem golyó formájú, hanem a csúcsos, hosszúkás („ogivál”), gyakran körkörösre üreges (expanziós, illetve kompressziós) lövedékeket használnak. A múzeumi gyűjteményben több ilyen öntöttacél csövel, kakasos elsütőszerkezettel készült fegyver található.

A legidőtállóbb zárszerkezetnek a *zárdugattyú* minősült. A Dreyse-féle gyutús puská zárdugattyújának mint prototípusnak nyomán jelent meg 1868-ban a svájci Vetterli által tervezett egylövetű fegyver.¹⁴ A zárdugattyú fogantyúja segítségével a hossztengelye körül balra fordítható. Ezzel nyílik a zár, és a belső elsütőszerkezet megfeszül. Hátrahúzással lehetővé válik a töltés; a behelyezett töltényt maga a zárdugattyú tolja be a töltőürbe, majd a fogantyúval jobbra forduló dugattyún levő szemölcs reteszsel, és a puská lövésére kész. Ūrmérete 10,4 mm.

Európában hamarosan a zárdugattyús zárszerkezetek egész sora készült. A legnevezetesebb a német Paul Mauser 1875-ben készült fegyvere, mely az előbbihez hasonló elv alapján működött, megvetette az alapjait a napjainkban is használatos zárszerkezetnek, és megszerkesztette a modern golyós fegyver alaptípusát.¹⁵

Végül az egylövetű golyós vadászfegyverek sorát egy olyan kettős, *billenőcsövű* puskával zárjuk, melyet az 1870-es években alkottak meg Angliában. A modell hamarosan a nagyvadászok ideális fegyverévé vált és maradt még a századfordulón túl is. Ez az Express Riffle.¹⁶ A zárszerkezet alapjában véve ugyanaz, mint a sörétes Lancaster-féle billenőcsövű puskánál. Az új megoldás a cső és a töltény. Nevezetesen az akkor csekélynek számító 11,2 és 12,7 mm-es kaliberével szemben a Lefauchaux- és Lancaster-puskák 16-18 mm-es kaliberrel készültek, és bele 55-76 mm hosszú töltényhüvelyt használtak, melyben a löportöltet súlyaránya a lövedékhez képest megnőtt. Jó ballisztikai eredményeket hozott; a lövedéknek 150 m-ig mindössze 10 cm esése volt. A töltőereje pedig minden korábbinál nagyobb, különösen az expanszív fajtáknál. Az Express Riffle igen masszív felépítésű, már többnyire öntöttacélból megmunkált, erős csőfallal készült (a súlytöbbletet a rövidebb csövel ellensúlyozták, mivel távoli lövésekre a vadásznak úgyszincs igénye). Egy ilyen expresszpuska gyűjteményünk becses darabja.

ISMÉTLŐFEGYVEREK

A zárszerkezetek tökéletesítése mellett egyidejűleg merült fel az igény, főképp katonai téren, a gyorsabb tüzelésre. Az egy csőből, több egymást követő lövés lehetősége nem volt ismeretlen az előző évszázadokban sem. A megvalósítást azonban csak az egyesített – gyújtást és löport magában foglaló – töltény és a zavartalan adogatást biztosító méretazonos fém töltényhüvely tette lehetővé. Mivel ezek a feltételek a XIX. század közepén megvalósultak, az ismétlőfegyver fejlődése 1860 után gyorsult meg. Az ismétlőfegyverek hozzávetőleges időrendi megjelenésének sorrendjét is jelenti a következő felosztás: dobtáras, tusatáras, előágytáras, középágytáras.

¹³ Illés Nándor: *A vadőr*. Kézi tankönyv. Budapest, 1907. 180–181.

¹⁴ Žuk, A. B.: *Pušky a samopoly*. Praha, 1992. 38.

¹⁵ *1000 lőfegyver. A kezdetektől napjainkig*. Pécs, 2008. 142–146.

¹⁶ Adam, R.: *A leghatásosabb pisztolyok, revolverek és puskák*. H. n., 1998. 92–98.

A legnagyobb múlttal rendelkező *dobtáras* ismétlőpuska a legkevésbé terjedt el. A megoldás, mely a pisztolyoknál oly nagy jelentőségűvé vált, a messzebb hordó, pontosabb puska igényeit nem tudta kielégíteni. Alapjában véve mind a csappantyús gyújtású, mind a Lefauchaux-patronos vagy a központtűzű forgódobtáras puskák nem egyebek, mint hosszabb csövű revolverek, válltámasszal. Az első gyakorlatban használható, még elöltöltő, csappantyús revolverpuska 1840 körül készült (Samuel Colt). Itt azért említjük meg, mert gyűjteményünkben néhány *pisztoly*, többek között ilyen dobtáras is, található, s rendszertani elhelyezésük így válik világossá.¹⁷

A *tusatáras* ismétlőfegyver alaptípusát Christopher Spencer szabadalmaztatta 1860-ban az amerikai Bostonban, s többnyire meg is maradt amerikai fegyvernek.¹⁸

Az *előágytáras* ismétlőpuskánál a cső alatt fekvő második „cső” a tár, ez szolgál a töltények elhelyezésére, egymás utáni sorban.¹⁹ A tár a zárszerkezetben látható töltőnyíláson keresztül rendszerint 15 darab tompa hegyű töltényt fogad be. Zár forgatására az alsó kengyelvas szolgál, s annak előre-hátra mozgatásával lehet ismételni. Az amerikai és részben európai vadászok körében több kedvelt ismétlő cserkészkarabély évtizedekig használatban volt.

Az *előágytár zárdugattyús* megoldása a svájci Vetterli nevéhez fűződik, aki az egylövetűek között fentebb bemutatott 1868-as puskáját alakította át Henry-Winchester hatására előágytáras ismétlőpuskára. Ez az elgondolás nyert beépítést a nálunk is ismert Kropatschek-féle puskába, melyet az Osztrák–Magyar Monarchiában a csendőrségnél rendszeresítettek 1875-ben.²⁰

Az előágytár nagy hibája a tár ürülésével a változó súlypont. Ezt szünteti meg a korszak utolsó jelentős szerkezeti módosítása, a *középagyútgátár*, melynek feltalálása az angol Lee nevéhez fűződik 1879-ben. Ennél a megoldásnál a töltények a zárdugattyú alá kerültek, függőleges sorban, így a súlypontváltozás megszűnt, és a fegyver biztonságosabbá is vált. Az elvet fejlesztette tovább 1881-ben az osztrák Ferdinand Mannlicher, akinek 1895-re kialakult puskáját mind a hadseregben, mind a vadászok között ma is ismerik.²¹

A fegyver egyeneshúzású zárdugattyúval rendelkezik, a töltények a beépített társzekrénybe felülről betölthető tölténytárban helyezkednek el. A tölténytöbbsúly kiküszöbölése érdekében az űrméret jelentősen csökkent. Tölténye már gyérfüstű lőporral készült, mely újítás az 1886-os francia Lebel előágytáras fegyvernél jelentkezik először, a 8 mm-es kaliberrel együtt. A Mannlicher 95 típus vadászváltozata 8 és 11 mm űrmérettel is készült, és a katonafegyvertől néhány kisebb módosítással eltér. Pisztolyfogású agyat kapott, és a tok hátsó végére lecsapható nézőke került. Az egyeneshúzású zárdugattyú előnye a fordítóssal szemben az, hogy ismétléskor a puska a löirányból kevésbé mozdul el, és a három fogásra csökkent töltés következtében nagyobb tűzgyorsaság lehetséges. Ez a puska az első Magyarországon is készült ismétlőfegyver, melyet gyárilag állítottak elő. A Mannlicher-puska – különösen az 1900-as Schönauer-féle módosítás után – széles körben elterjedt, és úgyszólván napjainkig igen kedvelt golyós vadászfegyver maradt. (Schönauer forgódugattyút is beépített dobtárat alkalmazott.)

¹⁷ Hogg, I.: *Jane's kézi fegyver határozó*. H. n., 2003. 120–169.

¹⁸ Kovács László: *Vadnyugati vadászpuskák*. H. n., é. n. 43.

¹⁹ Kovács Zoltán–Nagy István: *Kézi lőfegyverek. Típuskönyv*. Budapest, 1986. 30–31.

²⁰ Lugs, J.: *Ruční palné zbraně*. II. Praha, 1956. 170.

²¹ Kiss Ede: *A golyós puska gyakorlati ismertetése*. Csurgó, é. n.

A középágytáras ismétlőfegyver legáltalánosabb típusa a Mauser. Az 1871-es egylövetű Mauser továbbfejlesztett, ismétlő változataként 1888-ban jelent meg. Több előnyös módosítás után 1898-ra Németországban fejlesztették ki azt a típust, mely lényegesen azóta sem változott.

A fegyver forgódugattyús zárszerkezete nyitáskor feszülő ütőszeges megoldás. A fogantyú a tok mögött helyezkedik el. A véletlen elsülés elleni biztosítócsapot a zárfejen találjuk, ez elfordítva zárja az ütőrugót. A töltények a zárszerkezet alatti szekrényben helyezkednek el, két, egymást részben takaró sorban, váltakozva (3-5 db). A töltés felülről, nyitott zárdugattyú mellett történik. A kiürült tár adogatólemeze megakadályozza az üres zárást.

A Mauser-fegyver – a széles körű katonai rendszeresítések mellett – a világ legelterjedtebb vadászfegyverévé vált. A legkülönbözőbb kaliberekben azóta is gyártják, a lényegét nem érintő XX. századi módosítások mellett. A fejlesztések a cső anyagát (hidegkövacsolás), a lövedék teljesítőképességét (magnum, short-magnum, ultramagnum stb.) és a korábbi fa alkatrészek műanyagokkal való lecserélését, no meg a célzóberendezés optikai megoldását érintették, érintik. A zárdugattyús zár- és ismétlőszerkezet ebben a típusban érte el a csúcst, amit sem a katonai, sem a polgári fegyvertechnikában eddig nem tudtak meghaladni.

SÖRÉTES PUSKÁK

Az előltöltő csappantyús vadászpuska még fénykorát élte, amikor egy párizsi fegyvermester, Lefauchaux 1832-ben hátultöltő sörétes vadászpuskát szerkesztett, és hozzá – felhasználva Pauly 1812-es ötletét – rézhüvelyes *egyesített töltényt*. A gyutacsot a hüvelyfenék közepén helyezte el belülről, amit egy beépített és a fenékperemen kiálló szeg megütésével lehetett elsütni. A hüvelyperem egyben megakadályozta a tölténynek a csőben történő túlsúszását. Nagy előnye volt, hogy a töltényt a vadászember – néhány egyszerű eszköz segítségével – otthon újratölthette.

Maga a puska a lehető legegyszerűbb hátultöltő megoldás. A cső a középagy végén elhelyezett csukló segítségével billen. Zárszerkezete *szekrényzár*, működése a következő: a cső aljára forrasztott csőkampót a cső visszabillentése a középagyban elhelyezkedő forgócsapra illeszti. A zárás a forgócsap külső karja, a „kulcs” elfordításával történik. Lakatszerkezete megegyezik a csappantyús előltöltős szerszámmal, csak a kakas fejét kellett a kiálló töltényszeg megütése céljából sima ütőfelületűvé átalakítani.

A Lefauchaux-puska 1850 körül kezdett elterjedni, különösen az 1851-es londoni világkiállításon történt, feltűnést keltő szereplése után. Hazánkba az évtized közepe táján jutott el. Próbálövéseket egy pesti lőtérén 1854-ben tettek vele. 1863-ban már a „Vadász- és Versenylap” terjedelmes cikkben veti össze az előltöltőkkel, tartózkodó következtetések mellett.²² Ilyen sörétes duplapuskát „Unschuld Ede Pesten” készített, feltehetően a XIX. század 60-as éveinek végén. 17,5 mm ürméretű, csőhossza 76 cm. A cső tölténykamráján felül kis bevágás látható, töltésekor ide illeszkedik a peremszeg, ami elsütéskor a felülről rácsapó kakas hatására benyomul a töltényfenék közepére helyezett gyutacsba. Az egyszerű megoldásnak meg is lett a hatása; a Lefauchaux – vagy népies elnevezéssel „szöges puska” – széles körben elterjedt, s

²² Okrutzky Aurél: A Lefauchaux fegyver. In: *Vadász- és Versenylap*, 1863. 188–194.

még a század végén is szép számban találkozhattak vele. Így múzeumi gyűjteményünkbe is bekerült.

A Lefaucheux-fegyver népszerűségét fokozta az egyszerű szerkezet mellett a könnyű tisztíthatóság és nem utolsósorban az olcsó ár. Kétségtelen hátránya a kiálló peremszeg, amely nem szándékolt elsülést eredményezhetett. A kilótt töltényhüvelyt is a szeg segítségével vonták ki a csőből, egy kézi tölténykihúzóval. További hátránya a patronnak a gyuszeg nyílásánál fellépő feszítőerő-vesztesége, valamint veszélyes szállíthatósága.

A „szöges” puskák fenti hiányosságait küszöbölte ki a *központi gyújtású* fegyver. Feltalálója és névadója Charles Lancaster londoni fegyverműves 1852-ben készítette el az első darabot. Ehhez a központi gyújtású, egyesített sörétes töltényt is meg kellett alkotni, amely több évtizedes fejlesztés terméke volt. A füstös lőporok megfelelt a legegyszerűbb *T-zár* vagy más néven angolzár.²³ A Lefaucheux-puskánál ismertetett forgócsappal működött, de a forgatás, illetve a nyitás-zárás a ravaszkenygel körül fekvő ún. kengyelkulcs segítségével történt. Ahogyan a csőgyártás technológiája (a korábban már ismertetett damaszkeljárással, majd a fűrt acélcsövekkel) fejlődött, a töltények gáznyomását is növelhették. Következésképpen erősebb zár-szerkezeteket kellett alkotni.

A biztosabb reteszelést *Purdey* (Anglia) *zárszerkezete* jelentette, amely az 1860-as évek végén jelent meg.²⁴ Ez a csőkampók kivágásaiba kapcsolódó tolólemez segítségével *kettős alsó reteszelést* adott. A zár túlméretezett, így már a gyérfüstű lőporok esetében is feltétlen biztos zárást eredményezett. Mai napig is használatos rendszer. William Greener (London) 1873-ban alkalmazta először a *hármass reteszelést*. Fent, a csővég közepén egy négyszög alakú, átfűrt sínnyúlványt alakított ki. Ez záraskor a szekrénytető megfelelő nyílásába süllyed be, és egy, a zárkulccsal mozgatott szög a csőnyúlványon keresztülvezetve zárja a puskát – a két alsó reteszszár mellett harmadikként. A továbbiakban ez a leghasználatosabb zárszerkezet. Többszörös záruk alkalmazása már csak technikai bravúrnak számít, gyakorlatilag a hármass Greener-zár vagy az erős kettős alsó reteszelés elégnak bizonyult. Később a függőleges elhelyezkedésű, ún. Bock-csőpároknál használatos a *négyszeres* zár. Ezek a XIX. század negyedik negyedében feltalált és alkalmazott zármegoldások még a nitrocellulóz, a füstnélküli lőpor alkalmazása után is megfeleltek.

Ugyancsak W. Greener nevéhez fűződik a '70-es évek közepén a „Choke-Borne”, a csőszájszűkítés alkalmazása sörétes puskáknál, s a vadászok között éveken, sőt évtizedeken át tartó vitát provokált, de duplapuskák esetén már 1890 körül általánossá vált legalább az egyik cső szűkítése.

A fejlődés ezen fázisát talán legjobban a múzeumunkban is megtalálható „Diana” fegyver jellemzi. A puskán háromszoros reteszelésű Greener-zár, előlfekvő lakatszerkezet, ferdevezetésű gyuszeg, valamint az ún. visszaugró kakas van. Ez egy olyan belső átalakítás a lakatszerkezetben, melynek segítségével elsütés után a kakas a megütött gyuszegről alapállásba ugrik vissza, lehetővé téve, hogy a gyuszeg a töltőúrból rugó segítségével visszahúzódjék, s ne akadályozza a csővég mozgását. Az elv már az 1860-as években is ismert volt.

Külön figyelmet érdemel az önfelhúzó lakatszerkezet, a *kakasnélküli* (Hammerless) puská, mely a külsőkakasos típusok mellett úgyszólván párhuzamosan

²³ Hartink, A. E.: *Golyós és sörétes vadászfegyverek enciklopédiája*. Pécs, 2005. 11.

²⁴ A modern fegyverek leírását, csoportosítását Zoltán Attila: *Vadászfegyver- és lövészet. I–II.* (Budapest, 1981.) című munkája alapján végeztük.

jelentkezett. Egyes források szerint már az első Lancaster-puskák is rejtettkakasosok voltak. A sömmerdai Dreyse 1856-ban, a frankfurti Teschner 1860 körül, az angol Needham 1862-ben, majd ezt követően sokan mások kísérleteztek – több-kevesebb sikerrel – az önfelhúzás lakatszerkezettel. Megoldásaikban a felhúzás eszközeül többnyire a zárkulcs szolgált. 1875-ben Anson and Deeley Birminghamben alkalmazza először az előrehelyezett, a zárszekrénybe beépített lakatszerkezetet, melynél a cső lebillentésével egyidejűleg húzódik fel a belső elsütőszerkezet, a rejtett kakas. A megoldást sokan tökéletesítették. Greener 1878-ban önműködő tölténykidobót, Scott a kakasnélküli puskához felső kulcsot (Top Lever) alkalmazott.

Elmondhatjuk tehát, hogy a jelenleg is használt, önfelhúzás sörétes duplapuska már a XIX. század 80-as éveiben ismert volt, és a századfordulóra a vadászok jelentős része használta. Egyébként a vadászok között még hosszú ideig a külsőkakasos puska volt a kedveltebb. Indokolták a véletlen elsülés elleni nagyobb biztonsággal meg a feszített helyzet láthatóbb voltával, de az igazabb ok valószínűleg az évszázadokon keresztül megszokottá vált kakashoz való ragaszkodás volt.

A fegyvertervezők figyelme a XIX. század vége felé a *vegycső* (sörétes és golyós) fegyverek felé fordult. A későbbi időkben, s még a XX. században is elterjedt háromcsövű, ún. drilling fegyver (két felső cső sörétes, egy alsó golyós) első készítője Peter Oberhammer 1878-ban.

A Lancaster-fegyverek *váltócsövű* kivitelben is készülnek. Egy rendkívül szép, a század vége felé Maschek bécsi műhelyében „épített” készletet őrzünk a Magyar Mezőgazdasági Múzeum fegyvertárában. 16-os sörétes párcső és 20-as kaliberű vont golyós párcső, valamint a csaknem teljes tölténykészítő eszközkészlet tartozik a hosszúkulcsos, külsőkakasos, aranyberakásos Lancaster-puskához. Az ilyen megoldást *iker-cső*nek is nevezték. A XX. század második felében viszont elterjedtek a *betétcsövek*. Ekkor a sörétes (sima) csövekbe, ideiglenesen különféle (rendszerint kiskaliberű) golyós csöveket lehet illeszteni.

Végül az *ismétlés* megalkotása sem marad hatás nélkül a sörétes puskákra. 1887-ben az előágytáras Winchester ismétlőpuskának sörétes változata is készült, kengyelkulcsos megoldással. Két évvel később áttértek az előagy előre-hátra mozgatásával történő ismétlésre. Az alsó csőtárba a zárszerkezet alatti nyíláson át 5 töltény tölthető, a 6. a csőbe helyezhető. A külső kakast az ismétléskor hátrasikló zárszerkezet tolórúdja feszít meg. A vadásznyelven „rángatósnak” nevezett puska később több változatban készült: 12-es, 16-os és újabban 20-as kaliberekben is. Vadászati jelentősége elég korlátozott, mivel a gyakorlatban kettőnél több gyors egymás utáni lövés csak néhány esetben (pl. kacsázásnál) szükséges.

Az *öntöltő* sörétes fegyver alaptípusa – bár gyártása csak a századforduló után indult meg – már 1900-ban megvalósul John Browning belga fegyvergyáros tervezésében. Ezek (rövid) cső- vagy zárhátrasiklásos rendszerűek, s a XX. században különösen nagy népszerűségnek örvendenek.

A XX. századi tömeggyártásban megjelentek a műanyagok, amelyek a fegyverek mellett a töltényhüvelyeket is érintik. A környezetvédelmi előírások pedig az ólom-sörét kiváltásának szükségességét vetik fel.

Az öntöltőkkel (pontosabban félautomata öntöltőkkel) egyben a vadászfegyver mintegy négy évszázados fejlődéstörténete is véget ért. A XX. század már csak a kialakult típusok tömeges újragyártásával s fentiekhez képest jelentéktelen módosítások alkalmazásával jelentkezik.

A fegyvergyűjtemény külön csoportját képezi az a mintegy száz darabos *orvvadászfegyver-kollekció*, amelyet a századfordulón a főszolgabírói hivatalokból küldtek be. Ezeken a puskákon a korábban ismertett fegyvertörténet mellett a népi találményság legkülönfélébb megnyilvánulásai is (rövidre vágott cső- és puskatus stb.) tanulmányozhatók. Sajnos, gyűjteményünkbe már rongált, illetve hiányos állapotban kerültek be. Ide sorolhatjuk a *botfegyvereket* is, amelyek abban a korban szintén népszerűek voltak.

The historical development of hunting weapons (firearms) of the Museum of Hungarian Agriculture

KÁROLY KOTLÁR – SÁNDOR OROSZI

The museum has no objects from the most ancient times, i. e. from the time of the muskets, only from the time of the wheel-locked guns. The most complete part of the exhibition is the collection of weapons made at the turn of the 19th–20th century. From this era several examples of the most characteristic group of one- and more shooter guns are in a condition to be exhibited. The most valuable is the collection of one, two and three-barelled shotguns. The different systems and different calibers are represented. These are displayed according to internationally accepted categories. An interesting group of the collection is the group of hunting weapons donated to the museum by famous persons. At the same time we own guns of poachers, illustrating the creativity of the common man. A smaller part of the collection consists of handguns, carabines, and other firearms not for hunting purposes.

Keréklakatos puská

Kakasos sörétes puská XX. sz.

Kovás (balkáni) puska

Lefauchaux-puska

Textilgyűjtemény a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban

KÁRPÁTI ELEMÉRNE

AZ ALAPÍTÁS KORA ÉS A MÚZEUM ELSŐ TEXTILTÁRGYAI (1896–1933)

1896 júniusában még állt a budapesti Városligetben a népszerű ezredéves kiállítás. Az Alpár Ignác tervezte Történelmi Főcsoport fából készült épületét a jellegzetes torony miatt a köznyelvben máris országsherte Vajdahunyadvárnak nevezték. Ez az egyelőre még ideiglenes épületcsoport adott helyet annak a Gazdasági Múzeumnak, melynek megalapítását hagyományosan Darányi Ignác földművelési miniszter 1896. június 20-án keltezett alapító leveléhez kötjük.¹

Az alakuló Gazdasági Múzeum ügyében 1896. július 15–16-án egy öttagú bizottság ülésezett a kiállítás mezőgazdasági csoportja tanácstermében. Az ekkor készült jegyzőkönyv² alapján Balás Árpád elnökletével dr. Rodiczky Jenő, Magyar Kázmér,³ Szilassy Zoltán⁴ és Paikert Alajos⁵ bizottsági tagok javasolták, hogy „a teljes körű működés megvalósítása érdekében a megalakítandó múzeum történeti, oktatási és gyakorlati irányú szervezetet és berendezést nyerjen.”⁶

A jegyzőkönyvet Paikert Alajos vezette, és gyűjteményünk előélete szempontjából nagyon fontos az a felosztás, amelynek alapján Paikert javaslatára az itt kiválasztott és a múzeum számára átvételre kijelölt tárgyakat a bizottság csoportokba sorolta. A megnevezett csoportok között már ebben a korai besorolásban is szerepel 9. pontként a „gazdasági háziipar, ethnographia” mint külön egység. A kiállítás akkori helyszínén meglévő és a későbbiekben beérkezett textilanyag ebben a csoportban nyert elhelyezést. Megjegyezték abban is, hogy a kiállítás bezárása után (1896. október 31.) a múzeum számára felajánlott vagy beszerzett tárgyak összegyűjtésének, becsomagolásának vezetésével és ellenőrzésével Magyar Kázmért bízzák meg.

A következő jegyzőkönyvben, amely 1896. december 9-én készült,⁷ Szilassy Zoltán mint előadó, a végrehajtó bizottság 1896. november 24-én hozott határozata

¹ A múzeum megalapításáról: Fehér György: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum alapítása és új épületének átadása. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 2005–2007. 9–19.

² MD-IX 867/9. Jegyzőkönyv. (Mezőgazdasági Múzeum Dokumentációs Gyűjteménye, a továbbiakban: MD, volt Adattár IX. Gyűjtemény).

³ Balás Árpád, Rodiczky Jenő, Magyar Kázmér rövid életrajza: Takáts Rózsa: Az Agrártörténeti Irtok Gyűjteményének Története. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 2005–2007. 125–151. (126. 133.)

⁴ Szilassy Zoltán: Léva (Levice, Szlovákia), 1864. május 8.–Budapest, 1932. február 5. Mezőgazda és szakíró. 1892-ben szerzett oklevelet a magyaróvári Gazdasági Akadémián, majd ugyanott a Növénytermesztési Tanszéken dolgozott. 1892-től az OMGE ügyvezető titkára, 1920–1926 az OMGE igazgatója.

⁵ Paikert Alajosról lásd: Paikert Alajos: *Életem és korom*. Közvetteszi: Takáts Rózsa. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1998–2000. 159–218.

⁶ MD-IX. 867/9. Jegyzőkönyv.

⁷ Uo.

alapján Paikert Alajosnak, mint miniszteri megbízottnak átadta a gyűjteményes kiállításban részt vett gazdasági egyesületek tárgyait. A múzeum tulajdonába került anyag számos textíliát tartalmazott.

Az alábbiakban erről a textiladományról adunk egy rövid képet. Az Első Magyar Gyapjúmosó és Bizományi Rt. átadott egy ládát, melyben gyapjúanyagot és a gyapjúmosás kellékeit helyezték el.⁸ Abaúj-Torna megye szövőipari termékeket adományozott: ágytakarót, asztalkendőt, törülközőt, pohárszékre valót, abroszvédőt, kötőt (kötény, katrinca), főkötőt, varrottas mintákat, gyermekinget, hímzett selyemkendőt, koszorúkendőt és háttakarót, ún. polkát. Szilágy megye ajándékai voltak: léhelt kender,⁹ kenderfonál, kendervászon házi szükségletre, vászonanyag magyar női parasztruhának, gyapjúkelme „oláh ruhaneműekre” előkészítve, aszalterítő csíkosan szőtt kendervászonból, díszes takaróruha kendervászonból és kendervászonból szőtt törülköző. Tolna megye a múzeumnak adott több szövő- és ruházati ipari terméket, valamint egy gyapjúkártoló modelljét, továbbá hét tárgyat a decsi szöttek nyersanyagaiból és kellékeiből, valamint két megkezdett kötésmintát, egy pár fehér gyapjúkpcát és még egy ugyanilyent, de vászontalppal ellátva, egy pár színes gyapjúkesztyűt, két pár színes gyapjúcipőt, megjelölve, hogy melyik tartozik a magyar és melyik a német viselethez. Temes megye kalapot és kalapfonatokat, Szatmár megye pedig egy pár bocskort adományozott.

Az 1897. évben már rendelkezett a múzeum leltárkönyvvel.¹⁰ Az úgynevezett Főleltár, amely az 1896–1902. közötti évek anyagát tartalmazza, a Mezőgazdasági Múzeum Dokumentációs Gyűjteményében (volt Adattár, IX. Gyűjtemény) található a többi korai nyilvántartási segédlettel együtt.¹¹

A tárgyak először 1897-ben kerültek bevételezésre az előző évben készült adománylisták alapján. Ezek a leltárkönyvek sajnos tárgyleírásokat, meghatározásokat nem tartalmaznak, csupán felsorolják az adományokat, az ajándékozó megyéket, intézményeket és személyeket.¹² Ezen a módon azonban képet kaphatunk arról, hogy már az alapítás korai szakaszában is rendelkezett a múzeum akkora mennyiségű textíliával, hogy akár egy külön gyűjteménytár anyagát is alkothatta volna.

Debrecenből küldtek két tarisznyát, egy dohányzacskót, két parasztszűrt és egy pár parasztcizmát. Az esztergomi érsekségtől kilenc szatyrot, az érsekség bajcsi uradalmából pedig különféle háziipari cikket adományoztak. Somogy megyétől nyolc báböltözéket, egy felöltöztetett juhászbabut, egy felöltöztetett kanászbabut, tizenöt darab szőtt és fonott iparcikket, tizenöt szöttest kapott a múzeum.

Egy külön kimutatás készült a neves tárgyajándékozó személyekről és ajándékaikról is.¹³ Schaumburg-Lippe herceg a horvátországi Verőcéről (Verőce megye, Horvátország) gyapjúmintát és birkabőrt,¹⁴ Batthyány József gróf Köpcsenyből

⁸ MD-IX 867/71.

⁹ MD-IX. 867/73. léhelt kender: fésült kender, léhel: szegrózsás rostfésű kender tisztításához.

¹⁰ Fülöp Éva Mária: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményeinek gyarapodása az elmúlt száz esztendőben In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 2005–2007. 37–59.

¹¹ Köszönet Takáts Rózsának a dokumentumok rendelkezésre bocsátásáért.

¹² „Főleltár.” Leltárkönyv 1896–1902.

¹³ MD-IX. 868/22.

¹⁴ <http://www.1000ev.hu>: Schaumburg-Lippe herceg: német hercegi család, nagybirtokosok Baranya megyében. Schaumburg-Lippe Adolf György herceg 1880-ban a magyar kormánynak 220 000 forint kölcsönt nyújtott a Barcsnál felépítendő Dráva-híd céljára.

(Moson megye) gyapjúmintákat,¹⁵ Károlyi Alajos gróf örökösei Budapestről gyapjúmintákat,¹⁶ Chotek Rezső gróf Futokról (Bács-Bodrog megye) kendergyűjteményt,¹⁷ Károlyi Mihály gróf Debrőről és Kápolnáról (Heves megye) gyapjúmintákat,¹⁸ Hunyady Imre gróf Budapestről, a Trefort utcából gyapjúmintákat,¹⁹ Bosznia-Hercegovina országos kormánya Szarajevóból tizenhat birkabundát, egy kecskeszörzsákot, egy kecskeszörpokróc lótarakót, kecskebőrből készült tarisznyákat, kecskebőr átalvetőt és kötélféleket adományozott.²⁰

Magánszemélyektől is érkeztek textiltárgyak az újonnan alapított közintézménybe. Az ő nevüket és ajándékainak felsorolását egy leltárkönyvi melléklet őrzi:²¹ Fárról érkezett egy csomag ruhanemű, Sajószentpéterről egy alsókendő, egy asztalterítő, két tálcakendő és egy asztali futó, Jászberényből tizenegy darabból álló kalapgyűjtemény, a Zemplén megyei Zomborról pedig csizmákat és papucsokat küldtek.

Az 1903. évi gyarapodást illetően a helységneveket nem, csak az adományozók neveit sorolja fel a Leltári napló egy-egy adományozott tárggyal együtt: varrottas „1818” felirattal, gyapjúkabát, szőrtarisznya, háziszőttesből készült zsák, szokmány (szűr), átalvető (tarisznya).

Társintézmények szintén szerepelnek az ajándékozók között: a Kereskedelmi Múzeumtól nyolc himzett vászonmintát, négy asztali futót, egy takarót, egy himzett vánkoshuzatot, egy abroszt, három nagykendőt és hét kötényt kaptunk. A Gazdasági Egyesületek az Üllői úti Köztelek épületében megrendezett csoportos kiállításuk anyagából 1897-ben szövetmintákat adományoztak. A Földművelésügyi Minisztérium 1898-ban két köteg házi fonalat ajándékozott a múzeumnak,²² 1903-ban pedig megkaptuk a minisztérium háziszőttes-kiállításának 107 darabból álló anyagát. A Kertészeti Intézet a pincemesterek és pincemunkások felosztott intézetének zászlóit adta át (darabszám megjelölése nélkül).

A Földművelésügyi Minisztérium 1901-ben sok ország nemzeti zászlóját adományozta az új intézményének: egy darab új magyar nemzeti zászlót, két régi magyar nemzeti zászlót, négy új erdészeti zászlót, három francia lobogót, huszonegy nem-

¹⁵ Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891. Batthyány József gróf (németújvári): Lajtafalu (Moson megye) 1836–1897. Mosonmegye (1872), majd Jász-Nagykun-Szolnok megye főispánja. 1881-ben visszavonult a közéletől és birtokain gazdálkodott. Munkája: *Magyar gazdasági adatok*. Pozsony, 1890. (Batthyány-Strattmann László gróf édesapja.)

¹⁶ <http://www.ogyk.hu/e-konyvt>: Károlyi Alajos, gróf: Bécs, 1825. augusztus 8.–Tótmegyer (Palárikovo, Szlovákia) 1889. december 26. Kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, a Főrendi Ház tagja. Diplomataként tevékenykedett, majd 1866-ban visszavonult magyarországi birtokaira. 1871-ben újra diplomáciai megbízást vállalt, berlini nagykövet lett. A múzeum alapításakor már nem élt, az adományozók az ő örökösei.

¹⁷ <http://www.ogyk.hu/e-konyvt>: Chotek Rezső, gróf (chotkoviai és vagnini): Milano, 1822. február 12.–? 1903. Nagybirtokos Pozsony és Bács megyében, cs. és kir. kamarás, a horvát tartománygyűlés tagja. Érdeklődött a mezőgazdaság kérdéseiről. Hollandiában Bács-Bodrog megye felkérésére a csatorna- és téglából épített országútrendszer tanulmányozta a magyar Alföldre való tekintettel. Cikkeket írt a Vadász- és Versenylapba. Az Erdészeti Lapok 1904. januári száma (43. évf.) tudósít haláláról.

¹⁸ <http://mek.oszk.hu>: Károlyi Mihály, gróf: Budapest, 1875. március 4.–Vance (Franciaország) 1955. március 19. Liberális, majd demokrata politikus. 1909–1912.: az OMGE elnöke, 1918. október 31.–1919. január 11.: Magyarország miniszterelnöke, 1919. január 11.–1919. március 21.: Magyarország köztársasági elnöke, 1947. augusztus–1949. június 2.: Magyarország franciaországi nagykövete. Saját kápolnai (Heves megye) birtokain 1919. február 23-án földosztást hirdetett.

¹⁹ <http://info.arcanum.hu>: Hunyady Imre, gróf 1827. július 22.–1902. június 8. Császári és királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos. Mesztegyőn (Somogy megye) nagybirtokos. 1891-ben Széchenyi Gyula gróffal együtt kérelmezik a kormánytól a Balatonszentgyörgy–Somogyoszob vasútvonal kiépítését.

²⁰ MD-IX. Szakleltár II. 1896-97. <http://tankonyvtar.hu/historia>: Bosznia-Hercegovina 1878-tól az Osztrák-Magyar Monarchia társországa.

²¹ MD-IX. 15. számú Szakleltárkönyv. Gazdasági háziipar 1902–1909.

²² MD-IX. Leltári Napló 1903.

zeti zászlót vörös nyéllal a párizsi kiállítás anyagából,²³ 1904-ben 245 gabonazacsokót adott át a múzeumnak.²⁴

Külön említést érdemel a múzeum selyemtermelési kiállításának anyaga.²⁵ A magyarországi selyemtenyésztést és az evvel kapcsolatos előző kiállítások történetét Takáts Rózsa két tanulmánya részletesen bemutatta.²⁶

Az ezredéves kiállításban berendezett selyembemutató anyagát a Bezerédj Pál irányítása alatt álló szekszárdi Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség bocsátotta a múzeum rendelkezésére.²⁷ A selyemtenyésztési kiállítás tárgyait a múzeum 1896–1902 évek között vezetett Főleltárkönyve tartalmazza.²⁸ Az 1899-ben készült Szakkatalógus alapján a selyem-kiállítás 1159 tárgyból áll, de ennek csak egy része lehetett a textíliák közé sorolható selyemanyag.²⁹ A tárgyak túlnyomó többségét a selyemhernyó tenyésztésével és a selyemfonál előállításával kapcsolatos eszközök és berendezések alkothatták.

A városligeti fából készült ideiglenes épület állagromlása miatt 1899-ben a kiállításokat lebontották. A bontás alatti kiállításról készített feljegyzések 390 darab selyemanyagból készült textíliáról tesznek említést.³⁰ Ezek a selyemtárgyak többségükben Távol-Keletről származtak, csupán két tételszámon szerepelt közöttük a „magyar selyem” megnevezés. A ládába csomagolt anyagot valamelyik ideiglenes múzeumi helyszínen raktározhatták, mert csak 1906-ban adták vissza a Selyemtermelési Felügyelőségnek.³¹

Az 1904–1907-ig tartó építkezés idején Darányi Ignác az előző kiállítás tapasztalatai alapján a múzeum különböző osztályai élére szakmai megbízottakat nevezett ki.³² A tervezett kiállítások egyben az úgynevezett „osztályok” voltak, tehát ellátták a korabeli gyűjteményi csoportok szerepét is. Ezek közül a 22. Selyemtermelési osztály felelősének Bezerédj Pált nevezte ki a miniszter mint országos selyemtermelési miniszteri meghatalmazottat.³³ Az új állandó épületben 1907-ben megnyitott osztályok között már újra állt a Selyemtermelés kiállítás, és 275 bútort, szaktárgyat és képet tartalmazott. Nem tudjuk pontosan, hogy ebből mennyi lehetett a textiltárgy.

²³ MD-IX. Leltári kézi napló 1917/18–1934/35: 1916-ban a minisztérium átadta a Viktória zászlógyár német birodalmi és osztrák birodalmi zászlaját 150x300 cm-es méretben és a Hungária zászlógyár bolgár nemzeti színű és bajor nemzeti színű zászlaját 180x300 cm-es méretben. A zászlókat a múzeum a „Szociális Termelés Népbiztosságának” 1919. április 25-én kelt 55. SZ. N. számú rendelete alapján a kijelölt zászlógyűjtő helyre beszállította. Ezek a következők voltak: három magyar nemzeti színű lobogó 500x155 cm, egy osztrák nemzeti színű lobogó 300x150 cm, amerikai nemzeti színű lobogó 500x155 cm, német nemzeti színű lobogó 300x150 cm, török nemzeti színű lobogó 300x150 cm, bajor nemzeti színű lobogó 300x180 cm, bolgár nemzeti színű lobogó 300x180 cm méretben. Nemzeti színű zászlót később 1921-ben, majd 1926-ban vásároltak újra a Hungária zászlógyártól, 600x200 cm-es méretben, címerrel, 5 méter hosszú rúddal.

²⁴ MD-IX. Leltári napló 1904.

²⁵ MD-IX. 11. Szakleltárkönyv 1902–1908. Tartalmazza a selyemkiállítás anyagát.

²⁶ Takáts Rózsa: Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1992–1994. 163–195. Takáts Rózsa: Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez II. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1995–1997. 163–193.

²⁷ Id. mű 1998. 174.

²⁸ MD-IX. Főleltár 1896–1902.

²⁹ A Magyar Kir. Mezőgazdasági Múzeum Tájékoztató Szakkatalógusa. Budapest, 1899. 13.

³⁰ MD-IX. Szakleltárkönyv 1898–1899 (bontás alatti kiállítás).

³¹ MD-IX. 1907. Melléklet az 1906. évi leltári naplóhoz: „Kimutatása a M. Kir. Mezőgazdasági Múzeum leltárában apadásba hozott tárgyaknak.”

³² Fehér György: i. m. 24.

³³ *A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum Ismertetője*. Budapest, 1907. 16.

1907 után mintha megállt volna az idő a gyűjteménygyarapodás szempontjából. A leltárkönyvi bejegyzések csak a működéssel kapcsolatos berendezési tárgyak beszerzésével kapcsolatban említik függönyök, függönyszínórok, szőnyegek, szőnyegvédők, munkaköpenyek és egyéb textil alapanyagú tárgyak vásárlását.

A textilgyűjtemény szempontjából csupán egyetlen érdemleges bejegyzéssel találkozunk az 1909–1920/21. évi leltári naplóban, mely arról tudósít bennünket, hogy egy „háziipari szövött, hímzett vánkushuzat 1920. szeptember hó 28.-án ismeretlen múzeumlátogató által eltulajdonított”.³⁴

A Faluszövetség kiadásában, 1925-ben megjelent egy tájékoztató füzet a múzeumról.³⁵ A tájékoztató közli az épület alaprajzát, és római számokkal megjelöli benne a kiállítások helyszíneit is. Ebből tudjuk, hogy a mezőgazdasági iparok osztályának nevezett részben kaptak helyet a háziipari készítmények, a kender és len termelésére és feldolgozására vonatkozó eszközök és a belőlük előállított késztermékek. Az állattenyésztés körébe tartozó osztályokban pedig a gyapjúmintákat és az élőképekbe (dioráma) rendezett pásztorviseleteket állították ki.

ELTŰNT TÁRGYAK NYOMÁBAN. ÁTADÁSOK ÉS PUSZTULÁSOK (1933–1953)

Az első világháború nem okozott kárt az épületben, az eredeti kiállítások változatlanul fennmaradtak, és nem érintették a bemutatókba rendezett textilanyagot sem.³⁶ Ugyanakkor az ország, és ezzel kapcsolatban a mezőgazdaság megváltozott helyzete megkövetelte volna a kiállítások átrendezését és újraértelmezését. Az első világháborút követő gazdasági válság az ilyen irányú törekvéseket azonban erősen korlátozta.³⁷

1923 novemberében Paikert Alajos, az alapítóatyák egyike igazgatóként visszatért a múzeum életébe. A maga lelkes, sajátos eszközeivel megpróbálta az említett korlátok ellenére mozgalmasabbá tenni az intézmény életét. Paikert véleménye szerint a Mezőgazdasági Múzeum „Magyarországnak talán legszebb, legművészesebb és legtanulságosabb múzeuma...”.³⁸ Ennek szellemében a „gyakorlati élettel” szorosabbra fűzte a kapcsolatot, hogy anyagiak hiányában ne veszítsék el az előző években már megtapasztalt népszerűséget a látogatók körében. Háziipari tanfolyamokat szervezett és vendéghiállításoknak biztosított bemutatkozási lehetőséget a Vajdahunyadvárban. Az ő vezetése idején alakult meg 1926-ban a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Baráti Köre is.³⁹

Mindezek a törekvések azonban nem tudták visszaidézni a dicső múltat, az alapítás idejének mozgalmasságát és a gyűjteményi anyag folyamatos gyarapodását. A múzeum kiállításai már korszerűtlennek ítéltettek, és a régóta esedékes újjászervezést nem lehetett tovább halogatni. „Szükséges, hogy az átszervezés folyamán minden termelési ágat akkora helyre szorítsunk, melyet fontossága és elterjedtsége alapján Magyarországon megérdemel” – olvasható egy aláírás nélküli,

³⁴ MD-IX. Szakleltár B-VIII. b-145. Ld. 302/920. sz. ügyiratot.

³⁵ *A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum Tájékoztatója*. Budapest, 1925 (?).

³⁶ Takács Imre: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum rövid története*. Budapest, 1967. 28.

³⁷ Szabó Lóránd: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve*. Budapest, 1986. 12.

³⁸ Takáts Rózsa: Paikert Alajos: *Életem és korom*. Budapest, 2001. 178.

³⁹ Szabó Lóránd: i. m. 33.: A múzeum igazgatói, illetve főigazgatói.

1933-ból származó átszervezési tervezetben.⁴⁰ Ugyanez a tervezet felhívta a figyelmet arra is, hogy a népművészet és háziipar textíliáinak gyűjtésére és elhelyezésére nagyobb teret kellene biztosítani az intézménynek. Felvetését a következőkkel indokolta: a „...mezőgazdasági háziipar Magyarországon olyan előkelő helyet foglal el, hogy annak részletes és vonzó bemutatása csak emelné a múzeum értékét.” A selyemtenyésztési kiállítást viszont az akkori magyar viszonyokhoz képest „túlméretezettnek” ítélte, és „annak kihelyezése által nyert téren” a házinyúltenyésztés bemutatását javasolta.

Az olyan régóta szorgalmazott és 1934-ben kezdődött átalakításoknak sajnos áldozatul esett a lebontott kiállítások sok értékes műtárgya, közöttük számos textília is. Több mint 30 intézményhez kerültek tárgyak a múzeum gyűjteményeiből. Nehéz volna megállapítani, hogy a textilanyagot pontosan hova ajándékozták el, de a Földművelésügyi Minisztérium VII. Főosztályához sorolt Gyapjúminősítő Intézet és a szintén idetartozó Selyemtermelési Osztály is a kedvezményezettek között szerepelt (a Selyemtermelési Osztály 97 db tárggyal).⁴¹

1937 novemberében került sor arra az átadásra Badics József⁴² igazgató és Bartucz Lajos,⁴³ a Néprajzi Múzeum igazgatója között, amelynek során a Mezőgazdasági Múzeum átadta⁴⁴ a kiállításából kiemelt kubikos- és csikósmoделlek teljes anyagát a Néprajzi Múzeumnak.⁴⁵

Ekkor került tőlünk a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe 58 paraszti textília, melyet 1938/3402. törzskönyvi számon vételezett be Fél Edit, aki ott akkor még segédmuzeológusként dolgozott. Az átadott tárgyakat Fél Edit és Hofer Tamás 1962-től 1966-ig leltározták be a Néprajzi Múzeum textilgyűjteményébe. Egy debreceni cifraszűrt, mely az ekkori átadás során került a Néprajzi Múzeum tulajdonába, Gáborján Alice részletesen is ismertetett egyik művében.⁴⁶

Az 1941–1944-ig vezetett Leltári Napló nem tartalmaz semmilyen említésre méltó bejegyzést a textiltárgyakkal kapcsolatban.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum történetével foglalkozó számos dolgozat mindegyike leírta azt a második világháborús pusztítást, mely tönkretette a múzeum épületét és a kiállításokat. Valószínű, hogy az átadások, elajándékozások és a kiállítások átrendezése után megmaradt textilanyag túlnyomó része is ennek esett áldozatul.

A háború után új nyilvántartási rend lépett életbe, és az 1953. évben megnyitott központi leltárkönyvben az előbbieken ismertetett régi anyagból mindössze 24 darabot találunk „RMA” (rég múzeumi anyag) megjelöléssel.

A fentiek tanulságaként leszögezhetjük, hogy a Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjtőkörétől soha nem állt távol a textíliák gyűjtése és bemutatása. Ennek okaként megemlíthetjük, hogy szigorúbb szakmai szempontokat is figyelembe véve, a textilanyag mindig egy növénytermesztési vagy állattenyésztési folyamat végső ter-

⁴⁰ MD-IX. AD 292/1933. sz. Tervezet (Átszervezésre).

⁴¹ MD-IX. 371/1936. Átszervezéssel kapcsolatos leltári ügyek.

⁴² Badics József (Budapest, 1900. febr. 20.–Budapest, 1945. máj. 5.) mezőgazdász, közgazdász, a mezőgazdasági tudományok doktora. 1937. ápr. 17-től haláláig a Magyar Mezőgazdasági Múzeum igazgatója. Vö. *Magyar Agrártörténeli Életrajzok*, Szerk.: Für Lajos, Pintér János. Budapest, 1987. 77.

⁴³ <http://mek.niif.hu>: Bartucz Lajos (Szegvár, 1885. ápr.1.–Budapest, 1966. jún. 3.) antropológus, egyetemi tanár, a biológiai tudományok doktora. 1926-tól a Néprajzi Múzeum antropológusa, 1935–1940 között megbízott igazgatója.

⁴⁴ MD-IX. 503/1937., utóirat: 54/938.

⁴⁵ Forrás: Néprajzi Múzeum, Nyilvántartási Osztály, törzsk. sz.: 1938/3402., leltári száma: 135767-135824.

⁴⁶ Gáborján Alice: Cifraszűrök. In: *A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai* 5. Budapest, 2000. 62.

méke. A földművelésben a len-, kender-, gyapottermesztés, az állattartásban pedig a bőr- és gyapjúfeldolgozás az alapanyag, amelynek révén a ruhaneműk és egyéb textil alapanyagú használati tárgyak előállítására eredendően a mezőgazdasághoz köthető. A látvány szempontjából sem nélkülözhetik a múzeumok a textiltárgyakat. A háziipari és népművészeti termékek és a korhű jelenetekbe rendezett felöltöttetett bábuk bemutatása könnyebben befogadhatóvá, oldottabbá teszik és egyben magyarázzák is a múzeumi kiállításokat.

A második világháború után a Magyar Mezőgazdasági Múzeum munkatársai gyűjtőútjaik során már tudatosan gyűjtötték a textíliákat, nem csak kiállítási, hanem olyan céllal is, hogy ezeket az értékes darabokat megőrizték az utókor számára.

AZ ÚJRAKEZDÉS ÉVEI ÉS A NAGY GYŰJTÉSEK KORA (1953–2000)

Nemcsak a harci események következményei, hanem a háború utáni évek viszonyosságai is korlátozták a múzeumi tevékenység újraindítását, nem egy esetben az intézmény fennmaradása is veszélyben forgott.⁴⁷ A múzeumi dokumentációk között elhelyezett régi iratokat, jelentéseket tanulmányozva úgy tűnik, hogy az általunk szinte elképzelhetetlenül rossz körülmények között dolgozó korabeli vezető- és muzeológusgárda reményt fel nem adó küzdelme mentette meg az intézményt a jelenkor számára. Nemcsak a megmaradt anyagot menekítették ki a romok alól és helyezték biztonságba ládáikban, hanem a lehető legrövidebb időn belül gyűjtőmunkába kezdtek, és kiállításokat rendeztek.

1953-tól már rendszeres nyilvántartásba kerültek a megmentett és az újonnan begyűjtött tárgyak, amelyek közül a textíliák sem hiányoztak.⁴⁸ Kezdetben természetesen a felállítandó kiállításokhoz gyűjtötték az anyagot, de ezt rövid időn belül felváltotta a céltudatos, megőrzésre szánt múzeumi tárgyak gyűjtése az egész ország területéről.⁴⁹

Matolcsi János,⁵⁰ aki 1957. október 15-től 1969. március 15-ig volt a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója, minden évben beszámolt a gyűjtemények gyarapodásáról,⁵¹ amelyek között a textiltárgyakat is mindig megemlítette.

A múzeum gyűjteményeinek életében döntő változást hozott az 1962. év, amikor a főigazgató elkészítette irányelveit a múzeum fejlesztésével kapcsolatban.⁵² Itt már határozottan megfogalmazódott az a cél, amely sajnos csak négy év elmúltával valósulhatott meg. Önálló gyűjteményi egységek kialakítását és a gyűjteményeknek külön gyűjteménytárakba való elhelyezését szorgalmazta: „A gyűjteményanyag gyarapodása szükségszerűen felveti a múzeum gyűjteménytári helyiségeinek megfelelő felszerelését és kibővítését, oly mértékben, hogy a múzeum minden osztálya egy-egy önálló gyűjteménytári helyiséghez jusson. E célból a múzeum épületének

⁴⁷ Matolcsi János: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum története 1945–1981. In: *Agrármuzeológiai Füzetek* III. Szerk.: Balassa Iván. Budapest, 1984. 35–44.

⁴⁸ Ld. 1. táblázat.

⁴⁹ Ld. 2. táblázat.

⁵⁰ Matolcsi János (Berettyóújfalu, 1923. nov. 23.–Budapest, 1983. jan. 3.) nyomdász, agrárpolitikus, agrármérnök, archeozoológus, múzeumi főigazgató. In: *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*, Szerk.: Élesztős János. Budapest, 2002. 590.

⁵¹ MD-IX. 340. Jelentés. A Mezőgazdasági Múzeum felszabadulás utáni években végzett munkájáról szóló működési jelentései: MD-IX. 196 (1961); MD-IX. 197 (1962); MD-IX. 198, 199, 200, 205, 206 (1963–1968).

⁵² MD-IX. 331/1962 (az MD-IX. 197 melléklete).

padlástereit gyűjteménytárákká kell kiképezni, hogy ott a muzeológiai értékű tárgyak elhelyezése a kulturális követelményeknek megfelelően történhessék.”

A cél megfogalmazódott, a Textilgyűjteményt 1966-ban megalapították,⁵³ de elhelyezésének körülményei még sokáig tisztázatlanok maradtak. Szóba került, hogy a X. kerületi Cserkesz utcába telepítik át a tárgyakat egy ideiglenesen bérelt raktárhelyiségbe. Egy 1967. január 19-én kelt javaslat a gótikus épületrész csonka tornyának első emeletén kívánta a gyűjteményt elhelyezni.⁵⁴ Végül 1968-ban a román épületrész egyik átjáró folyosóját a mennyezetéig szekrényekkel látták el, és itt helyezték el az akkora már számos textiltárgyat tartalmazó gyűjteményt.

A Mezőgazdasági Múzeum Textilgyűjteménye elsősorban a néprajz tárgykörébe sorolható textiliákból áll, amelynek tematikus mutatóját egy külön táblázatban közöljük.⁵⁵ A gyűjteményt már az alapítástól kezdve a néprajzkutatói végzettséggel rendelkező Gulyásné Vajkai Zsófia kezelte és felügyelte. A Textilgyűjtemény fejlesztése, szakmai gondozása, majd az új, korszerű gyűjteménytár kialakítása és berendezése a 2000–2001. években is az ő nevéhez köthető.

A múzeum munkatársai közül többen aktívan részt vettek a gyűjtemény gyarapításában. Dr. Knézy Judit Somogy megyéből hozott jelentős mennyiségű anyagot, mely részben a horvát nemzetiségű lakosság viseletét reprezentálja. Takáts Rózsa több mint 300 selyemtárgyat, dr. Szöllősy Gábor pásztorviseleteket valamint kalotaszegi női- és férfiruhákat gyűjtött. Korkes Zsuzsa a Pest megyei szlovák és német nemzetiség lakta falvak viseleti és háztartási textilanyagát gyűjtötte össze a közelmúltban.

A legnagyobb koncepciózus gyűjtést az Agrártudományi Főosztály (ma: Gyűjteményi Főosztály) munkatársai végezték 1998-ban Nógrád megyében, dr. Nagy Ágota főosztályvezető irányításával. Ekkor Szandáról és Kétybodonnyból több mint 120 tárgy került a gyűjteménybe, ami textiliák esetében különösen jelentős mennyiségű.

Ennek az utóbbi gyűjtőútnak a következményeképpen nyomatékosan megmutatkozott az önálló gyűjteményi raktárhelyiség hiánya, mivel az 1968-ban kiépített szekrényekben az újonnan begyűjtött anyagot már nem lehetett elhelyezni. Ekkor fogalmazódott meg az igény egy korszerű gyűjteménytár kialakítására.

A TEXTILGYŰJTEMÉNY A KORSZERŰ ELHELYEZÉS UTÁN (2001–2009)

1998-ban egy sikeres és látványos közös kiállítást rendezett a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum a jobbágyfelszabadítás 150. évfordulójának emlékére. Az egyik legnagyobb, de félreeső és két irányból is megközelíthető kiállítótérben a pozsonyi országgyűlés alsóházát építették fel a rendezők. Egy dokumentumfilmet is készítettek a jobbágyfelszabadítás időszakáról, melyet ebben a teremben, korhű díszletek között tekinthettek meg a látogatók.

Ez volt a nagyterem ilyen célú utolsó szereplése, mert a kiállítás bezárása után kezdetét vette a nagy átalakítás. Ugyanis ez az épületrész adott helyet annak a nagyszabású gyűjteménytár-kialakításnak, amelynek befejezése után a múzeum két

⁵³ P. Erményi Magdolna: A múzeum tárggyűjtő tevékenysége. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve*. Szerk.: Szabó Lőránd. Budapest, 1986, 90.

⁵⁴ MD-IX. LTSZN Kovács Miklós anyagából. Kovács Miklósról: *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*. Budapest, 2002. 506.

⁵⁵ Ld. 3. tábla.

értékes és helyigényes gyűjteménye, a Textil- és a Képzőművészeti Gyűjtemények végre méltó otthonra találtak.

Majdnem minden múzeum raktározási gondokkal küzd, és a múzeumokon belül is vannak olyan gyűjtemények, melyek anyaguknál és terjedelmükénél fogva különös bánásmódot igényelnek. Ezek közé tartozik a Textilgyűjtemény is, hiszen az állagmegóvás, a szakszerű elhelyezés a feltétele az amúgy is rendkívül sérülékeny alapanyagú textiliák hosszú távú megtarthatóságának.

A gyűjteménytár kialakítása gondos előmunkálatok után vált csak lehetővé, melyet dr. Nagy Ágota főosztályvezető, Gulyásné Vajkai Zsófia, a gyűjteményért felelős muzeológus és Lenkefi János gyűjteménykezelő végeztek el. Meg kellett állapítaniuk az itt elhelyezésre kerülő anyag mennyiségét, térfogatát, méreteit. Gondolniuk kellett arra is, hogy a tárgyak védve legyenek a fénytől és a nagy hőmérsékleti változásoktól, de ugyanakkor könnyen megközelíthetőek, áttekinthetőek maradjanak egy végleges raktárrend kialakítása során is.

Tanulmányozták a Néprajzi Múzeum, a Nemzeti Múzeum és az Iparművészeti Múzeum textiliáinak raktározási rendjét, és állandó kapcsolatban voltak a hollandiai Katwijk Museum munkatársaival, akik nálunk a gyűjteménytár kialakítását pártfogolták. Az átalakítás Szelle Tibornak, a múzeum műszaki munkatársának a felügyeletével folyt, és a berendezéseket a Museumsystems KFT építette ki számkra. 2001-ben költözött a Textilgyűjtemény az új gyűjteményi raktárhelyiségbe, mely – a gondos előkészítés eredményeképpen – azóta is változatlan rendszerben használható, apróbb berendezési finomításokkal.

A gyűjteményi anyag költöztetésekor 1060 tárgy volt a gyűjteményben, azóta 1541 db beletárolt tárgygal rendelkezünk.

Textilgyűjteményünk nem tartozik a nagy számú tárggyal rendelkező múzeumi gyűjtemények sorába. Jelentőségét abban látjuk, hogy a paraszti élet munkafolyamatait reprezentáló textiliák gyűjteménye, és mint ilyen megőrizte jellegzetességét, és belesimul a múzeum általános szakmai gyűjtőkörébe.

Az anyagszerű elhelyezés és az állagvédelmi szempontok szerint elkülönített tárgyaknak egy szembevetően nagy csoportját alkotják a gyűjteménytáron belül a férfi- és a női fejjedők. Az összesen 226 fejjedőről általános és viselettörténeti ismertetőt, ezen belül pedig az 58 női fejkötőről részletes ismertetést is közlünk majd a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tárgykatalógusainak sorozatában.

A TEXTILGYŰJTEMÉNY TÖRTÉNETÉNEK SZAKIRODALMA

A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum Tájékoztatója. Budapest, 1925.

A Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeum tájékoztató szakkatalógusa. Budapest, 1899.

A M. Kir. Mezőgazdasági Múzeum rövid útmutatója. Budapest, 1934.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 2005–2007.

A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei. Főszerkesztő: Fejős Zoltán. Budapest, 2000.

Hévey László: Emlékirat a m. kir. Mezőgazdasági Múzeum múltjáról, feladatáról és jövő hivatásáról. In: *Kísérletügyi Közlemények*, XL. 1898–1937. (Jubileumi szám.) 1937. 261–281.

Matolcsi János: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum működésének 75 éve, 1896–1971.* Budapest, 1971.

- Matolcsi János: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum története 1945–1981. In: *Agrármuzeológiai Füzetek* III. Budapest, 1984. 35–43.
- P. Erményi Magdolna: A múzeum tárgygyűjtő tevékenysége. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve*. Budapest, 1986. 69–105.
- Takács Imre: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum alapításának előzményei és 1894–1944. évi története. In: *Agrármuzeológiai Füzetek* III. Budapest, 1984. 14–34.
- Takács Imre: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum rövid története. *Mezőgazdasági Múzeum Füzetek* 19. Budapest, 1967.
- Takáts Rózsa: Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1992–1994. 163–195.
- Takáts Rózsa: Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez II. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1995–1997. 163–193.
- Toborffy Géza: A felújított Mezőgazdasági Múzeum. *Különlenyomat a Kísérletügyi Közlemények XLII. (1939) kötete 1–3 füzetéből*. Budapest, 1939. 1–8.

A TEXTILGYŰJTEMÉNY ISMERTETŐJÉNEK SZAKIRODALMA

- Ébner Sándor: A hortobágyi pásztorkalapok készítése. *Néprajzi Értesítő*, 1940.
- Fél Edit: *Magyar népi vászonhímzések*. Budapest, 1976.
- Gáborján Alice: Cifraszűrök. *A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai* 5. Budapest, 2000.
- Gáborján Alice: Szűrűjasok. *A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai* 1. Budapest, 1994.
- Hernádi Miklós: *Tárgyak a társadalomban*. Budapest, 1982.
- Jókai Mária–Méry Margit: *Szlovákiai magyar népviseletek*. Bratislava, é. n.
- Kresz Mária: *Magyar parasztviselet*. Budapest, 1956.
- Luby Margit: A kalaposmesterség szokincse. *Magyar Nyelvőr*, 1949.
- Luby Margit: A kézi gyapjúkalap készítése. *Ethnographia*, 1951–52.
- Magyar Néprajzi Lexikon*. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 1977–1982.
- Magyar néprajz nyolc kötetben* III. *Kézművesség*. Főszerk.: Domonkos Ottó. Budapest, 1991.
- Palotay Gertrud: *Magyar Népviseletek*. Budapest, 1939.
- Szendrei János: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest, 1905.

A TEXTILGYŰJTEMÉNY NŐI FŐKÖTŐI A KATALÓGUS SZAKIRODALMA

- Fél Edit: Női ruházatkódás Martoson. *Néprajzi Értesítő*, Budapest, 1942.
- Flórián Mária: *Rimóc népviselete*. Balassagyarmat, 1966.
- Fülöp Hajnalka: *Kisó kendői* (kiállítási katalógus). Budapest, 2001.
- Gáborján Alice: A magyar népviselet. *Néprajzi Értesítő*, 1967. 167–183.
- H. Kerecsényi Edit: Az asszonyok fejviseletének alakulása Kiskomáromban és környékén az elmúlt kilencven év alatt. *Néprajzi Értesítő*, 1957.
- S. Laczkovits Emőke: 16–17. századi kéttornyúlaki párták és párhuzamaik. *Veszprémi Történelmi Tár* 1. Veszprém, 1989. 31–44.
- Szalontai Judit: Csornai menyecskekendők. *Magyar Népművészet* 25. Budapest, 1999.
- Ú. Kerégyártó Adrienne: Szuhai nők fejdísz. *Néprajzi Értesítő*, 1935. 112.
- Újváriné Kerégyártó Adrienne: *A magyar női haj- és fejviselet*. Budapest, 1937.

FORRÁSOK A GYŰJTEMÉNYTÖRTÉNETHEZ

Magyar Mezőgazdasági Múzeum

MD-Mezőgazdasági Múzeum Dokumentációs Gyűjteménye:

LELTÁRKÖNYVEK:

Szakleltár II. (leltárkönyv) Reneszánsz épület	1896–1897
Szakleltár (leltárkönyv) bontás alatt	1898–1899
Szakleltárkönyv (11. számú) Selyemtermelés	1902–1908
Szakleltárkönyv (15. számú) Gazdasági háziipar	1902–1909
„Főleltár”	1896–1902
„Kimentésre javasolt leltári tárgyak”	1902
„Leltári napló”	1903
„Központi leltári napló”	1904
„Pótleltár” az 1905. évi Leltári naplóhoz”	1905
„Leltári napló 1906. évre”	1906
„Melléklet az 1906. évi leltári naplóhoz”	1906
„Leltári napló”	1908
„Leltári napló”	1909–1920/21
„Leltári kézinapló az 1916/17-ik évről”	1916–1917
„Leltári kézinapló”	1917/18–1934/35
„Leltári napló”	1941–1944

DOKUMENTUMOK:

MD-IX. 867/71 (1153/1896) Első Magyar Gyapjúmosó: ajándéklevél	1896
MD-IX. 867/73 (1762 XII/10 896; 57/96) Tárgyak felajánlásai	1896
MD-IX. 867/9 Előzetes bizottsági szemle (1896. júl. 15-16.)	1896
MD-IX. 868/2 M. Kir. Mezőg. Múz. Ideiglenes tárgyak jegyzéke	1897
MD-IX. 868/22 Kimutatás a tárgyakat ajándékozó személyekről	1897
MD-IX. Iktatókönyvi szám: 290/1934	
MD-IX. 1621/65 A „Hortobágyi csikósjelenet” és a „Kubikos jelenet” átadása a Néprajzi Múzeumnak	
MD-IX. 340 Jelentés a Mezőgazdasági Múzeum felszabadulás utáni években végzett munkájáról (Matolcsi János)	1961
Matolcsi János főigazgató beszámoló jelentései a Mezőgazdasági Múzeum működéséről:	
MD-IX. 196	1961
MD-IX. 197	1962
MD-IX. 198	1963
MD-IX. 199	1965
MD-IX. 200	1966
MD-IX. 205	1967
MD-IX. 206	1968
MD-IX. 354: Matolcsi J.: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum tárggyűjtő tevékenységének irányelvei	1966
MD-IX. Ltszn. Kovács Miklós anyag	1967

NÉPRAJZI MÚZEUM

NÉPRAJZI MÚZEUM, ETNOLÓGIAI ARCHÍVUM:

MNI-54/1986 Jelentés a Milleneumi Kiállítás Magyar Falu anyagának penészedéséről (Jankó János, 1896. november 5.)	
MNI- 8/1897 Ideiglenes jelentés az Ezredéves Kiállítás anyagának (Néprajzi Falu) átvételéről (Jankó János, 1897. január 7.)	
MNI-19/1902 Bábuk mintázására Maugschsal kötött megállapodási jegyzék (Jankó János, 1902)	

NÉPRAJZI MÚZEUM,
NYILVÁNTARTÁSI ÉS DIGITALIZÁLÁSI FŐOSZTÁLY:

Törzskönyvi szám:

1938/3402: átvétel a Magyar Mezőgazdasági Múzeumtól 58 db textil

leltári szám: 135 767 – 135 824

1. tábla.

T-Textilgyűjtemény év szerinti gyarapodása 1953-tól

Sorszám	Év	Darab	RMA
1.	1953	17	
2.	1954	16	
3.	1955	-	
4.	1956	4	1
5.	1957	-	
6.	1958	5	
7.	1959	4	
8.	1960	1	
9.	1961	8	
10.	1962	5	
11.	1963	71	
12.	1964	119	
13.	1965	37	
14.	1966	118	
15.	1967	26	
16.	1968	24	
17.	1969	10	
18.	1970	4	
19.	1971	-	
20.	1972	9	
21.	1973	4	
22.	1974	1	
23.	1975	1	
24.	1976	27	18
25.	1977	18	
26.	1978	2	
27.	1979	1	
28.	1980	10	
29.	1981	7	5
30.	1982	18	

Sorszám	Év	Darab	RMA
31.	1983	1	
32.	1984	19	
33.	1985	13	
34.	1986	2	
35.	1987	9	
36.	1988	13	
37.	1989	1	
38.	1990	17	
39.	1991	28	
40.	1992	9	
41.	1993	11	
42.	1994	-	
43.	1995	76	
44.	1996	32	
45.	1997	34	
46.	1998	341 (245 db kinyomtatott anyag)	
47.	1999	71	
48.	2000	1	
49.	2001	14	
50.	2002	13	
51.	2003	29	
52.	2004	97	
53.	2005	1	
54.	2006	-	
55.	2007	86	
56.	2008	50	
57.	2009	45	

2. tábla.

A T-Textilgyűjtemény földrajzi mutatója:

1. Acsa (Pest megye)	11. Budaörs (Pest megye)
2. Alcsút (Fejér megye)	12. Budapest
3. Arló (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)	13. Bükkmogyorósd (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
4. Bábolna (Komárom megye)	14. Cece (Fejér megye)
5. Bag (Pest megye)	15. Csákerény (Fejér megye)
6. Berkenye (Nógrád megye)	16. Cserszegtomaj (Zala megye)
7. Biatorbágy (Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye)	17. Darány (Somogy megye)
8. Balmazújváros (Hajdú-Bihar megye)	18. Dég (Fejér megye)
9. Bonyhád (Tolna megye)	19. Dévaványa (Békés megye)
10. Budakalász (Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye)	20. Drávacécs (Somogy megye)

21. Drávasztára (Baranya megye)
22. Drávatamási (Somogy megye)
23. Dunaföldvár (Tolna megye)
24. Dunaszekcső (Baranya megye)
25. Dubaszentbenedek (Bács-Kiskun megye)
26. Esztergom (Komárom-Esztergom megye)
27. Érsekvadkert (Nógrád megye)
28. Felsőpetény (Nógrád megye)
29. Felsőszenmárton (Baranya megye)
30. Galgahévíz (Pest megye)
31. Galosfa (Somogy megye)
32. Gerendás (Békés megye)
33. Gergelyugornya (Szabolcs-Szatmár megye)
34. Gödöllő (Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye)
35. Gyenesdiás (Zala megye)
36. Gyergyóremete (Hargita megye)
37. Győr (Győr-Moson-Sopron megye)
38. Hajdúnánás (Hajdú-Bihar megye)
39. Hangony (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
40. Hévízgyörk (Pest megye)
41. Hódmezővásárhely (Csongrád megye)
42. Homokmégy (Bács-Kiskun megye)
43. Homoródszentmárton (Udvarhely vm.)
44. Hortobágy (Hajdú-Bihar megye)
45. Iklad (Pest megye)
46. Ilk (Szabolcs-Szatmár megye)
47. Inaktelke (Kolozs megye)
48. Isaszeg (Pest megye)
49. Istvándi (Somogy megye)
50. Kajászó (Fejér megye)
51. Kalotaszeg (Kolozs megye)
52. Kalotaszentkirály (Kolozs megye)
53. Kaposújlak (Somogy megye)
54. Kartal (Pest megye)
55. Kassa (Abaúj-Torna vm.)
56. Katonatelep (Bács-Kiskun megye)
57. Kecskemét (Bács-Kiskun megye)
58. Kemence (Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye)
59. Kerta (Veszprém megye)
60. Keszthely (Zala megye)
61. Kéthodony (Nógrád megye)
62. Kisigmánd (Komárom-Esztergom megye)
63. Kiskunfélegyháza (Bács-Kiskun megye)
64. (Kína, selyemanyag, átvétel a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeumtól)
65. Kiskunmajsa (Bács-Kiskun megye)
66. Kispetri (Szilágymegye)
67. Kissikátor (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
68. Kisújszállás (Jász-Nagykun-Szolnok megye)
69. Kölesd (Tolna megye)
70. Kunszentmiklós (Bács-Kiskun megye)
71. Lajosmizse (Bács-Kiskun megye)
72. Lakócsa (Somogy megye)
73. Letkés (Pest megye)
74. Magosliget (Szabolcs-Szatmár megye)
75. Magyarszerdahely (Zala megye)
76. Mátészalka (Szabolcs-Szatmár megye)
77. Méhtelek (Szabolcs-Szatmár megye)
78. Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
79. Nagybaracska (Bács-Kiskun megye)
80. Nagybörzsöny (Nógrád megye)
81. Nagykanizsa (Zala megye)
82. Nagyszokoly (Tolna megye)
83. Nagytarcsa (Pest megye)
84. Nemesbük (Zala megye)
85. Németország (NSZK, 1984)
86. Nógrád (Nógrád megye)
87. Nyíri (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
88. Oszkó (Vas megye)
89. Örménykút (Békés megye)
90. Penyige (Szatmár megye)
91. Perőcsény (Pest megye)
92. Pilisborosjenő (Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye)
93. Pömáz (Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye)
94. Püspökladány (Hajdú-Bihar megye)
95. Rábcakapi (Győr-Moson-Sopron megye)
96. Rimóc (Nógrád megye)
97. Sajópüspöki (Borsod megye)
98. Sármellék (Zala megye)
99. Somogytarnóca (Somogy megye)
100. Sopronbánfalva (Győr-Sopron megye)
101. Susa (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
102. Szabadszállás (Bács-Kiskun megye)
103. Szada (Pest megye)
104. Szanda (Nógrád megye)
105. Szarvas (Békés megye)
106. Szeged (Csongrád megye)
107. Szeghalom (Békés megye)
108. Szentdomonkos (Heves megye)
109. Szék (Szolnok-Doboka megye)
110. Szokolya (Pest megye)
111. Tabajd (Fejér megye)
112. Tata (Komárom megye)
113. Telki (Pest megye)
114. Tiszacséze (Hajdú-Bihar megye)
115. Tiszafüred (Jász-Nagykun-Szolnok megye)
116. Tiszaórs (Jász-Nagykun-Szolnok megye)
117. Tiszafüred (Jász-Nagykun-Szolnok megye)
118. Tiszapüspöki (Jász-Nagykun-Szolnok megye)
119. Tolszva (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
120. Tószeg (Jász-Nagykun-Szolnok megye)

120. Tunyogmatolcs (Szabolcs-Szatmár megye)
121. Újszász (Jász-Nagykun-Szolnok megye)
122. Uppony (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
123. Uraiújfalu (Vas megye)
124. Vác (Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye)
125. Vál (Fejér megye)
126. Vámosoroszi (Szabolcs-Szatmár megye)
127. Várad (Baranya megye)

128. Vasdinnye-szőlőhegy (Komárom-Esztergom megye)
129. Vasegerszeg (Vas megye)
130. Vésztő (Békés megye)
131. Zalaszentő (Zala megye)
132. Zámoly (Fejér megye)
133. Zelkés (Nógrád megye)
134. Zsámbék (Pest megye)

3. tábla.

A T-Textilgyűjtemény tematikus mutatója:

1. Abrosz-terítő	43. Lajbi, mellény
2. Ágykabát	44. Lánykaruha
3. Babaruha	45. Legyező
4. Bambuszkep	46. Lepedő
5. Blúz	47. Libegő
6. Bocskor	48. Menyasszonyi ruha és koszorú
7. Bunda	49. Nadrág
8. Bross	50. Napernyő
9. Cigaretttárca	51. Női egészruha
10. Cserge	52. Nyaklánc
11. Csizma	53. Nyeregtakaró
12. Derékalj	54. Öv
13. Dunya	55. Párna
14. Embléma	56. Párnahuzat
15. Erdészruha	57. Papucs
16. Falvédő	58. Pilótaruha
17. Falikárpit	59. Pólya
18. Fésű, kontytű	60. Pruszlík, női mellény
19. Főkötő,	61. Púderdoboz
20. Fátyol, függöny, csipkecsik	62. Rékli
21. Fejkendő	63. Retikül
22. Fejtekercs	64. Suba (bunda)
23. Fésűtartó	65. Szakajtóruha
24. Fülvédő	66. Szalag
25. Gatyá	67. Szalmazsák
26. Gomb	68. Szalvéta
27. Gombostű	69. Szoknya
28. Gyöngysor, gyöngyartó	70. Szőnyeg
29. Gyermekekuha	71. Szöttes, szövet (gyári)
30. Harisnya	72. Szűr
31. Hálósapka	73. Takaró (ágyterítő)
32. Házi áldás	74. Tarisznya
33. Hímzés minta	75. Törlőruha (konyharuha, kenyéruha)
34. Illatosító párna	76. Törülköző
35. Ing	77. Vállkendő
36. Kabát, bélés	78. Vánkos
37. Kapca, kesztyű	79. Versenyruha (zsoké)
38. Kalap, kucsma, sapka	80. Zászló
39. Karvédő	81. Zsák
40. Kefetartó	82. Zsebkendő
41. Klumpa	83. Zseb (kofa)
42. Kötény	

The Textile Collection of the Museum of Hungarian Agriculture

ELEMÉRNÉ KÁRPÁTI

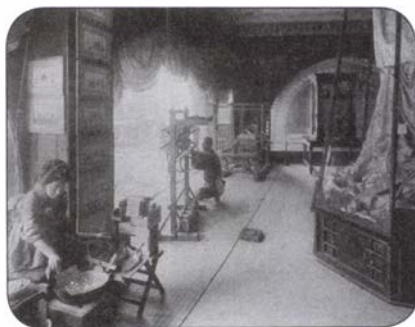
At the time of its establishment the museum had several textile objects, the first pieces of which were selected by a five-member professional committee and became the museum's property at the same time as the wooden building of the museum was erected. In the following years a great number of textiles were donated to the museum by various national and partner institutions, county councils, famous persons, and unknown donators. The committee listed this material under the No. 9 category of 'cottage industry, ethnography' and displayed the material in existing exhibitions. After the demolition of the wooden museum building and until the opening of the reconstructed new stone building of the Vajdahunyad Castle in 1907 the textiles were stored in crates in temporary warehouses. When the new exhibitions were produced, the existing textile objects were classified and shown in exhibitions as representatives of the final product of plant cultivation or animal breeding processes, demonstrating Hungarian cottage industry, animal breeding and pastoral life. A separate exhibition section was provided for silk production and even the dioramas of the water architectural section were made attractive by dressed dummies.

The events after World War I and the Great Depression put a stop to the continuous development of the successful beginnings. Territorial losses suffered by Hungary caused not only a decrease of arable land, but it was also necessary to change the structure of agriculture. The unchanged exhibitions existing since 1907 did not give a realistic portrayal of the situation of agriculture, therefore, between the years 1933-1938 the exhibitions had to be given a new meaning and had to be re-organized. Many parts of the exhibition were cleared and new, modern agricultural sectors were presented in place of the old ones. Part of the exhibition material was given to other institutions due to the lack of storage capacity. Many valuable objects were transferred from the museum's ownership due to the outsourcing activity of that time. In World War II six bomb hits heavily damaged the building of the museum along with its existing exhibitions. In 1945, after repairing war damages and reviewing the remaining objects, the museum had only 24 textile objects in comparison to the collection numbering more than a thousand at the beginning of the century. In the 1950's the exhibitions were reorganized and the museum's employees of that time started a campaign of collecting objects. At this time the aim was not only to exhibit, but also to enlarge the collections. Due to the enthusiastic collecting activity of textiles as well, by the beginning of the 1960's the museum had enough textile articles to establish an independent collection in 1966. After preliminary difficulties in 2001 a modern store-room was built for the purpose of not only storing the existing collection, but also for providing space for the growing number of objects.

Nowadays the Textile Collection consists of 1541 items and it is considered important by the Museum of Hungarian Agriculture because the household textiles and clothing with ethnographic character are important representatives of the everyday life and work of peasants. The museum strives to maintain this character of the collection, thus allowing the Textile Collection to fit into the general professional scope of the museum's accession policy.

Az Első Magyar Gyapjúmosó és Bizományi Rt. ajándéklevele 1896-ból

Részlet a Selyemtenyészés kiállításból, 1898. Erdélyi Mór felvétele

Részlet a Selyemtenyészés kiállításból, 1898. Erdélyi Mór felvétele

A Néprajzi Múzeumnak 1937-38-ban átadott kubikus ruhák bábukon, a Vízépítéset kiállításban. Erdélyi Mór felvétele

Kanászöltözék a Sertésenyésztés kiállításban az 1960-as évek új gyűjtéseiből

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Felelős kiadó:
Fehér György
a Magyar Mezőgazdasági Múzeum
főigazgatója

A szöveget gondozta:
Szotyori-Nagy Ágnes

Könyvterv, nyomdai előkészítés:
Line Design Stúdió

Nyomta és kötötte: Pharma Press Kft.
Felelős vezető: Dávid Ferenc

ISSN 0521-4238

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

